

TARTALOM

Tanulmányok

MÁTÉ ZSUZSANNA, Hermeneutikai dilemmák Madách <i>Az ember tragédiájá</i> -nak Paulay Ede-rendezte ősbemutatóján	3
MÁTÉ IMOLA, Komáromi Szvertán István prédikátori habitusa	17
TATAI JUDIT, A pejoráció jelenségének vizsgálata Heltai Gáspár <i>Háló</i> című művének nyelvhasználatában	35
MÁTHÉ DÉNES, A magyar stilsztika a kolozsvári nyelvészek tevékenységében (I.)	49
SZÚCS TIBOR, A kontrasztív nyelvészet és a fordításkritika viszonyáról	61
PETE ISTVÁN, Nyelvészeti atomizmus ↔ holizmus és a román igenevek	71

Adattár

JANICSEK JENŐ, A Kolozs megyei Szék helynevei	81
---	----

Szemle

FAZAKAS EMESE, A <i>fel, le</i> és <i>alá</i> igekötők használati köre a korai ómagyar kortól napjainkig (<i>Zsemlyei Borbála</i>)	95
TAPODI ZSUZSA, A soha el nem vesző könyv nyomában (<i>Málnási Ferenc</i>)	97
MOLNÁR GÁBOR TAMÁS, „barátilag megfelezni a dolgot“. Irodalmi tanulmányok (<i>Nagy Zoltán</i>)	98
BALÁZS MIHÁLY – GÁBOR CSILLA (szerk.), Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban (<i>G. Czintos Emese</i>)	103

SUMAR

Studii

ZSUZSANNA MÁTÉ, Prima adaptare scenică a poemului epic „Tragedia omului” de Imre Madách	3
IMOLA MÁTÉ, Ținuta de predicator a lui István Komáromi Szvertán	17
JUDIT TATAI, Forme peiorative în limbajul operei cu titlul „Háló” de Gáspár Heltai	35
DÉNES MÁTHÉ, Stilistica maghiară în activitatea lingviștilor din Cluj (I.)	49
TIBOR SZÚCS, Despre relația dintre lingvistica contrastivă și critica traducerilor	61
ISTVÁN PETE, Atomismul ↔ holismul lingvistic și verbele românești	71

Materiale și documente

JENŐ JANICSEK, Toponime din Sic, jud. Cluj	81
--	----

Recenzii

EMESE FAZAKAS, A <i>fel, le</i> és <i>alá</i> igekötők használati köre a korai ómagyar kortól napjainkig (Aria de folosire a prefixelor <i>fel, le</i> și <i>alá</i> din perioada străveche maghiară până în zilele noastre) (<i>Borbála Zsemlyei</i>)	95
ZSUZSA TAPODI, A soha el nem vesző könyv nyomában (Pe urmele cărții care nu se pierde niciodată) (<i>Ferenc Málnási</i>)	97
GÁBOR MOLNÁR TAMÁS, „barátilag megfelezni a dolgot”. Irodalmi tanulmányok. („a împărți prietenește ceva”. Studii literare) (<i>Zoltán Nagy</i>)	98
MIHÁLY BALÁZS – CSILLA GÁBOR (red.), Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban (Memorie și devoțiune în literatura veche maghiară) (<i>Emese G. Czintos</i>) ...	103

TANULMÁNYOK

HERMENEUTIKAI DILEMMÁK
MADÁCH *AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁ*-NAK
PAULAY EDE-RENDEZTE ŐSBEMUTATÓJÁN

Százhuszonöt évvel ezelőtt, 1883. szeptember 21-én, Paulay Ede, aki 1878-tól a budapesti Nemzeti Színház drámai szakigazgatója, majd 1884-től tíz évig, haláláig a főigazgatója, adatta elő először Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját*. A drámai költeményeket tekintve Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* (1879), Goethe *Faustjának* (1887), Byron *Manfrédjának* (1887) és Lessing *Bölcs Náthánjának* (1888) első magyarországi bemutatóit szintén neki köszönhetjük. Paulayt többen is le akarták beszélni a *Tragédia* színreviteléről, így Podmaniczky Frigyes¹, Gyulai Pál és Rákosi Jenő, akik annak olvasási preferenciája mellett érveltek. Legfőbb kifogásuk az volt, hogy a mű eszmeisége elsősorban „*az olvasás útján érvényesül, a látvány és a dekorativitás eltereli a figyelmet a mű gondolatiságáról. Féltő, hogyha megnézik a színházban, utána már nem olvassák.*”² Nem így történt, éppen hogy e bemutató a *Tragédia* újrafelfedezését, alaposabb megismerését és egy olvasási hullámát indította el. Kerényi Ferencet idézve: „*Annyi bizonyos, hogy a 125 évvel ezelőtti elhatározó lépés nélkül a Tragédia csak az irodalmi drámamúzeum darabja lenne, hiszen az ősbemutató idején az 1880-as Madách-összkiadás és a korábbi önálló kiadások már a könyvesboltok padlásain porosodtak, a színpadi siker hatása azonban ide is elhatott. A korabeli sajtóból tudjuk, hogy Marosvásárhelyen például 85 példányt adtak el néhány nap alatt 1885 februárjában, az ottani bemutatót követően.*”³

Paulay Ede évek óta érlelődő tervének első lépéseként először a dramaturgiai munkát, Madách szövegének teljes átdolgozását végezte el, és ezt fel is olvasta a Kisfaludy Társaságban, illetve ennek koncepcióját ismerteti röviden a Fővárosi Lapokban és egy év megfeszített munkájával sikerült az ősbemutatót színpadra állítani.⁴ A darab rendezése mellett tevékenysége szinte mindenre kiterjedt, az eredeti, sajátkezüleg írt rendezőpéldány tanúskodik ma is

¹ Bános Tibor, *Regény a pesti színházakról*. Magvető Kiadó. Budapest, 1973. 127.

² Csathó Kálmán, *A Nemzeti Színház és Paulay Ede*. In: Csathó Kálmán, *Ilyenek voltak*. Magvető. Budapest, 1957. 13–26.

³ Kerényi Ferenc, *Színpadi Madách-tanulmányok*. Palócföld. 2008/3 52.

⁴ Németh Antal, *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros. 1933. 11–2.

minderről: így nagy jelentőséget tulajdonított a zenei háttér jellegének, pontosan körülírva azt (halk, erős, dalszerű, énekelt, fanfár-jellegű), a szcenírozásnak (melyet az állandó színváltások technikai megoldása tette behatárolttá), a történeti hűségre törekvő színpadképnek és díszletezésnek (ő maga tervezte és rajzolta meg jelzésszerűen), az először és hatásosan alkalmazott színpadi villanyvilágításnak (pl. holdvilág, félhomály, sötétedni kezd, ragyogó reggel, kis fény), a jelenetek megszerkesztésének, a szereplők kiválasztásának és instruálásának, a díszletek és – az állítólag 504 különböző⁵ – jelmez tervezésének is. Kivételt képeztek Éva kosztümjei, a 11 féle jelmez. Az Évát alakító Jászai Mari ugyanis a saját ruháiban lépett fel, amelyeket Paczka Ferenc és Feszty Árpád festőművészek segítségével ő maga tervezett.⁶ A további szereposztás is kitűnő volt: Ádámot Nagy Imre (aki az első Csongort és Faustot is alakította), Lucifert Gyenes László játszotta, a kísérőzenét Erkel Gyula szerezte. Andor Csaba *Az ember tragédiája ősbemutatója* című esszéjében kiválóan érzékelteti a korabeli visszaemlékezésekből és Paulay naplójából vett részletekkel, milyen lázasan készült a bemutatóra, hónapok óta csak a *Tragédia* fantáziadús díszletképeit, monumentális statisztá- és szereplőmozgatásait rajzolgatva, tervezve. A színpadi siker hatalmas volt, a kritika bár elismerő, de kissé tartózkodó volt.⁷ A másnapi kritikából, Rákosi Jenőnek a Budapesti Hírlapban megjelent cikkéből néhány bíráló mondatot emelnék ki: például „*kiállhatatlanok voltak az arkangyalok éktelen konzervatóriumi éneklésükkel*”. Hasonlóképpen az Úr hangja sem volt jó színészválasztás szerinte, mivel olyan színésszel mondatták el, akinek beszédhangját a közönség azonosíthatta az „*unalmas, pedáns, kiállhatatlan szerepekre kárhoztatott színésszel*”. Vagy Jászai Mari Éva sokszínű nőiségébe „*egy egységet akart belevinni s egy melankolikus alaphanggal különböztette meg, ahol csak lehetett. Ezt hibának tartom Éva az 'asszony' s a nő lénye vonzó elemeinek majd egyikével, majd másikkal, hibáival és erényeivel változatosan röpkedi körül a küzdő Ádámot.*” Hasonlóan bírálta a Lucifert alakító Gyenes Lászlót is: „*A gondolatnak, a mely könnyű, az axiómának, a szentenciának, a mely röpké: a nyugalom s az egyszerűség adnak nagyobb súlyt, nem a kiabálás és a hadonászás.*”⁸ Rákosi Jenő két nappal későbbi cikkében magának a darabnak a sikeres bemutathatóságát kérdőjelezte meg. A *Tragédia* sikere a színpadon, ha elérhető, „*csak egy módon érhető el. E mód az, ha a játék stílje föltétlenül alkalmazkodik a mű stíljéhez. A mű tudvalevőleg filozofikus, gondolati egységgel. Ez, ha dominanssá tétetik, talán diadalmaskodik – persze csak az irodalmilag művelt közönség előtt. A nagy színházi publikumra nézve, a melynek főbűne és főerénye egyben a*

⁵ Andor Csaba, *Az ember tragédiája ősbemutatója*. Palócföld. 2008/3 49.

⁶ Éva öltözékei *Az ember tragédiájában*. In: Pesti Napló. 1883. szeptember 22. 1.

⁷ Andor Csaba, *Az ember tragédiája ősbemutatója*. Palócföld. 2008/3 47–50.

⁸ Rákosi Jenő, *Az ember tragédiája. – Madách műve, színre alkalmazta Paulay Ede*. In: Budapesti Hírlap. 1883. szeptember 22. 2–3.

szórakozottság és megosztott figyelem, ez beccsel nem bír. De ennek tetszését keresni az Ember tragédiájával azt hiszem mindenképpen hálátlan feladat.”⁹

A kritikus kételkedéssel szemben a valóság a széles közönség nem várt tetszését hozta. A hatalmas közönségsikerre való tekintettel még ugyanabban az évben tizenháromszor játszották, és tizenegy év múlva, 1894. május 13-án volt a századik előadás a Nemzetiben, ahol még mindig a Paulay-féle változatot adták elő, egészen 1905-ig, Tóth Imre rendezői felújításáig.¹⁰ S nemcsak a fővárosban. A magyar vidéken történekről a neves színgazgató, Krecsányi Ignác tudósít emlékirataiban: „*Madách e remekműve akkor az egész ország színházba járó és a színművészet iránt érdeklődő közönsége körében valóságos lázt idézett elő.*”¹¹ Németh Antal 1933-ban megjelent *Az ember tragédiája a színpadon* című könyvében áttekinti a vidéki bemutatók első évtizedeit, mivel a „*fővárosi bemutató sikere kedvet adott a vidéki színházigazgatóknak, hogy kövessék Paulay Ede példáját. Nagy-Magyarország minden számottevő városának színpadán életre kelnek a nagy drámai költemény alakjai.*” A vidéki bemutatók Paulay Ede koncepcióját kopírozták szerinte, „*sem dramaturgiai, sem színpadművészeti, sem pedig színészi szempontból nem nyújtottak [...] a fővárosiétól eltérő újszerűt.*”¹² Az ösbemutatót követő tíz évben 186 vidéki település büszkélkedhetett – a többnyire alkalmi színpadán történő – bemutatóval, s amíg a Paulay-féle rendezői és szöveggényv-változatot játszották (néhol egy-két jelenet kihagyásával), ez a szám 1905-ig elérte a 417. bemutatót, hatalmas közönségsikerrel és bevételi haszonnal kísérve.¹³ „*Méltán mondogatta Neményi László színgazgató, Neményi Lili nevelőapja még a 20. század elején is: 'Ha bajban vagyunk, elö vesszük Az ember tragédiáját.'*”¹⁴ Ötven évvel később, 1934-ben Horváth Árpád a Nyugatban így vélekedett a *Tragédia* színrevitelének népszerűségéről: „*Nemcsak szellemi, de siker-rangjában is a magyar színpadi művek remekévé lépett elő a Tragédia, éppen a közönséggel való kontaktusánál fogva.*”¹⁵ Újabb és újabb szereposztásban és rendezésben – néhány év kihagyással – nem került le a magyar színházak műsoráról. A budapesti Nemzeti Színházban 1963. április 7-én volt a *Tragédia* ezredik előadása.¹⁶

2008-ra készült el a Madách Irodalmi Társaság kiadásában Enyedi Sándor nem mindennapi vállalkozása: *A Tragédia a színpadon – 125 év* című

⁹ Rákosi Jenő, *Az ember tragédiája*. In: Budapesti Hírlap 1883. szeptember 23. 3.

¹⁰ Barta János, *Madách Imre*. Franklin-Társulat Kiadása. Budapest, 1943. 176.

¹¹ Szavait idézi: Kerényi Ferenc, *Színpadi Madách-tanulmányok*. Palócföld, 2008/3 53.

¹² Németh Antal, *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest, Székesfőváros, 1933. 49–52.

¹³ Enyedi Sándor, *A Tragédia a színpadon – 125 év*. Az ember tragédiája bemutatói. Madách Irodalmi Társaság. Budapest, 2008. 70–1. , 137.

¹⁴ Kerényi Ferenc, *Színpadi Madách-tanulmányok*. Palócföld, 2008/3 53–4.

¹⁵ Horváth Árpád, *Madách a színpadon. Ötven év margójára*. In: Nyugat 1934. 2. szám 120.

¹⁶ Horváth Károly, *Madách Imre*. Gondolat. Budapest, 1984. 283.

bibliográfiája¹⁷, mely összesen 1151 különböző bemutatót regisztrál, és a mögötte lévő több ezer színházi estét (csak a Nemzeti-ben ezernél többet). E könyv adatai szerint a *Tragédia* színrevitele nemcsak a történelmi Magyarország valamennyi városában és számtalan kisebb településén történt meg, hanem szinte behálózta a földet, az európai fővárosokon keresztül Buenos Aires-től Detroit-ig. A *Tragédia* e bibliográfia szerint a magyar színházművészet és irodalom egyetemes befogadottságának jelképeként is interpretálható az elmúlt 125 évben.

A *Tragédia* Ősbemutatója, Paulay Ede rendezői felfogása tehát 22 éven keresztül élt a magyar színpadokon és most ünnepelhetjük ennek 125 éves jubileumát. A színházi kritikák és a memoár-irodalom, valamint a jelmezek és jelmeztervek, a színpadtervek¹⁸ mellett két alapvető kortörténeti dokumentum maradt fenn az Országos Széchényi Könyvtárban az 1883-as szeptember 21-ei előadásról: Paulay Ede rendezői példánya és az akkor színre vitt darab Sűgőkönyve. Dr. Andor Csaba fotókópiáinak köszönhetően mindkettő olvasható az OSZK-ban. Tanulmányomban a Paulay-féle rendezőpéldány és a Sűgőkönyv alapján csupán az első szín részletes összehasonlítására vállalkozom Madách Imre drámai költeményének kritikai kiadásával, azaz a ma leginkább hitelesnek tekinthető szöveggel¹⁹, melynek 1883-ban ismert változatából feltehetően Paulay Ede is dolgozott. Úgy vélem, ezzel az összehasonlítással is feloldható az ellentmondás Rákosi Jenő – elméleti szempontból helytálló – kritikusi kételkedése a sikeres bemutathatóságot illetően és Paulay Ede rendezői koncepciójának több mint két évtizedes sikertörténete között. Rákosi Jenő érvelése – a „*filozofikus, gondolati egységgel*” bíró műalkotás nem válhat tetszés tárgyává a nagy publikum előtt – egyértelműen megdőlt. De vajon miért? Ezt ugyan nem tudhatjuk meg pontosan, de tehetünk egy kísérletet a válaszkérésre. Meg kell említenem, hogy ezt az összehasonlítást közvetlenül az előadás után Beöthy Zsolt végezte el, „*ő volt az egyetlen, aki az előadást látva, rögtön összevetette a színpadon elhangzottakat a nyomtatásban megjelent szöveggel*”, és kritikájában „*kifogásolta a Madách szövegében végrehajtott önkényeskedéseket, csonkításokat, 'szövegösszeforgatásokat'. [...] Alapjában véve igaza van, [...] Paulay szövegcsontkításait és szerepcseréit az idő korrigálta, ami helytelennek bizonyult, azt elhagyták, jobban alkalmazkodtak a későbbiekben a szöveghez. Az ő érdeme nem a szöveg lerövidítésében, vagy átalakításában rejlik, hanem abban a merészségben, amellyel elindította Madách művét a nagyközönség felé.*[...]

¹⁷ Enyedi Sándor, *A Tragédia a színpadon – 125 év. Az ember tragédiája bemutatói*. Madách Irodalmi Társaság. Budapest, 2008.

¹⁸ Dózsa Katalin, *Az ember tragédiája színpadtervei 1883–1915 között*. In: Színháztudományi Szemle 1983. 12. sz. 94–146.

¹⁹ Madách Imre, *Az ember tragédiája. Drámai költemény*. Főszöveg. A főszöveget gondozta, a szövegváltozatokat és a jegyzeteket összeállította: Bene Kálmán. Madách Irodalmi Társaság. Szeged–Budapest, 1999.

Kiszabadította a könyvdrámát addigi börtönéből, megismertette egy szélesebb közönséggel, amely közönség a mű olvasójává vált a későbbiekben. [...]”. Földesdy Gabriella színháztörténeti tanulmánya szerint a Paulay-féle újraértelmezéssel indult el először az a folyamat, amit ma rendezői színháznak hívnak.²⁰ Egyetértve következtetésével, az összehasonlítással egyáltalán nem a Rákosi–Beöthy-féle kritika folytatása a célom, hanem annak megmutatása, hogy a valóban önkényes szövegátrendezést mutató szövegváltoztatások vagy másképpen a rendezői színházi koncepció milyen hermeneutikai dilemmákat vet/hetett fel, így megmutatva azokat az okokat, melyek miatt az utókor rendezői jobban ragaszkodtak az eredeti madáchi szöveg gondolati egységéhez. Így például a Paulayt követő neves rendezői vállalkozás, Hevesi Sándor, aki a budapesti Nemzeti Színház igazgatójaként 1923. január 22-én, Madách születési centenáriumán már a saját modern, stilizált, jelzett színpadi terű változatát misztériumjáték formájában rendezte meg, a szöveg gondolati egységét megőrizve annak ívének kidolgozásával.

Az ember tragédiájának színpadra állítása mind a mai napig a legnagyobb kihívást jelenti rendezőknek, színészeknek, díszlet- és jelmeztervezőknek egyaránt, immáron 1883 óta. Éppen e kihívás veti fel azt a folyton ismétlődő vitás kérdést, hogy vajon a színpadra állítás során megvalósuló színi előadás mennyiben tekinthető Madách drámai költeményének és mennyiben tekinthető rendezői újraalkotásnak, illetve összművészetnek? Különösen akkor merül fel élesen ez a probléma a *Tragédia* szövegét jól ismerők számára, ha szembesülnek azzal a ténnyel, hogy mikor mit hagytak ki a drámai költemény szövegéből annak színrevitele során, és ez mennyiben módosítja az előadott mű egészének értelmezését.

Radó György négy okra tartja visszavezethetőnek a drámai költemény színpadra állításakor megtörtént kihagyásokat: a technikai megvalósítás nehézségeire, a ’kor érzékenységére’, a színpadi előadás korlátozott terjedelméhez igazodó szükségszerű rövidítésekre valamint az aktuális politikai háttérű cenzúrára. Ez utóbbi ok kivételével a nagymértékű rövidítés szempontjai az Ősbemutató során is érvényesültek, azonban még egy alapvető okot is megjelölhetünk, mégpedig a nagymértékű és önálló rendezői koncepció érvényesítését. Ennek erőteljességét bizonyítja e 125 év kezdete és – napjaink, valamint a helyszín felől tekintve – a vége, a Paulay Ede-féle rendezés és a 2002. március 15-ei, az új Nemzeti Színház megnyitó díszelőadása. Tudjuk, ez utóbbi rendezői interpretáció nemcsak igen nagy szakmai, sőt politikai vihart kavart, hanem soha ekkora szövegváltoztatásokat, rövidítéseket és egyéb módosításokat nem kellett túlélnie Madách *Tragédiájának*, mint Szikora János rendezői felfogásában. Az előadás szövege az eredetinek majdnem a felére, 40%-kal

²⁰ Földesdy Gabriella, *Paulay Ede, a Tragédia első rendezője*. In: XIV. Madách Szimpózium. Szerk.: Bene Kálmán. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Szeged–Budapest, 2007. 64–5.

csökkent, közel annyira, mint Paulaynál. A szerepeket a rendező tudatosan felcserélte, így a szereplő több esetben más szövegét mondta: például Éva az Úrét, Ádámét, Luciferét, Ádám Éváét stb. Hasonló szerepcsere, de kisebb arányú, Paulaynál is megfigyelhető, az Úr helyett az Angyalok kara beszél az első színben illetve az utolsóban a Főangyalok válaszoltnak Ádám kérdéseire az Úr helyett és az Úr hangja csak az utolsó sorban hangzik fel. Szikoránál XV. színből pedig alig maradt valami: az Úr, az Angyalok kara nem fért bele a rendezői koncepcióba, hangjukat sem halljuk.

E rövid összevetés után térjünk vissza a kezdethez, Radó György írásához: „1883. szeptember 21-én, amikor Madách drámai költeménye először jelent meg színpadon, kimaradt (illetve csonkán az elsőbe olvadt) a második prágai szín és kimaradt az űr-szín is. Kétségkívül technikai célú rövidítések voltak: a kor érzékenységét Paulay Ede a színeken belüli húzásokkal próbálta kímélni, s ilyen húzások szolgálták az előadás tömörítését, gyorsítását is, mégpedig nagymértékben, hiszen az összesen kihagyott 1450 sorból a kihagyott űr-színre és a beolvasztott második prágai színre csak 220 sor esik. Lényegileg ebben a formában játszotta a Nemzeti Színház a Tragédiát több mint két évtizeden át.

A színek számának politikai célú csökkentése 1892-ben, Bécsben kezdődött, [...] a második előadástól kezdve kihagyták a cenzúra által már úgyszólván felismerhetetlenné csonkított konstantinápolyi színt. Az egyház tekintélyét féltették tőle.”²¹

A madáchi szövegnek csupán 61 %-a maradt meg a Paulay-féle átdolgozás során, a *Tragédia* 4117 sorából 2560-at hagyott meg a három és fél órás előadás számára²², mivel a teljes szöveg hat órát igényelt volna. Sajnos, nemcsak a kor technikai színvonalán megvalósíthatatlannak bizonyuló jeleneteket hagyta ki, azokat, melyeket nem tudott látványvá alakítani, – így például a csillagok vonulását, a párizsi véres fejeket, a londoni haláltánc jelenetet, az űr-színt, mivel, idézve szavait: „a mit a színpadon nem lehet a valószínűség meggyőző látszatával mutatni, azt jobb elhagyni, vagy csak elbeszélteni”²³ –, hanem a rövidítések és a szövegösszeforgatások során az eredeti madáchi mű gondolati egysége is megsérült.

Az első színben az Úr gyönyörködése a teremtett világ felett – az Úr „*Be van fejezve a nagy mű*” kezdetű strófa és az angyalok karának „*Milyen büszke láng-golyó jő / Önfényében elbizottan*” kezdetű éneke – teljes egészében kimaradt. (Fotómelléklet a rendezői példány Nyitány oldala és a Sűgőkönyv első két oldala, 8–9. oldal.) Az angyalok kara első és második énekének vágott szövegét valamint az Úr első megszólalását, így pontosan 60 sort tömörít Paulay Ede – mindösszesen az alábbi nyolc sorba:

²¹ Radó György, *Mikor mit hagytak ki Az ember tragédiájából?* Jelenkor, 1965/2.

²² Kerényi Ferenc, *Színpadai Madách-tanulmányok*. Palócföld, 2008/3, 52.

²³ Paulay Edének a Fővárosi Lapok XX. évf. 220. számában 1883. szeptember 20-án megjelent írásából.

*„Dicsőség a magasban Istenünknek,
Dicsérje őt a föld és a nagy ég
Ki egy szavával hívta létre mindent,
S pillantásától függ ismét a vég.
Megtetesült az örökös nagy eszme,
Ím a teremtés béfejezve már,
S az Úr mindentől, mit lehelni enged
Méltó adót szent zsámolyára vár.”*

E helyett mit olvashattak akkor, illetve mit olvashatunk ma az eredeti Madách-szövegben?

„Angyalok kara

*Dicsőség a magasban Istenünknek,
Dicsérje őt a föld és a nagy ég,
Ki egy szavával hívta létre mindent,
S pillantásától függ ismét a vég.
Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
Résziünk csak az árny, melyet ránk vetett,
Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy
Fényében ily osztályrészt engedett.
Megtetesült az örökös nagy eszme,
Ím a teremtés béfejezve már,
S az Úr mindentől, mit lehelni enged
Méltó adót szent zsámolyára vár.*

Az Úr

*Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen.
Év-millióig eljár tengelyén,
Míg egy kerékfogát újítani kell.
Fel hát, világim véd-nemtői, fel,
Kezdjétek végtelen pályátokat.
Gyönyörködjem még egyszer bennetek,
Amint elzúgtok lábaim alatt.*

A csillagok védszellemei különböző nagyságú, színű, egyes, kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt. Szférák zenéje halkán.

Angyalok kara

Milyen büszke láng-golyó jó
Önfényében elbizottan,
S egy szerény csillagcsoportnak
Ép ő szolgál öntudatlan. –
Pislog e parányi csillag,
Azt hinnéd, egy gyöngé lámpa,
S mégis millió teremtés
Mérhetetlen nagy világa. –
Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétsietni:
S e küzdés a nagyszerű fék,
Pályáján tovább vezetni. –
Mennydörögve zúg amaz le,
Távolnan rettegve nézed:
S kebelében milljó lény lel
Boldogságot, enyhe béket. –
Mily szerény ott – egykor majdan
Csillaga a szerelemnek,
Óvja őt meg ápoló kéz
Vigasztul a földi nemnek. –
Ott születendő világok,
Itt enyészők koporsója:
Intő szózat a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója. –
Rendzavarva jó amott az
Üstökös rettentő képe:
S ím, az Úr szavát meghallva,
Rend lesz útja ferdesége. –
Jöszte, kedves ifjú szellem,
Változó világgömböddel,
Aki gyászt és fénypalástot,
Zöld s fehér mezt váltogatsz fel.
A nagy ég áldása rajtad!
Csak előre csüggedetlen;
Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.
S bár a szép s rút, a mosoly s könny,
Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
Fénye, árnya léssen együtt:
Az Úr kedve és haragja.”

Ha a madáchi szövegben csupán egyetlen metaforára figyelünk, az Úr első (Paulaynál kihagyott) megszólalásának „*Be van fejezve a nagy mű, igen. / A gép forog, az alkotó pihen.*” sorban a ’a világ mint gép’ metaforára, akkor egyszerű stíluselemzéssel is nyilvánvalóvá válik, hogy ’a világ mint gép’ metafora azon toposzok közé tartozik Madách művében, mely folytonosan visszatér az ádami retoricitásban és kifejezi az ember divinatorikus törekvését, az isteni teremtés utánzásának ambícióját: „*Kilöktem a gépből egy főcsavart*”, vagy „*Mozogjon a világ, amint akar. / Kerekeit többé nem igazítom.*”, vagy „*Hagyd a világot, jól van az, miként van, / Ne kívánd kontárul javítani.*” Madách drámai költeményében tehát az Úr első megszólalásában a ’a világ mint gép’ metafora egy metafora-láncban ível tovább Ádám későbbi textusában. Paulay Ede kihagyta a metafora első láncszemét az Úr első megszólalásával együtt, Ádám további megszólalásai nem utalnak vissza erre, mivel egyszerűen nincs mire. Így nem töltik be funkciójukat sem, azaz nem utalnak az ember divinatorikus törekvéseire. Ezáltal egy igen lényeges filozofikus gondolati egység első láncszeme maradt ki az ösbemutató szövegéből.

A madáchi drámai költeményben a bipolaritások hálóját lelhetjük fel, a ’kettő az egyben’ illetve a ’bipoláris együttlevőségek’ logikai elvét, mely egyben a filozofikum – esztétikum metamorfózisának alapelve, ahogy ezt a *Madách Imre, a poeta philosophus* című könyvemben részletesen elemeztem²⁴. Úgy vélem, hogy az esztétikai átformálás lényeges logikai elve: a ’kettő az egyben’ valamint az ’ellentétes vagy bipoláris együttlevőségek’ érvényesülése. E bipoláris együttlevőségek funkciója, hogy a gondolkodtató erőt és az esztétikai hatást folytonosan fenntartják. Ilyen például az igenek és a nemek, a pozitívítások és a negatívítások egymásba játszása, egymást megújító kritikája és ugyanakkor együttlevősége, a kétféle luciferi és ádami beszédmód és világfelfogás.

Az első színben, az angyalok karának – fentebb idézett, de sajnós az ösbemutató szövegéből kivágott – második énekében ott a ’bipoláris együttlevőség’: az ellentétek, a paradoxonok, az oximoronok formájában (büszke lánggolyó, mely öntudatlan; gyöngy lámpa, mégis nagy világ; összehullni – szétsietni; születendő – enyésző; stb.). A Föld leírását tartalmazó utolsó tíz sorban, mindezt fokozva, a nyelvi megformálás stílusa már kizárólag ezekre az ellentétes alakzatokra épül: gyász és fénypalást, mosoly és könny, szép és rút, kis határ – nagy eszmék, fény és árny, kedve és haragja. Azzal, hogy kimarad az angyalok karának ezen éneke az ösbemutató első jelenetéből, tulajdonképpen az egész madáchi műre jellemző ’bipoláris, ellentétes együttlevőségek’ esztétikai hatás-elve marad jelzetlenül az első színben.

²⁴ Máté Zsuzsanna, *Madách Imre, a poeta philosophus. (Tanulmányok Az ember tragédiája esztétikumáról)*. Bíbor Kiadó. Miskolc, 2004.

A madáchi szövegben az angyalok karának „*nagy eszmék / Fognak lenni küzdelemben*” sora előrevetíti a ’küzdés-filozófiát’. Majd a múlt és jelen történelmi színeiben Ádám küzdelmeinek összegző felismerése a tizenharmadik szín űr-jelenetében történik meg: a történelemből kilépve és a Földet elhagyva, egy kozmikussá növesztett elhagyatottságban fogalmazza meg, úgy, mint az emberi lét lényegét, létezésének értelmét: „*az élet – küzdelem*” felismerést. Paulay Ede nemcsak az angyalok karának már jelzett második énekét hagyta ki, benne a nagy eszmék küzdelmének előrejelzését, hanem az űr-jelenetet is teljes egészében – a technikai megvalósítás lehetetlensége miatt. A ’küzdés-filozófia’ ádám felismerése és kimondása sajnos, teljesen szervesetlenül és funkciótlanul, az eszkimó szín elején hangzott el. Itt, a megöregedett és folyton csalódott Ádám szájából ezek a szavak inkább parodisztikus hatással bírnak, mint heroikusakkal.

Az eredeti madáchi drámai költeményben háromszor történik meg a ’küzdés-filozófia’ összegző kimondása: az angyali előrejelzés az első színben; az ádám felismerés és összegzés valamint a luciferi kételkedés a 13. színben és az Úr általi végső megerősítő felszólításban: „*Mondottam, ember: küzdj és bizva bízzál*”. Madáchnál e három nagy kimondás kölcsönösen felerősíti egymást, életfilozófiai összegzését nyújtja a történelmi színek folyton megújuló pragmatikus küzdelem-sorozatának valamint a bukások és a csalódások utáni újrakezdések elvi magyarázatát adják. A ’küzdés-filozófia’ három összegző és kimondott állomásából Paulay Ede csupán az Úr egymondatos felszólítását hagyta meg valamint az eszkimó szín elejére illesztette a ’küzdés-filozófia’ összegzését, azonban a színre vitt mű utolsó sora így nem kapcsolódik olyan szervesen a mű egészéhez, ahogy az Madáchnál olvasható. Úgy gondolom, hogy e kihagyások révén Paulay ősbemutatójában a *Tragédia* egyik alapvető filozofikus gondolati egysége, a ’küzdés-filozófia’ elvi és összegző felismertetése és kimondása csonka maradt. Így egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy az újabb neves színrevitel előtti (1923-as januári) nyilatkozatában Hevesi Sándor részben ezt hangsúlyozza: „*Az ember tragédiája nem történelmi arcképcsarnok, nem látványos képsorozat, nem történelmi korfestés, hanem mindennél több, nagyobb, költőibb valami: az ember örök küzdelme Ádám álmában, változó víziókban.*”²⁵

A Paulay-féle szövegben, a Sűgőkönyv és a rendezői példány egészét átolvasva megfigyelhető, hogy a történelmi színekben megjelenő gyakorlati küzdelem-sorozatra helyeződött át a hangsúly és főképpen a filozofálgató részek rövidültek a további színekben is, így Lucifer szövegei néhol egy-egy szentenciára vagy aforizmára korlátozódtak.

Visszatérve az első szín következő jelenetéhez: az angyalok karának trombitakísérő zenéje, a Főangyalok hárfakíséréte, a fénymozgások, a színpadkép elrendezése, az angyalok gesztusainak pontos megtervezése – valamennyi

²⁵ Idézi szavait: Kerényi Ferenc, *Színpad Madách-tanulmányok*. Palócföld, 2008/3 54.

rendezői utasítás híven követi azt a szembeállítást, amely a teremtés nagyszerűségét dicsérő Főangyalok és Lucifer nemtetszése között fenn áll. Megfigyelhető, hogy az első színben Lucifer valamennyi hosszabb filozofikus szövege igencsak tömörített változatban szerepel Paulay rendezőpéldányában. Így például Lucifer első megszólalása is lényegesen lerövidült (mellékelve fotómelléklet a Sűgőkönyvből 10. oldal) és ennek nyomán jelentősen módosult az Úr és Lucifer közötti vita gondolatisága:

*„S mi tessék rajta? Hogy néhány anyag
[...]
Néhány golyóba összevissza gyúrva,
Most vonzza, űzi és taszítja egymást,
Néhány fűregben öntudatra kél,
[...]
Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi.
Te nagy konyhádba helyzéd embered,
S elnézed néki, hogy kontárkodik,
Kotyvaszt s magát istennek képzeli.
[...]
Aztán mi végre az egész teremtés?
Dicsőségedre írtál költeményt,
Beléhelyezted egy rossz gépezetbe,
És meg nem únod véges-végtelen,
Hogy az a nóta mindig úgy megyen.
Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?
[...]*

A Paulay-féle vágott szövegben arra a kérdésre, hogy miért nem tetszik Lucifernek a teremtés, a válasz az 'űzés-taszítás' összevisszasága, a magát istennek képzelő ember és a 'rossz gépezet' mint teremtett világ funkciótlansága, azaz csupán az Úr dicsőítését szolgálja a teremtés és alapvetően egy unalmas játék. Sajnos, e Paulay-féle rövidített szöveg értelmezésétől alapvetően eltér az eredeti madáchi. A négy vágás közül leginkább a kihagyott utolsó négy sor miatt, amely az első luciferi filozofikus megszólalás gondolati összegzését tartalmazza. Ennek első fele utal az ember 'enisteni', divinatorikus törekvéseire és mindentudóan előre sejteti annak kudarcát. És amikor Ádám először kimondja: „Önmagam levék / Enistenemmé” felismerést a harmadik szín legelején, a befogadó nem csatolhat vissza e vészjósló luciferi jóslatra a Paulay-féle szövegekönv szerint.

*„Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli
Urát, de torzalak csak, képe nem;”*

Lucifer első megszólalásának szintén kihagyott utolsó két sora az Úr és Lucifer közötti vita két alapgondolata közül az egyiket összegzi: a teremtett világ értelmetlenségét. A vita másik alapgondolata – az „Együtt teremték”, illetve a „Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?” köré ívelődő elsőbbség – monizmus és/vagy dualizmus²⁶ – kérdése a Paulay-féle vágott szövegben sértetlen marad az első szín további részében, így ez kerül előtérbe az 1883-as ősbemutatóban a luciferi nemtetszés mellett. Azonban a kimaradt részek és különösen az utolsó két sor, melyben Lucifer összegzi a Madách-szerinti szövegben nemtetszésének okát – azaz értelmetlennek látja a teremtett világot – egy olyan összegző filozofikus alapgondolat, amelyre az egész mű gondolati egysége és ’küzdés- filozófiája’ építkezik.

*„Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az összhangzó értelem.”*

A (madáchi) luciferi logikában maradvá: Lucifer célja, hogy bebizonyítsa az Úrnak a teremtett világ értelem-nélküliségét. Ezt leginkább úgy tudja, ha megnyeri magának Ádámot, azaz lázadóvá teszi az Úr ellen, és Ádámnak mutatja be ezt az értelemnélküliséget. A luciferi filozofálás minden színben hangsúlyozza az ádám szabad akarattal szembenálló, az – eszmék megvalósításáért küzdő – ember törekvéseit meghatározó, a mindig ott lévő, megfellebezhetetlen végzet (mint determináció) érvényességét²⁷. Hiszen ezáltal bizonyítja az első ember és közvetve az Úr számára a teremtés értelmetlenségét, azt, hogy értelmetlen a világ, mivel ’végzet, szabadság egymást üldözi’. Csakhogy Lucifer éppen a szabad akarat korlátozottságáról nem tudja meggyőzni Ádámot! Ez az eszme volt az első a *Tragédia* szövegében és egyben ez mutatkozik a legdőntőbbnek is, hiszen ebből származtatható Ádám ’küzdés-filozófiája’ a nagyszerű eszmék megvalósításáért.²⁸ Ennek az érvénytelenségét nem fogadja el Ádám, pontosan azt az (első) eszmét, amellyel maga Lucifer csábított a második színben, amelyet maga Lucifer ’adott’ át Ádámnak:

*„önerődre
Bizván, hogy válassz jó és rossz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat,
S a gondviselettől felmentene.”*

²⁶ Máté Zsuzsanna *i.m.*

²⁷ Máté Zsuzsanna, *A végzet hatalma Madách Imre Az ember tragédiájában*. In: XII. Madách Szimpózium. Szerk.: Bene Kálmán. Kiadja a Madách Irodalmi Társaság. Budapest–Balassagyarmat. 2005. 34–47.

²⁸ Máté Zsuzsanna *i.m.* 72–8.

Ugyanakkor, éppen az Úrtól kapja vissza Ádám ezt az eszmét az angyalok karának utolsó éneke szerint: a szabad akaratot, a szabad választást jó és rossz között.

Összegezve az első jelenet kihagyott részeinek hermeneutikai következményeit: az ősbemutató első luciferi megszólalásában olyan filozófiai jellegű gondolatok maradtak ki, amelyekre az egész mű gondolati alapkoncepciója építkezik majd, így a luciferi 'értelmetlen a teremtett világ' állítással szemben az ádami értelem-keresés és a 'küzdés-filozófia'. Az angyalok karának énekeiből kimaradt 'küzdés-filozófia' előrejelzése valamint a kihagyott Úr-szín szintén az eredeti madáchi mű filozófiai egységét bontja meg. A szintén kihagyott 'a világ mint gép' metafora – az Úr első megszólalásának mellőzése révén – az ember divinatorikus törekvéseit nem kapcsolja majd a 'a világ mint gép' ádami metafora láncolatához, így az 'enisteni ember' hangsúlytalanná válik. Paulay Ede rendezőpéldánya és az ősbemutató Sűgőkönyve első jelenetének alapos összehasonlítása révén megállapítható, így a drámai költemény mélyebb filozofikuma és gondolati egysége meg sem valósulhatott, hiszen már az első színben oly mértékű rövidítések történtek, melyek ezt megakadályozták.²⁹ Rákosi Jenőnek, a korabeli kritikusként az a megállapítása, mely szerint a filozófiai gondolatiság a „színházi publikumra nézve [...] beccsel nem bír” – áttételesen igaznak bizonyult, és valóban, Paulay Ede rendezői koncepciójának nem is ez volt törekvése. Rákosi Jenő másik megállapítása, mely szerint a széles közönség „tetszését keresni az Ember tragédiájával azt hiszem mindenképpen hálátlan feladat” – viszont megdőlt. A közönség előtti siker kulcsa, Paulay Ede rendezői koncepciójának több mint két évtizedes sikertörténetének oka tehát másban rejtekezik. Ez rendezői felfogásából adódik, melyre a korabeli német meiningenizmust követő, a történelmi korhűségre törekvő látványszínház, a festői historizmus a jellemző, valamint a francia retorikus hagyományt követő színészi hangvétel alakítása.³⁰ Paulay Ede a történelmi színekben a realizisztikus és a historikus hűséget előtérbe állító látványos és effektusokban gazdag megjelenítésre koncentrált, elsősorban a jelenetek drámai akcióját erősítette fel, benne az emberi küzdelmek és csalódások pragmatikáját, s nem az elvont gondolatiságot. Amennyit sérült ez a gondolati egység, legalább annyit nyert a *Tragédia* a másik oldalon, a népszerűsítésében valamint az olvasási kedv felerősödésében.

MÁTÉ ZSUZSANNA

²⁹ Máté Zsuzsanna, *Madách Imre Az ember tragédiájának 125 éves ősbemutatójáról*. Palócföld, 2008/3. 57–67.

³⁰ Enyedi Sándor, *A Tragédia a színpadon – 125 év. Az ember tragédiája bemutatói*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2008. 6.

PRIMA ADAPTARE SCENICĂ A POEMULUI EPIC „TRAGEDIA OMULUI“
DE IMRE MADÁCH

(Rezumat)

Studiul lui Zsuzsanna Máté, având la bază o cercetare filologică și teoretică temeinică, ne prezintă o temă doar parțial studiată în literatura de specialitate: adaptarea pe scenă a unei opere cunoscute – „Tragedia omului“ de Imre Madách. Poemul dramatic al poetului maghiar a fost pus în scenă de cunoscutul regizor Ede Paulay în 1883 (cu 23 de ani după nașterea operei) și a fost prezent pe scenă mai mult de 20 de ani.

Evenimentul în sine și concepția regizorală a premierei absolute sunt interpretate într-un context mai larg, folosind ediția critică a textului, precum și surse inedite: exemplarul regizoral al lui Paulay, intrări scenice, decoruri etc.

În lucrarea de față se conturează, astfel, atât caracteristicile specifice ale concepției regizorului, precum și locul acestei concepții în teatrologia maghiară.

KOMÁROMI SZVERTÁN ISTVÁN PRÉDIKÁTORI HABITUSA

„...arra valo ez a' tudomány,
 hogy a' mi lelkunket serkengesse...”

Bevezetés

1651-ben Szenczi Kertész Ábrahám váradi officínájából került ki Komáromi Szvertán István *Mikoron imádkoztok...*¹ című munkája. Már a könyv címlapja eligazítást nyújt szerkezet, tartalom, műfaj és impresszumi adatok tekintetében. A kiadvány egy terjedelmes és egy rövidebb részből áll: Az URI IMADSAGNAK [...] magyarázattya, amely prédikációk sorozata, és egy rövidebb rész, az URI IMADSAGNAK hat Kérésinek számok, és rendek szerint valo [...] édességes buzgo Konyorgési roved Elmélkedésekkel egyetemben, amely a prédikációkban kifejtett elméleti reflexiók gyakorlati realizálódásait tartalmazza. A könyv végén található a magyarázatok közé ékelt 40 Tanusag mutatója Táblája e könyvben valo tanusagoknak címmel.

Hogy nem egy középszerű papíróval van dolgunk, már a mű első olvasása során bebizonyosodik. Prédikációi és mintaimái rendkívüli elméleti felkészültségről tanúskodnak. Nem csoda, hisz megjárta kora rangos egyetemeit, és magába szívta azokat az új szellemi és lelki áramlatokat, amelyek kora nagy erudíciójú, ugyanakkor a tiszta és istenközeli élet kívánalmái szerint élő emberévé és tanok hirdetőjévé tették. Ennek bizonyítéka a dolgozatban vizsgálat mű is.

A nyitófejezet a Komáromi-recepciótörténetet taglalja. A törzsszöveg szerkezeti elemzése előtt a mű pre- és postlimináris szövegeit teszem vizsgálat

¹ A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárának RMNY III. 2404 jelzetű példányát használom. A könyv sorsáról a benne található bejegyzések nyomán annyit tudunk, hogy Bányi József, majd Maxai K. Pál birtokában volt. A könyv címlapján a következők állnak: *Mikoron imádkoztok ezt mongyátok. az az: AZ URI IMADSAGNAK a' szent Lukátsnak és szent Máthénak leírások szerint valo nyomozása: és tudos embereknek elmélkedésekkel meg-ékesített, s' roved Praedikatos formákra intézetett magyarázattya. Ugyanez URI IMADSAGNAK hat Kérésinek számok, és rendek szerint valo, azokkal egygyezo, és azokrol ez irásocskában valo tanitásnak folyásából szedegettetett édességes buzgo konyorgési roved Elmélkedésekkel egyetemben.* KOMAROMI ISTVÁN által. Psal. 19 v. 65. Az én szájamnak beszédi, és az én szívemnek gondolati legyenek a' te kedved szerint valok Uram. VARADON, Nyomtatta SZENCZI KERTESZ ABRAHAM, M. DC. LI. Továbbá a címlapon bibilia igeversbe ágyazva autograph tulajdonosi bejegyzés található: Bányai Jósefé. Kinek része és öröksége a Jákbónak Istene. A címlapot követi a női mecénáshoz, Kapronczai István özvegyének, Pataki Juditnak címzett *Ajánlólevél*, majd az előszó *A' Kegyes Olvasonak*.

tárgyává, hisz ezek fontos adalékkal szolgálnak a szerzői program, munkamódszer, befogadókör, befogadási stratégia tekintetében. Ezt követi a fent említett szövegtípusok elméleti fejtegetései szövegszinti realizációjának vizsgálata.

A magyar kutatástörténetben főleg az imádságirodalom vonatkozásában említik Komáromi Szvertán István nevét. Ám nemcsak imaelméleti reflexiói megfontolandóak, hanem maguk a prédikációk, és a szellemiség is, aminek jegyében születtek.

Miként válik a puritánus prédikáció az egyéni hitélet/kegyesség elmélyítését és megszilárdítását szolgáló eszközzé a prédikátor kezében úgy, hogy közben a tanközlés is – kegyességi kontextusba helyezve – megtörténik? Erre is választ keresek a tanulmányban, szem előtt tartva a puritán hitélet intellektualitás és a spiritualitás dualizmusának lényegi szempontját.²

Komáromi a magyar irodalmi köztudatban

Komáromi Szvertán Istvánnal mostohán bánt az irodalomtörténetírás. Ez ideig nem született monografikus írás munkásságáról. Az irodalmi és egyháztörténeti lexikonok szócikkein kívül alig találunk róla jelzést, illetve irodalomtörténeti írást. Még az akadémiai kézikönyvben³ sem olvashatunk róla.

Szinnyei József szócikkében⁴ csak a főbb életrajzi adatokat és fő művének jelzését találjuk. Irodalomtörténeti vizsgálat tárgyává nem teszi, nem minősíti.

Az *Új magyar irodalmi lexikon*⁵ az életrajzi adalékokon kívül irodalmi és irodalomtörténeti minősítésekkel is szolgál, írásművészetének sajátosságaira is reflektálva: a református misztika szellemében író, barokk retorikát használó, az önelemző próza eszközeivel az új reformációra buzdító prédikátor képe jelenik meg előttünk.

Komáromi-recepcióról a XIX. század végéig nem tudunk. Szinnyei jelzésszerűen megjelöli a szócikk forrásai között a Magyar Könyvszemle 1879-es kiadását és a Debreceni Protestáns Lap 1883-as számát. Incze Gábor nagyívű munkája⁶ az euchetikai művek sorában jelzi a Miatyánkról való munkát. Bodonhelyi József *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai* című művében⁷ Amesius hatása alatt született műként értékeli Komáromi

² Erről bővebben l. Imre Mihály, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről* (Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, It 2001/1, 140–1.

³ *A magyar irodalom története II., 1600–1770*, szerk. Klaniczay Tibor. Akadémiai Kiadó. Bp., 1964.

⁴ Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, VI. kötet, Bp., 1899. 818.

⁵ *Új magyar irodalmi lexikon* II, Akadémiai kiadó. Bp., 1944. 1081. Imre Mihály szócikke.

⁶ Incze Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és a XVII. században*. Theologiai Szemle kiadása. Debrecen, 1931. 54–6.

⁷ Bodonhelyi József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942. 49–50.

prédikációskötetét, vizsgálat tárgyává nem teszi azt. Pár általános magyarázatot fűz a könyörgés indoklásához. Berg Pál⁸ is csupán említi Komáromi munkáját, mint a *Christianae Catecheseos Sciagraphia* alapú Amesi-us-művet. Az *Adattár*⁹ részletesebb életrajzi adalékokkal szolgál, kitérve egyházkormányzati tevékenységének néhány mozzanatára, mintegy árnyaltabban rajzolva meg a Komáromi-képet. Zoványi Jenő¹⁰ Komáromi életművét egyháztörténeti szempontból a puritanizmus szemszögéből értékeli. A puritanizmus híveként definiálja Komáromit. És ennek ellenére Komáromi még csak említést sem érdemel a Puritánus mozgalmak a magyar egyházban¹¹ című munkájában.

A Komáromi-kép spektruma csak az utóbbi két évtizedben kezd vázlatosan alakulni, neves kortárs irodalomtörténészek hozzájárulásával. Koltay Klára Perkins és Ames magyarországi recepcióját vizsgáló tanulmányában¹² kiemelt helyen tárgyalja Komáromit és munkásságát, fontos szerepet tulajdonítva neki a nagyváradi puritán mozgalomban. Kitér Komáromi prédikációs kötetére, vázlatosan elemzi a kötet néhány jellegzetességét: például az anyanyelvűség kérdését, a *Medulla* és a *De Conscientia* hatását Komáromira, a Komáromi által bevezetett tanterv jellegzetességét, valamint egyházpolitikai álláspontját. Ám nem teszi irodalmi vizsgálat tárgyává sem prédikációit, sem imádságait. Bartók István monográfiájában¹³ az imádság elméleti irodalmát vizsgálva a XVII. századi imádságelmélettel foglalkozó művek tárgyalása során említi Komáromi munkáját. Vázlatosan áttekinti az első prédikáció felépítését, annak illusztrálására, hogy az imádkozás általános tudnivalói hogyan illeszkednek be a nagy erudícióval megírt prédikációba; ám az imádságok tipologizálására nem tér ki. Petrőczy Éva¹⁴ jeles puritán szerzőként említi Komáromit. A magyar imádságirodalom tekintetében, az imádság műfaji jellegű kérdéseivel kapcsolatban tárgyalja Komáromi művét Fazakas Gergely Tamás,¹⁵ méltatóan szólva Komáromi imaelméleti megjegyzéseiről.

⁸ Berg Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp., 1946. 117.

⁹ *Adattár* 2 1966. 73–4.

¹⁰ Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. S.a.r. Ladányi Sándor. Bp., 1977. 332–3.

¹¹ Zoványi Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. A magyar protestáns irodalmi társaság kiadása. Bp., 1911.

¹² Koltay Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*. *Studia Litteraria* XXVIII. Debrecen, 1991. 103–5.

¹³ Bartók István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk?": *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp., 1998. 165–6.

¹⁴ Petrőczy Éva, *Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. Universitas. Bp., 2006. 18.

¹⁵ Fazakas Gergely Tamás, *Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában: A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérdése*. Különnyomat a Könyv és Könyvtár XXVI. kötetéből. Debrecen, 2004. 60–1.

Komáromi és Ames

„[...] Istennek választott edényi kozzul [...] amaz nevezetes Amesius [...] Én (akarkinek mint tessék) örülök azon, hogy az Urnak illy nagy szolgáljának, nem magának, hanem tsak árnyékának nyomát valamenyire is szolgolghattam, s'tapogathattam.” Íme, ilyen megindító, tisztelettel adózó szavakkal szól Komáromi a kegyes olvasókhöz intézett ajánlásában fő forrásáról, William Amesről, az angol származású puritán teológusról, a magyar peregrinus diákok 'magister perpetuus'-áról.¹⁶

Ames¹⁷ William Perkins¹⁸ legtehetségesebb tanítványa, aki cambridge-i puritán körből indul. Lelkészi és tanári elhivatásában akadályoztatva elhagyja Angliát. 1610-ben Leydenben telepedik le, majd 1611-ben Hágában, hol az angol expedíciós haderők parancsnokának káplánja. A dordrechtli zsinaton a zsinat elnökének tanácsadója, bár remonstráns hitelveket is vallott. Hágából életútja ismét Leydenbe vezet, hol az egyetem bursájának segédtanára, majd vezetője lesz.¹⁹ Itt kezdi el a Medulla összeállítását. 1622-től a franekeri egyetem teológiai professzora 1633-ig, hirdeti a gyakorlati teológiára vonatkozó nézeteit.

Komáromi 1645 és 1646-ban volt a franekeri, majd 1645–47 között a leydeni egyetem hallgatója. Következésképp maga Ames nem taníthatta, de Komáromi az amesi szellemiség örököse: a gyakorlatias kálvinista teológia, a mindennapi lelkeszi gyakorlat, a szigorú erkölcs, az üdvösségnek mindent alárendelő teológus mintája.

Maga Ames nemcsak képzett tudós teológus volt, hanem karizmatikus vonzással bíró professzor, akinek tanítványai közt magyar, lengyel, német és spruciai származású diákok is voltak. Egyeseket nemcsak kiváló intellektusa, új szellemisége vonzotta, hanem maga a személyes kapcsolat, amely kiváló volt tanár-diák között.²⁰ 1625-ben jelent meg több franekeri magyar peregrinus diáknak az ő elnöklete alatt tartott disputációja. 1633-ig 34 magyar diáknak 112 disputációjáról tud a szakirodalom.²¹ A magyar alumnusok tudatosan csoportosultak Ames köré, nagy vonzereje volt, nem csak intellektusa, hanem személyisége révén is. Disputáltak elnöklete alatt, de sokan mint az

¹⁶ Petrőczy Éva szóhasználata: Petrőczy Éva, *Some features added to the Portrait of William Ames = Puritans and Puritanicals*. Balassi Kiadó. Bp., 2005. 74.

¹⁷ William Amesről (1576–1633) bővebben magyarul l. Koltay Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*. Könyv és könyvtár XVI. Debrecen, 1991. 45–50.

¹⁸ William Perkinsről (1558–1602) bővebben magyarul l. Koltay uo., 39–44.

¹⁹ Koltay *i. m.* 45–7.

²⁰ Petrőczy Éva utal a Keith L Sprunger-féle Ames-monográfiára, idézve őt: '...and upon which manie have come to him out of Hungaria, Polonia, Sprucia, and high Dutghland, to be educated, as subdrz students in our land can testify, and my self and divers others have heard them affirm and say, they would not have stayed there but for the liking they had on him.' Petrőczy *i. m.* 75.

²¹ Még megjegyezendő hogy ezen idő alatt 92 magyar diák tanult a franekeri egyetemen. L. Koltay *i. m.* 101. Lásd továbbá Ames magyar tanítványairól Barcza József, *A puritanizmus kutatásának újabb eredményei*. Theológiai Szemle 1976, 11–2, 333–6. és Czegle Imre, *Amesius korai magyar tanítványai*. Irodalomtörténeti dolgozatok. Szeged, 1972. 77.

antibellarminista disputációk hallgatója készültek a hazatérés után rájuk váró feladatra, hisz tartalomban, teológiában, szolgálatban és – közülük volt olyan is, aki – egyházszerkezeti szinten vitt magával újulást peregrinációs útvjáról.²² A magyar peregrinusok elsajátították a szigorú kálvinizmust, ugyanakkor „megfigyelői, részesei is lehettek a franekeri egyetemen végbemenő ‘reformációnak’, amely az 1620-as években a szabadosan viselkedő diákok valláserkölcsei normákhoz való szelidítését tűzte ki célul”.²³ Ilyen amesi szellemi örökséget talál Franekerben Komáromi, ki hazatérve a peregrinációból Váradra, a mély biblicitású városba, a puritanizmus partiumi központjába, mint rector máris munkához lát.

Komáromi hazatérését megelőzően a váradi református iskola puritánus szellemiségű tanára Harsányi Nagy Jakab. 1642 és 1646 között tanított az iskolában, ám a szatmárnémeti zsinaton olyan kötelezvény aláírására ítélték, amely elvei megtagadásával járt volna, így világi pályára lépett.²⁴

Harsányi utódjaként Komáromi rektori tevékenységéről (1648–1651) közvetlen adatunk nincs, közvetett forrásokból tudjuk, hogy diákjait amesi szellemben oktatta., diákjai hallhattak tőle a nagy franekeri professzorról. Ám Komáromi nemcsak hirdette a puritán eszméket az iskolában, hanem amesi rendszerű oktatást honosított meg.²⁵ Bár ezt megelőzően Sárospatakon is amesi alapú az oktatás, a váradi iskola vette először magának a bátorságot, hogy kinyomtassa Amesius műveit, és nyíltan a diákok kezébe is adja. Így készítette elő Amesius latin munkáinak és feltételezhetően tanítványai disputációinak magyar nyelvű kiadását Komáromi. 1653-ban Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában jelentek meg Ramus Dialectica Libri Duo című munkájával egybeszerkesztve és külön címlap nélkül a következő művek: Technometria, Theses logicae, Disputatio Theologica adversus methaphysicam, Disputatio Theologica de perfectione sancrosanctae Scripturae.²⁶ E gyűjtemény tankönyvként funkcionált majd az iskolában. Hogy miért pont ezek a művek kerültek ki Komáromi tollából? E kérdésre keresem meg a választ a továbbiakban, felrajzolva azokat a szellemi erővonalakat, amelyet meghatározták Komáromi világgépét és puritanista szemléletmódját.

Komáromi igyekezett a hollandiai akadémiajárason magáévá tett eszméket, elveket egyéni életében megélni és munkásságában megvalósítani.

²² Ám nem minden magyar diákja vált puritánná. Például Simándi S. Jánost, aki Tolnai Dali János ellenfeleként ténykedett hazatérte után. Lásd Koltay *i. m.* 101.

²³ Koltay *uo.*

²⁴ Váradot annyira a puritanizmus központjának tartották, hogy a szatmárnémeti zsinaton Borsai Sepesi Jánost, a várbeli prédikátort és Tolnai Dali Jánost állásvesztésre ítélték.

²⁵ Ames munkái befolyásolták a váradi és a sárospataki iskolák tanrendjét is. Sárospatakon is Tolnai – bár rövid időre – amesiusi tanrendet vezetett be, a diákok amesi teológiát tanultak a keze alatt. Már 1639-ben Amesius tankönyveit használta Sárospatakon.

²⁶ RMK. II. 799.

A cambridge-i puritánus kör arculatát nagyban meghatározta Petrus Ramus (1515–1572), a francia humanista. Ramusnak nagy tekintélye volt a puritanizmus vezető teológiai képviselőinél,²⁷ így Komárominál is.²⁸ Ő volt az, aki a puritanizmus etikai és teológiai tanítását alapvetően befolyásolta. Ramus szakít a teológiai tudományban alkalmazott klasszikus humanista spekulatív gondolkodás rendszerével, és azt empirikussá teszi. A tantól az élet felé fordul, a gyakorlat szintjéhez.²⁹ A puritánok az ő filozófiai gondolataival és rendszerével élnek, erre alapzva fejtik ki teológiai rendszerüket. Ames Medullájában ramusi módszerrel foglalja össze a teológia alapvető kérdéseit, sőt a művet indító teológiai definíciót is tőle veszi át: „Theology is the doctrine or teaching of living to God.”³⁰ A *De Conscientia* is magán viseli a ramusi jegyeket. Mind a két mű dichotómiákra épül, melyeket a mű elején lévő táblázat még szemléletesebbé tesz.

Fontos hangsúlyoznunk azt a tény, miszerint a puritanizmusnak, ha teológiai sajátosságai is voltak, nem volt külön teológiája. A puritanizmus nem alkotott külön teológiát, ám súlyponteltolódások vannak az ortodox kálvini teológiához képest – más kérdésekre, kérdéskörre fókuszál –, és azok gyakorlati megvalósításában, valamint abban a módban, ahogy a teológiát műveli.

Az Ajanlolevel és A' Kegyes Olvasónak tanulságai

A Komáromi-kötet törzsszövegének tanulmányozása előtt hasznos vizsgálat tárgyává tennünk az attól formailag is elváló három prae- és postliminaris szövegtípust: a patrónusnak címzett Ajanlolevelet, A' Kegyes Olvasónak szóló ajánlást és a kötet zárszövegeként fontos szerepet betöltő, könnyebb tájékozódást szolgáló Tanuságok Tábláját.

Az első két szöveg fontos adalékokkal szolgál a mű keletkezéstörténetére vonatkozóan (témaválasztás, indoklás stb.), az írás céljáról/szerzői szándékról, Komáromi munkamódszeréről, forrásairól, szerzői öndefiniálásáról, a megcélzott olvasókörről/befogadóközönségről kapunk képet, ugyanakkor befogadói/felhasználási stratégiákat vázol fel.

Tanulságos előrebocsátani, hogy bár Komáromi e szövegtípusa műfajilag beilleszkedik a szöveghagyományba, bizonyos gesztusok a puritán szellemiség horizontjában mélyebb tartalmat nyernek. Bár az Ajanlolevel címzettje Pataki Judit asszony, Kapronczai István özvegye, Komáromi „Tiszteletes Patrónája”, a műből kitűnik: az elsődleges címzett, a fő patrónus nem földi lény, hanem az erős Isten, kire nézve, kinek tetszésére készült e mű, és kinek dicsőségét hivatott emelni ezen iromány is. E puritán szellemiségnek rendelődik alá szerzőnk többi gesztusa is: a mottóul választott bibliai idézetből az Istennek való megfelelés/tetszés mély vágya tűnik ki; a szerénység toposz nemcsak az ajánlás műfajban

²⁷ Bodonhelyi *i. m.* 12.

²⁸ A humanisztikus kegyesség Komáromi kegyesség jellemzője.

²⁹ Erről bővebben I. Czeglé *i. m.* 33–8.

³⁰ Koltay *i. m.* 47.

egy jól bejáratott toposz, hanem az élet- vagy vallásgyakorlat, a puritán mély biblicitás jellemző vonása; retorikai olvasatban mint a *captatio benevolentiae*, a saját evilági dicsőségkeresés elhárításának szerzői gesztusa az öndefiníálás horizontjából válik érthetőbbé: a 'magam sem vagyok magamé' páli gyökerű gondolat azzal a jellegzetes puritán magatartással összekapcsolva értékelhető, hogy a prédikátori feladat Krisztus kegyelmét felmutatva, lelki szempontból épületes, tehát az *utilitas* elvének eleget tevő prédikációt/művet alkot, mely nem saját dicsvágynak, hanem mennyei célnak rendelődik alá.³¹ Kecskeméti Gábor erről így ír: „A középkori *ars praedicandi*-irodalomnak hazai forrásokból is ismert közhelye, hogy a prédikátor ne bölcsességét fitogtassa, hanem Isten dicsőségére és embertársainak épülésére beszéljen.”³²

Ha a szerzői szándék felől közelítünk az Ajanlolevelhez, ilyen megnyilatkozásokat találunk: „Mellynek igaz értelmére az kisdéd irásotska az Istennek egygyugyu hiveit tanitya [...] Hanem hogy a' Jesus Christusnak ditsoségére mag-mutatnám azt, melly boltseséges, boseges, terhes rovidséggel légyen ez áldott Imádság formálva: és melly drága kintsei legyenek a' mi udvosságunknek ebben elrejtve, mellyekkel, a' buzgosággal konyorgo szentek sziveknek jo tár-házát gazdagítanak.” *Praeceptum* jellegű lelki olvasmányként ajánlja tehát a szerző. Az itt megfogalmazott célra a kötetben újra meg újra visszatér Komáromi, például amikor így reflektál ezen írásra: ' [...] arra való ez a' tudomány, hogy a' mi lelkunket serkengesse, a' menynevei boltsességben, hitben, remenségben a szeretetben, és minden egyéb isteni erokban való bovolkodésre a' nevededés által [...] Mert effele kegyesség igen gyanus, a' melly nem akar nevededni.’³³

Az *utilitas* elve csendül ki teológiai lelki vonatkozásban; a befogadókat, a „Szenteket” tanítani, azok lelki épülését előmozdítani, végső célként az üdvösségre vezérelni hivatott ez írás.

Kecskeméti Gábor szerint a XVII. századi protestáns egyházi írások gyakran említik a tanítást, megjelölve ezáltal a lelkipásztor legfontosabb feladatát, vagy mint e feladat ellátásához nélkülözhetetlen egyházi szónoklat szinonimáját.³⁴

Az írás célja tehát a lelki gyarapodás a tanítás által. Ám ahogyan Gábor Csilla megfogalmazza, a tanítás egy másik vetületét is figyelembe kell vennünk a korbéli nyelvi kontextusban: „[...] a tanítás nem föltétlenül, és nem elsősorban

³¹ James Packer szerint: „A puritánok összességében úgy tartották, hogy a prédikátor dolga Krisztus kegyelmét felmutatni, nem pedig saját tudását fitogtatni, és igehirdetéseit úgy összeállítani, hogy mások hasznára, nem pedig saját dicsőségére váljanak.” James I. Packer, *A megújulás teológiája: Bevezetés az angol puritanizmus világába*. Koinónia. Kolozsvár, 2000. 94.

³² Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. Universitas. Bp., 1998. 89.

³³ Komáromi *i. m.* 112.

³⁴ L. Kecskeméti Gábor, *Domini Sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*. ItK. 1992. 382.

ismeretek átadását jelenti a kor szóhasználatában, hanem az istenes életre vezető tapasztalatok megosztását, ezért a témakör végső soron az üdvösség kérdéséhez kapcsolódik.³⁵

A puritán felfogás, hogy oktatni-tanítani és megvilágosítani kell a hívek elméjét, hogy hithez és engedelmességhez, végső célként az üdvösségre eljusson,³⁶ Komáromi szemléletének is szerves része. Már az első prédikációban hangsúlyozza a hit racionális vonzatának fontosságát, amelyet többször is hangsúlyoz a kötet során.

Az Ajánlólevel és A' Kegyes Olvasónak szóló előszó beszédes abban a tekintetben is, hogy milyen befogadóközönseget céloz meg, és milyen szerepet tulajdonít nekik, milyen feladatokkal látja el őket. A „buzgósággal konyorgó szentek” használatában lelki olvasmány, léleképítés gyanánt, és a személyes vallásosság elkötelezettjeinek az individuális ima megformálásához is nyújt bőséges támpontot.

Gábor Csilla Káldi György szerzői programjának vizsgálatakor az utilitas fogalmának egy olyan vetületét is részletezi, melynek iskolapéldája szerzőnk: „Létezik azonban a használni akarás törekvésének egy sokkal gyakorlatibb, a történelmi adottságokkal összefüggő indoklása is. Ismét olyan gondolat ez, amely sokszor és sokféle változatban megjelenik: a könyv- és paphiány felekezeti hovatarozástól függetlenül közös gondja az írással foglalkozóknak, mely szó szerint átvehető vagy az alkotó jellegű felhasználáshoz és továbbfejlesztéshez fogódzót nyújtó minták hozzáférhetővé tételét mondja nélkülözhetetlenek.”³⁷

Az előszó tanulsága szerint szellemi szükségletek betöltésére is számít Komáromi; tehát hiánypótló célzatú: prédikátortársainak tett szerzői utasításai/megjegyzései elárulják: számít rá, hogy prédikátortársai segédkönyvként fogják használni saját prédikációjuk készítésekor. Alkotó jellegű felhasználáskor Komáromi prédikációi képlékeny szöveggé válhatnak az újraalkotó kezében, melyre nézve szerzőnk így utasít: „mellyben ha mit boviteni, roviditeni, által-rendezni, el-változtatni, avagy világositani valót találsz, azt magadnak meg-ismeretivel, és az alkalmatosságot jól meg-visgálo okossággal, bovitned, rovisitsed, által-rendellyed, el-változtassad, világositasad.” Ezen megjegyzés nem más, mint a kompilációs technika mint kanonikus eljárás korban közhasználatú voltára való utalás.³⁸

E különböző műveltségű befogadórétegre való tekintettel a mély biblicitású, adott esetekben kánaáni nyelvezetű szövegrészt megtöri a dekánaánizáló, világias hangvétel: a köznapiság, a köznapi élet apró dolgaira való utalás ily módon is életközelpbe hozza a puritánok teológiáját. Esetünkben –

³⁵ Gábor Csilla, *Religió és retorika*. KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár, 2002. 212.

³⁶ I. Packer *i. m.* 88.

³⁷ Gábor Csilla, *Káldi György prédikációi*. (Csokonai Könyvtár) Debrecen, 2001. 126.

³⁸ Erről bővebben lásd Maczák Ibolya, *A kanonikus plágium: Szövegalkotás barokk prédikációkban*. ItK. 2003.

„(a’ mint kozonségesen mongyuk) nehezebb imádkozni, hogy nem szántani” – az imádkozás és a szántás összekapcsolásában azt a prédikátori gesztust éadjük tetten, hogy a kevésbé művelt, vagy legalábbis laikus, nem teológiai képzettségű befogadóréteget is megcélozza.

A dedicatióban a műfaji hagyomány szerint helyet kap a patrónusi laudáció is. Isten patrónuságának primérsége után Pataki Judit személyét méltatja a tisztelet és felmagasztalás hangján. Először a hitélet aspektusában, majd a pártfogói gesztus tekintetében: az eklézsiának adományozott anyagi támogatás és a mecenatúra prédikátorra vonatkozásában: érzelmi és etikai indíttatás kettőssége. A hála horizontjából indukált laudáció azért is indokolt, mert – bár csak közvetett bizonyítékaink vannak –, valószínű, hogy Pataki Judit támogatta őt külföldi tanulmányútján, hisz ő is a címzettek között van a Disputációja Ajánlásában.³⁹

Munkája fő forrásául és prédikátori működésében „az Istenről és isteni dolgokról való tudománynak” forrásául Ames munkáit tekintette, kiről mély érzelmi töltettel ír.

Az Ajánlólével retorikai szempontú közelítésének tanulsága: szerzőnk nagy erudícióval és retorikai műveltséggel rendelkezik. A témaként választott Úri imádság indoklása bibliai ellenpéldák inventióján át bomlik ki. A céltudatos gondolatmenet, az érvelés gondos megszervezése *suasio*, hisz a lelki „utile” követelményének tesz eleget a mű. Komáromi bibliai ellenpéldák sorát vonultatja fel, amelyekben a különböző, Krisztushoz intézett kérések nem találnak kedvező fogadtatásra (például a vízen járó Simon Péter kétségbeesett kérése, a süllyedő hajóban tartózkodó tanítványok rémült kérése, Filep kérése stb.). A krisztusi attitűd akkor változik, amikor egy tanítvány arra kéri Krisztust, tanítsa meg imádkozni. A prédikátori hang ezt a változást az ima „kellemetes, szükséges és terhes” voltával indokolja. Az indoklást az ima természetének kifejtése követi, rámutatva annak üdvösségszerző hasznára. Az említett érvkészlettel éri el a befogadó helyeslését, jóindulatának felkeltését. Olvasatomban a Krisztusra való apellálás az önlegitimizáció eszköze is.

A’ Kegyes Olvasónak szóló ajánlás záró gondolata is bibliai talajon gyökerezik: a Komáromi-mű ítélésében először önmaga megítélésének irányítottságából mondjon ítéletet az olvasó. A mű postlimináris szövege az E könyvben való Tanúságoknak Tablaja, mely 40 pontban sorolja fel a prédikációk tanúságait. E szövegtípus is Komáromi használni akarási igényének rendelődik alá: a törzsszövegben való könnyebb tájékozódást hivatott segíteni a szövegalkotás folyamatában.

³⁹ *Disputationum Anti-Judaicarum Duodecima: De Conversione Judaerorum [...] Publice tueri conabitur* [...] Vetraceuti, 1646. (Ajánlja a’ felelő Pataki Judithnak, Garázda Mihály váradí polgár özvegyének és Szilágyi B. István nánási papnak, mint pártfogójának.) RMK. III. 1. 505.

Személyesség és reflektáltság

A praelimináriák önértelmező gesztusai, valamint a törzsszövegben a prédikátori hang domináns jelenléte mintegy kínálja a további vizsgálódási szempontokat. Így következő lépésként azt vizsgálom, hogy a körvonalazott szerzői program hogyan valósul meg a szövegszinten, a szöveg többszintűségére reflektálva az állandóan jelenlévő, a prédikációk szövegterét uraló prédikátori hang jelenlétében, a személyesség jegyében. Amint az ajánlásokból kiderül a kötet használatát és létmódját illetően, többfunkciós célt szolgáló írással van dolgunk.

Franz M. Eybl a kinyomtatott prédikációk felhasználási módját a következőképpen kategorizálja: az első fajta befogadási tevékenység a nyomtatott szöveg szószéki vagy otthon történő szó szerinti felhasználása a „Reproduzierende Rezeption”; a második recepciós forma a szöveg produktív felhasználása, a „produktive rezeption”; a harmadik pedig a „rezeptive Rezeption”.⁴⁰ Komáromi mindhárom felhasználási módra számított, szövegszinten ez megjelenik a praelimináriákban.

Szerzőnk által kijelölt felhasználási formák együttes vizsgálatával többféle befogadói alaphelyzet vizsgálatára is lehetőség nyílik.

A prédikációk kettős létmódja, oralitás és scriptura, az olvasásra/hitépítésre szánt írott szövegtípus, valamint a prédikátortársak invenciójaként és materiájaként funkcionáló, végső soron élőszóban elhangzó prédikációk jellemzői közül a következőkben az előbbit vizsgálom meg.

A Komáromi-kötet felhasználásának többszintűségét maguk a praelimináriák deklarálják, ezáltal is beilleszkedve a kortárs prédikációskötetek sorába. A variáns felhasználási módokat a befogadói típustól függően a különböző befogadói réteg, a célközönség hívja életre.

A felsőfokú képzés miatt vagy könyvhiányban szenvedő és igehirdetésre készülő prédikátornak materia gyanánt szolgál a szolgálatra való készüléskor. Ám nem akárhogy, hanem az önmaga jelenlétét állandóan/folyamatosan bejelentő prédikátori hang befogadói stratégiát vázol fel, elébe megy a befogadói elvárásoknak, néhol még a gondolkodási folyamatot is irányítja.

A Tanúságok Táblája tematikai szinten segít a szövegekben tájékozni a befogadót/hittudóst. Komáromi olyan prédikátori befogadót feltételez, aki a Táblát is segítségül hívja, és átrendezi a prédikációk tematikai stukturáltságát, változtat, bővít, rövidít, íme a „produktive Rezeption”. Képlékeny szöveggé tud tehát válni a hitszónok kezében, aki a produktív felhasználás céljával kezeli a szövegek korpust.

E felhasználási formát szem előtt tartva fontos figyelni a szöveg reflektáltságára: a prédikátor állandóan kiüzen szövegéből befogadójának.

⁴⁰ Idézi Tasi Réka, „*Ha pedig immár kívánnátok tudni...*”: *Illyés István prédikációskötetének használati lehetőségei*. Studia Litteraria XLI. Debrecen, 2003. 168.

Például további kutatásra ösztönzi a prédikátort, további exegetálásra szólítja fel: Lásd meg, és el is olvasgassad...⁴¹; A többi között tekintsd meg Gen. 3:21⁴² vagy Lásd ide Matth. 24.25 és cap. 25 a 14 versbe fogva mint a' 30 versig.⁴³ Lásd ide ...Deutr. 28 egész.⁴⁴ Máskor továbbküldi a prédikátort fő tudós emberekhez, hogy több ismeretet szerezzenek bizonyos témában: Mitsoda ditsoitesere voltak az Urnak nevének mind ezek? Lásd Strabonal es Plinusnal.⁴⁵ Vagy így szól: Sokak kozzul lasd Paraeust, és Piscatort, melly által e' nagy bestiat kitakarták. Ha ki tovább bélyeget akarja nyomozni, abban is jeles ide valo dolgot talál.⁴⁶

Bőven találunk prédikátori megjegyzést a készülő szöveg megformáltságára is. A IV. kérésről szóló prédikációban, amely a mindennapi kenyér kérésének témáját járja körül, az igazgatás beszédrészben így oktatja a prédikátort: „Ide alkalmaztathatod Psal. 33.16 Psal. 146.3 és ezek után Jer. 1.57.”⁴⁷ A Máté 6:13 textuskibontó prédikációjának IV. Tanuságát így indítja: Folly ez igébol: Amen, a' mint oda-felnyebb magyaraztatott. Lásd-meg.⁴⁸

Ilyen esetekben a mindentudás pozíciójából igyekszik magyarázatot adni, további kutatásra is ösztönözve a befogadót. Arra is találunk példát, hogy a prédikátori hang, a már említett mindentudási pozícióból a gondolkodási folyamat irányítója lesz. Az isteni akaratban való megnyugvásról szóló prédikációban így szól az Igazgatásban: „Kivánod-é tudni s abban bizonyos lenni, ha szenteljed-é és Szenteled-é az Urnak nevét, vagyon-é, sot oregbul-é te benned az Istennek országa? Tud-meg elsoben azt, és légy bizonyos benne, ha te vagyé szent engedelmességgel a' te mennyei Atyádnak akarattyához, ha a' dolog így vagyon; jól vagyon. Szenteled te az Urnak nevét, oregbul benned az o országa; vagyon min orulnod, tapsolnod, és dicsekedned onnon maga előtt-is a' Jesus Christus előtt, mint a' tanitvanyok ditsekedének onnon maga előtt-is a' Jesus Christus orszagának oregbulesen. Luc. 10.17. Vesd-oszve.”⁴⁹

Prédikátorunk először a hitbeli kérdésfelvetésre irányítja a figyelmet, majd a gondolkodási folyamat sémáját vázolja fel, mely követésével a felvetett hitbeli tartalom, a szentség tárgyasulni tud a befogadó életében. A szöveg megformáltságának reflektáltságára visszatérve: a prédikációk szerkezetére való reflektáltság a hitszónok tanításának egy módja – íme, így formáltatik egy szöveg –, ugyanakkor a világosság, az átláthatóság követelményének is eleget tesz: „Ez második résznek igéinek nyomozásokat alább, a' magok helyére halasztván: az

⁴¹ Komáromi *i. m.* 14.

⁴² Uo. 148.

⁴³ Uo. 170.

⁴⁴ Uo. 140.

⁴⁵ Uo. 155.

⁴⁶ Uo. 130.

⁴⁷ Uo. 159.

⁴⁸ Uo. 225.

⁴⁹ Uo. 137.

első részt-is kellete kívül vizsgálván, a' mi ebben kiváltképpen való, tudni-illik a' konyorgesnek kozonsegos igekkel való emlegetese, abbol az Urnak lolke által ilyen tanuságunk léssen.”⁵⁰

A szöveg szerkezetére való reflektáltság mélyebb értelmet nyer, ha emlékezünk a szöveg elsődleges céljára: a befogadó közönség lelki épülésének előmozdítása a megértés feltétele is; áttételesen tehát az üdvösséget szolgálja.

Más alkalommal a Vesd oszve instrukció arra invitálja és ösztönzi a prédikátortársat, hogy bizonyos témák kapcsán exegézist végezzen a kijelölt bibliai vonalak mentén. Immár nemcsak exegézis lesz ez, mely az ige mélyebb értelmének feltárását célozza, a bibliai magyarázat kontextusának alárendelődve, hanem tanítás is egy adott szinten. A kevésbé képzett prédikátortárs tanítást kaphat egy adott témában, ha elfogadja az instrukciókban a kutatásra, keresésre, összevetésre való felhívást.

A prédikációra készülő hittárs nemcsak az exegézis irányított folyamatában forgathatja haszonnal Komáromi kötetét. Szerzőnk egy-egy bizonyítás kapcsán a példák sorával, argumentumok bőségével látja el az érdemes befogadót, ezáltal megteremtve számára a válogatás lehetőségét. A Jójjon el a Te Országod című prédikáció II. Tanuságának Czáfolásában példák és ellenpéldák sorát vonultatja fel annak bizonyítására, hogy Isten országát maga Isten állítja fel, igazgassa és oltalmazza.

Továbbá a bővítésre alkalmas szöveg a következőképpen reflektál és utasít egy Feddés szövegrészben, ezáltal kínálja a pásztorolás lehetőségét: „Szolly többet, ha kivantatik az alkalmatosság szerint.”⁵¹

A prédikációk szövegeterét uraló prédikatori hang állandó jelenléte olyan befogadói magatartást feltételez, amely nem elégszik meg az elébe adott kész szöveggel, hanem ismerete szerint és az „alkalmatosságot jól meg-visgálo okossággal” Isten igéjének a közönség számára történő feltárása, megértetése, tanítása, üdvösségre vezetése és üdvösségre megtartása magasztos lelki cél érdekében átírja a szöveget, bővíti, rövidíti, átrendezi,⁵² ugyanakkor saját Bibliára vonatkozó tudásszomját is olthatja, gyarapíthatja tudását, hogy nagyobb haszonnal taníthasson. A tudás továbbadása vallási érték, hát még a tudásszerzés módjának feltárása! Vallási érték vonzáskörébe tartozik a tudás továbbadása is, de az önképzés is!

A' Kegyes Olvasonak címzett előszóban Komáromi felhívást intéz a kompiláló⁵³ hittudóshoz, taglalva a szövegszerkesztési technikákat: „Mellyben ha van mit boviteni, rovidíteni, által-rendezeni, el-változtatni, avagy világozitani

⁵⁰ Uo. 4.

⁵¹ Uo. 149.

⁵² Komáromi szóhasználata.

⁵³ A régi irodalomkutatás terminológiájában a kompiláció „összeszerkesztettségként, a szövegszerkesztési technika, az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveget alakító folyamat, illetve az ily módon létrejött új szöveg megnevezésére használjuk.” L. Maczák *i. m.*

valót találsz, azt magadnak meg-isméretivel, és az alkalmatosságot jól meg-
vizsgáló okossággal bovítsed, rovidítsed, által-rendelleyed, el-változtassad,
világosítsad.”

Megjegyezendő, hogy a kor más prédikációsköteteinek előszavaiban is
találunk hasonló felhívásokat a szövegátvétel különféle módjaira. A kompilációs
technika alkalmazására történő megjegyzések azon a protestáns prédikátorok
képzésében bevett gyakorlatra is utalnak, amikor „a leendő hitszónokok tanárai
útmutatására és segítségével inkább a gyakorlatban, már meglévő beszédek
olvasásával-hallgatásával sajátították el a prédikálás tudományát, mintsem
teoretikus művekből.”⁵⁴ Ebből adódóan „a különböző műveltségű, felkészültségű
lelkészek [...] között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk
megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszerek alkalmazása
minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi
prédikációkat használt fel ugyanolyan módon, mint szerényebben készült
kollégáik hazai pályatársak szónoklatait.”⁵⁵

Ha viszont a lelki haszonért, az individuális lelkiség igényéért forgatja a
könyvet a laikus befogadó, őt is ösztönözheti a prédikátori hang a továbblépésre
a prédikációk szövegtérének alakulásában. Ám nem csak a prédikációk terén
belül mozogva. A könyvecske második részének imái is mintegy mintaimaként
szolgálnak a lelki gyarapodás igényével olvasó befogadó számára, hogy azokon
elindulva „hasznos és udvosseges” imák születhessenek ajkaikon. Ám ehhez az
az elmaradhatatlan feltétel szükséges, hogy az Úri „Imádság értelmére
juthatnak”.⁵⁶ E célt hivatott szolgálni Komáromi az Úri imádság magyarázataival
prédikációk formájában.

A képesség (imaformálás) feltétele először a ráció. Ám nem a dogmatikus
száraz értelemfejtegetés hitközvetítő módján, hanem a lélek hangját is
megszólaltató diskurzusban, mely állandóan kapcsolatban marad a praxissal.

A megértés/hitbeli tudás fontosságának tematikus hangsúlyozása azért
fontos, mert az adekvát hitélet megértése, és végső célként az üdvösség elnyerése
a nyelv értelmes használatának is függvénye. E nézőpontból válik érthetővé a
vallási argumentációval jelentkező népművelési szándék.⁵⁷

A reflexivitás a prédikátori szándék szolgálatában áll. A könyörgés
erejéről szólva bibliai példák sorát vonultatja fel az olvasónak. A példák
bővítését a prédikátori hang így vezeti be: „El nem halgathatom a’ konyorgesnek
ama’ hatalmát, a’ mely által ugyan tsudákat tselekedett”.⁵⁸ És következik a bibliai
példák sora. Ez esetben a figyelemfelkeltés és a tudatos prédikátori szerkesztés
eszköze a reflexivitás.

⁵⁴ Maczák *i. m.*

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ L. Petróczy 2006. 20.

⁵⁸ Uo. 49.

A beszédek szerkezete

Tanulságos áttekinteni a retorikai igényességgel szerkesztett első prédikációt „annak érzékeltetésére, hogy az imádkozás általános tudnivalói hogyan illeszkedek be az ars concionandi ismeretéről tanúskodó prédikációba.”⁵⁹ A prédikációk átgondolt felépítése és retorikus szerkesztése, valamint a retorikusság egyéb területei a használni akarás, a lelki utilitas az „épület” előmozdításának rendelődik alá.

A prédikáció a felvett textust (Lukács 11v. 1.2.3.4.) követően az exordiummal kezdődik. Feltűnő itt az exordium beszédrészének kiemelése a lapszélén. Egyetlenegyszer fordul elő a kötetben e beszédrész megjelölése, itt, az első prédikációnál. Komáromi latin terminológiát használ, ám nem következetes az idegen szakkifejezés használatának gyakorlatát illetően. Bartók István Medgyesi beszédszerkesztési gyakorlatára vonatkoztatva jegyzi meg, de találó Komáromi prédikátori gyakorlatára is: „az egyes részek elnevezésének feltűnő hangsúlyozásával [...] kifejezetten fel akarta hívni a figyelmet a retorika tudományára, a művelt olvasóközönség tetszését elnyerni igyekezvén”.⁶⁰ Hogy el is nyerte, és képzett olvasóközönség olvasta is művét, tanúskodnak az általam vizsgált példány latin tulajdonosi bejegyzései.

Az exordiumban vetődik fel az anyanyelvűség kérdése. Az anyanyelv használatának indoklását spirituális kontextusba helyezi: a magyar nyelvűség programjának spirituális indítéka ez.⁶¹ Bibliai alapú a született nyelven való imádkozás, az értelmes és épülettel való isteni szolgálat. Mint ilyen, kettős funkcionalitással definiált: isteni szolgálat mint a piétás élet alapvető meghatározója, és épületes a szubjektum irányába ható, annak lelki épülését szolgáló kegyes aktus.

Komáromi puritánus szemléletében az üdvösség látószögéből értékelődik a hívó élet minden egyes apró mozzanata, így az ima is, mint az üdvösség elnyerését elősegítő tényező: „ezzel való élések ne haszontalan, hanem hasznos és udvosseges lehetne”. E nézőpontból válik fontossá az értelem nélkül mondott ima elleni prédikátori kifakadás, hisz az ilyen ima aláássa annak lényegi funkcionalitását. Ugyanakkor az értelemmel való imádkozás hangsúlyozott ténye (erre rájátszik az, hogy a tipográfiai szövegekben dőlt betűkkel szedett, irányítva az olvasói figyelmet) a puritán gondolkodás négy sarkalatos igazságának egyike.⁶² Nem véletlen ezen hitbeli alapkérdések prédikációskötetben elfoglalt helye: az első prédikáció kezdő gondolataként

⁵⁹ Bartók 1998. 165–6.

⁶⁰ Uo. 205.

⁶¹ L. Gábor 2002. 212.

⁶² A négy alappillér a puritán teológiai gondolkodásban: az értelem elsődlegessége, az igehirdetés elsődleges fontossága, a Szentírás életet adó ereje és a Szentlélek szuveranitása. L. Packer *i. m.* 327–75.

bomlik ki, mintegy meghatározva az imáról szóló diskurzus módját, az ima krisztusi olvasatát és gyakorlati megvalósulását.

Szerzőnk az exordiumban utal arra – hivatkozás nélkül –, hogy sokan, „sok tudos, istenes Emberek” próbálták már az Úri imádságot a hívek hasznára fordítani.

E beszédrészben kap helyet a textusindoklás is, majd újra megfogalmazást nyer az Ajanlolevelben tett elméleti megjegyzés az írás céljára vonatkozóan: „juthanánk igaz értelmére és idvosseges hasznára ez áldott konyorgésnek”.⁶³

Az exordiumot követi a divisio: a prédikátor részekre osztja az igét: „Ez elo-vott igeknek pedig két részei vadnak: Az elso részében vagyon a konyorgesnek kozonseges, ki-terjedo, és meg-határozatlan igekkel valo emlegetése. A másodikban vagyon, saját és meg-határozott igékkel az Uri imádságnak ki-fejezése.”⁶⁴

A tanulás megerősítésére hét okot sorol fel:

1. Első ok: Isten dicsőségére imádkozzunk – doxológia tehát az ima. Ima közben az isteni attribútumokat tudatosítjuk. Komáromi itt is sikra száll az értelemmel könyörögni általa oly nagyon hangsúlyozott elvéért: az ima megformálásában elsődleges teret enged az értelemnek.

2. Második ok: Isten előtt a könyörgő ember helyes énképet nyer. A könyörgésben a lelkiismeret, eme „gondolati készség”⁶⁵ racionális képesség segít a helyes keresztyéni attitűd elérésében és gyakorlásában.

A puritán felfogásban semmi sem fontosabb, mint a megvilágosodott, eligazítást nyert és megtisztult lelkiismeret. Hisz igazi megtérés vagy igazi gyakorlati praxis sem lehetséges, ha a lelkiismeret nem rendelődik alá Isten igéjének. A lelkiismeret által a hívő ember a coram Deo (Isten színe előtt)⁶⁶ áll, ítélődik vagy megigazul.

Komáromi megfogalmazásában az az amesi gondolat jelenik meg, hogy a lelkiismeret nem más, mint „az embernek önmagáról mondott ítélete, mely Istennek a róla mondott ítéletén alapul”.⁶⁷

3. Harmadik ok a lelki ajándékok elnyerésének módja: a hit növekedésének, a belső ember Szentlélek általi megerősödése, az unio mystica útja a könyörgés.

4. A negyedik ok a Testi javak megszentelése.

5. Ötödik ok: általa nyerünk bátorságot a megmaradásra.

6. A hatodik ok az unio mystica, a lélek Istennel való egyesülése imában, mely gondolat ismételten megjelenik Komáromi szövegeiben.

7. A hetedik ok az Istennek való elkötelezettség.

⁶³ Komáromi *i. m.* 3.

⁶⁴ Uo. 3.

⁶⁵ Packer *i. m.* 138.

⁶⁶ Luther kifejezése.

⁶⁷ Idézi Packer *i. m.* 157.

A hét ok felsorolása és kifejtése után következnek a tanúság hasznai, melyek közül az első az Igazgatás. Szerzőnk a lapszálon jelöli a beszédkonstrukció ezen alárendelt szerkezeti egységét. Bevett gyakorlata, hogy míg az exordium, conclusio megjelölése elmarad a prédikációk nagyobb hányadában, a divisio mindig megjelenik szövegszinten. A Tanúság, valamint a hasznok különféle módozataira a prédikációkban a megfelelő szerkezeti alrész kiemelt jelölése figyelmeztet: Vigasztalás, Igazgatás, Intés, Czáfolás, Feddés, Figyelmezés. E hasznok fajtái nem összességükben jelennek meg egy prédikáción belül, hanem az adott prédikáció tartalmi vonatkozásától függően.

Az Igazgatás beszédrészben pontokba szedve adja az imádkozás legfőbb általános tudnivalóit: imaelmélet/ euchetika ez, melyet ugyancsak az utile horizontjából motivál:

Mitsoda a' konyorges.

Hanyféle a konyorgés.

Mitsoda ennek fo szerzo oka.

Mitsoda indito oka.

Mitsoda vege.

Mitsoda teszi a konyorgést kedvesse.

A konyorgo embernek elmélkedésenk melly figyelmesnek kell lenni.

Mitsoda helyben kellessek konyorgeni.

Mi ido tájban.

A' testnek minemü maga viselesevel.

Miután kifejtésre kerülnek az egyes kérdések, adván „a konyorgésnek módgyára igazgató tudomány”,⁶⁸ következik az Intés, a következő haszon, majd ezt követi a Vigasztalás.

Az első Tanúság kifejtése után következik a második Tanúság kifejtése hat pontban. Ezt követi az Igazgatás, majd az Intés.

A prédikáció egy rövid imával zárul, ami ugyancsak kifejezésre juttatja a prédikátori hang által közvetített könyörgő ember kérését Isten felé: nyissa meg a hívő ember elméjét Isten az üdvösség titkainak befogadására, hogy ezáltal dicsőíthesse Istent kedves áldozattal: íme értelem és érzelem, intellektuális hit és szívbeli pietás kettőssége jelenik meg újra.

Megfigyelhető, hogy prédikátorunk az alegységek, az alpontok számozásában nagyon módszeres. Prédikációi áttekinthetőek, a matéria elrendezése, a dispozíció, a logikus gondolatmenet a hitbeli tudomány megvilágítását szolgálják a célból, hogy a személyes kegyesség és a hittételek etikai konzekvenciájának mindennapi megélését elősegítsék. Hisz „az egyházi ember számára elsődleges feladat a hallgatók és az olvasók megtanítása az alapvető hitigazságokra, erkölcsi elvekre, magatartásformákra – sokszor a veszedelmesnek ítélt nézetek

⁶⁸ Komáromi *i. m.* 144.

cáfolásával együtt”,⁶⁹ másfelől teret kap a prédikációban a lélekelemző ráhatás is, a bűnbánat, a pönitencia hangsúlyozásával a belső lelki ember formálása is. Ez már az applikáció körébe tartozik.

Egy kis gondolati kitérés erejéig: a Komáromi-prédikációk egészét tekintve elmondható prédikátorunkról, hogy gyakorlatában a beszédrészek arányait és alrészzeit szabadon kezeli, a hitbeli helyzetnek megfelelően módosulhatnak: egyes prédikációkban az okai, az applikáció elvi, teológiai részei, máshol az ususok, a gyakorlati elem uralja a prédikációt.⁷⁰ Íme a „practice” prédikálás szövegszerkezetet módosító következményei.⁷¹

A Tanúság ’Okai’ az applikáció teológia indoklását, az azt követő különféle hasznok a gyakorlati keresztyén élt praxisára vonatkoznak.

A Komáromira tett közvetett ramusi hatás gyakorlati következményeiről már szoltam. A puritánus prédikáció fent vázolt sajátossága ugyancsak ramusi hatás következménye, hisz „A puritanizmus etikai és teológiai tanításainak előadásmódjára nagy hatással volt Ramus dialektikája. Ramus kulcsszava az usus, ennek alapján minden tudománynak csakis annyiban van létjogosultsága és értelme, amennyiben az életet szolgálja. A puritánus prédikátorok „haszonelvűsége” ezen a filozófiai-retorikai alapvetésen nyugszik, az igemagyarázó rész lényeges lerövidülése a hasznokban megfogalmazott gyakorlati tanácsok, útmutatások ellenében történik.”⁷² „A rámista haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az „usus” a hallgatóság számára a „praxis pietatis” megvalósításának legfőbb segédeszköze.”⁷³

Ha összehasonlítjuk Komáromi prédikátori-homiletikai gyakorlatát a Medgyesi Pál elméleti munkájában megfogalmazott Tabula III-mal,⁷⁴ szembevetendő a hasonlóság a beszédek/prédikációk fő szerkezeti egységeire vonatkozóan. Az összetett beszédszerkezet az igényes közönség igényeit hivatott kielégíteni.

Zárszó

E tanulmány a Komáromi-kutatás legfeljebb egy szeletecskáját fedti le, hisz nagyon sok munka van még az életmű feltárásában. Kiaknázatlan az Ames-szellemiség jelenléte a műben, a szövegszintű összevetés a De Conscientiae-val, a Medullával és főként a Christianae catecheseos sciagraphiával: a hasonlóságok avagy eltérések indoklása, illetve az ugyancsak amesi gyökerű művekkel való összevetés, például a Martonfalvi Tóth György Tanétó és Czáfólo Theológiája.

⁶⁹ Bartók 2004. 201.

⁷⁰ Ám megjegyzendő, hogy egyik elem magasra értékelése sem számolja fel a retoricitást.

⁷¹ Luffy Katalin, *Temető Jajjokan kezdten én: Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemségség idején*. Doktori értekezés, kézirat. 2008. 88.

⁷² Luffy i. m. 87.

⁷³ Bartók 1998. 236.

⁷⁴ Bartók 1998. 201–5.

Ezenkívül további vizsgálódásokat hív maga után a kegyességi jelleg, a mű kegyességtörténeti helye. További vizsgálati cél lehetne a mű hatástörténeti vizsgálata a fellelhető példányok possessori és marginális bejegyzései alapján. És még lehetne sorolni azokat a szempontokat, amelyek újabbnál újabb megvilágításba helyeznék Komáromit és munkáját.

MÁTÉ IMOLA

ȚINUTA DE PREDICATOR A LUI ISTVÁN KOMÁROMI SZVERTÁN

(Rezumat)

Lucrarea are în vedere prezentarea și analiza operei unui predicator semnificativ din secolul al XVII-lea, reprezentant al puritanismului. Cartea lui Komáromi conține exegeza prin predici a rugăciunii „Tatăl nostru”, respectiv meditații legate de aceeași rugăciune.

După o scurtă trecere în revistă a prezenței autorului în istoriografia literară (slabă de altfel), autoarea examinează/cercetează relația dintre Komáromi și William Ames, numit ‘magister perpetuus’ al peregrinilor maghiari din Anglia. Analiza prefetelor și a postfetelor scoate în evidență intențiile creatoare – de natură teologică, retorică, didactică și literară – organizate în jurul principiului utilității; totodată ne dă informații despre publicul imaginar și modul de folosire a celor scrise în volum. Autoarea constată că din textele analizate reiese un portret de autor bine pregătit din punct de vedere teoretic, ceea ce se articulează prin gesturi adesea autoreflexive și prin observațiile referitoare la procesul de formare a textului.

Ultima parte a studiului are un rol oarecum „verificativ”: este vorba de analiza unei predici cuprinse în volum, cu ajutorul instrumentelor retorice răspândite în gândirea retorică din epoca puritanismului.

A PEJORÁCIÓ JELENSÉGÉNEK VIZSGÁLATA HELTAI GÁSPÁR
HÁLÓ CÍMŰ MŰVÉNEK NYELVHASZNÁLATÁBAN

Bevezetés

A reformáció terjedése a közösségek belső átstrukturálódásához, hitfelekezetek szerinti és nyelvhasználatbeli megoszlásához vezetett, s ezek társadalmi kapcsolatában a gyakori konfrontációhoz. Gondoljunk csak a katolikus egyház elleni támadásokra a gyóntatás, a bűnbocsátó cédulák árusításának gyakorlata miatt, vagy a katolikus ellenes intézkedésekre (például az 1556. évi kolozsvári diéta elrendelte a katolikus papok kiűzését, s bár a következő évben, 1557. június 1-én a tordai országgyűlés kimondta a vallási türelem gyakorlását, a valóságban a katolikusokkal szemben foganatosított intézkedések felülvizsgálására a kolozsvári diéta csak 1581-ben hajlandó Báthory István katolikus fejedelem részéről gyakorolt nyomás hatására), vagy akár a különösen Erdélyben elterjedt nyilvános hitvitákra.

A reformáció korának hitvitázó diskurzusában egyik reprezentáns szövegműfaj a vitairat, mely alkalmas a korszak nyelvhasználatán belül egy olyan regiszter bemutatására, melyben igen gyakran fordulnak elő az egymással politikai és érdekkonfliktusban levő hitfelekezeteket megcélzó sértő, kigúnyoló, gyakorta nyers és durva nyelvi kifejezések. Az alábbiakban a pejoráció jelenségét olyan összefüggésben tárgyalom, mely a szituációfüggő megnyilatkozás folyamatában a pejoratív formák előfordulásának szituatív–pragmatikai vonatkozásait, illetve azon nyelvi/kognitív mechanizmusok vizsgálatát fogja át, melyek kísérőjelensége a szóhangulat negatív irányú változása. A pragmatikai szemléletmód abban lehet segítségünkre, hogy a szöveget mint a társadalmi interakcióban létrejövő nyelvi tevékenységet közelítsük meg, s ezen belül a pejorációt mint nyelvi jelenséget társadalmi, szociokulturális és kognitív szempontok együttes alkalmazásával értelmezzük, valamint hogy a pejoratív formáknak a szükségképpen kontextusfüggő megnyilatkozás folyamatában létrejövő jelentését vizsgáljuk.

A vizsgálathoz Heltai Gáspár 1570-ben kiadott *Háló* című művét használtam, mely magyar átdolgozása Gonsalvus Reginaldus Montanus 1568-ban latin nyelven megjelent, majd 1569-ben német nyelvre fordított, az inkvizíció történetéről szóló munkájának. A nyelvi adatokat a *Háló* két járulékos szövegéből vettem: a hitvitázó Előjáró beszédből, illetve a mű első részéből, mely beágyazott narrációként tartalmazza a segesvári disputa leírását.

A szituatív–pragmatikai vonatkozásokat illetően fontosnak tartom a beszédhelyzet vizsgálatát, ez ugyanis elsődlegesen meghatározza a nyelvhasználatot. A *Háló* Elöljáró beszéde szituációs kontextusának, pontosabban a szövegbe kódolt résztvevői szerepviszonyok (a szituációs kontextus tér- és időparamétereinek kérdését nem tárgyalom) vizsgálata során igyekszem rámutatni, miként határozzák meg a beszédhelyzet körülményei a nyelvi választást, hogyan befolyásolják a közlői szándékok és célok a katolikusokkal szembeni attitűd nyelvi kifejeződését. Bár a személydeixis kérdése akár egy külön dolgot tárgya is lehetne, mégis a pragmatikai megközelítést az indokolja, hogy a beszédhelyzet résztvevőire mutató személydeixis és a levinsoni szociális deixis vizsgálatával rámutathatunk, milyen társadalmi kapcsolathoz milyen nyelvi formák tartoznak, ezek hogyan válnak a társadalmi távolság és közelség, a szövegalkotói állásfoglalás és érzelmi–értékelő magatartás kifejezőivé, hogyan tükrözik e magatartás változását.

Elemzésem második és harmadik pontjában a pejorációt mint a metaforizáció kísérőjelenségét, illetve mint a jelentésintegráció jelenségének következményét vizsgálom funkcionális kognitív megközelítésben. A példaanyag szemantikai elemzésében a kognitív metaforaelméletben kidolgozott metaforarendszerre (Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2005), valamint a Fauconnier–Turner-féle hálózati modellre támaszkodtam.

1. A pejoratív formák előfordulásának szituatív–pragmatikai vonatkozásai

Heltai *Háló*-jának Elöljáró beszéde vitairat a katolikus dogmatika szentháromság-tana ellen. A történelmi szituáció pragmatikai érdekességét az adja, hogy az antitrinitáriusoknak a katolikusok ellen intézett támadásaikat már nem társadalmi és politikai helyzetük megerősítéséért folytatott küzdelmük magyarázza, hanem épp ellenkezőleg szilárd hatalmi pozíciójukból, az uralkodó támogatását is élvezve a hit terjesztésének érdekében minden eszközt felhasználtak, hogy rombolják a katolikus egyház arculatát, tekintélyét, hitelét. Az 1560-as évek végére ugyanis Kolozsvár a szentháromság-tagadók bástyájává válik, miután Dávid Ferenc, János Zsigmond fejedelem udvari lelkésze megtagadja korábbi nézeteit a Fiú Istennel és a Szentlélekkel való egylényegűségéről, és csatlakozik a hitújítás Servet-féle ágához. Példáját pedig követi maga a fejedelem is, aki mondhatni az új hit terjesztésének mecénása lesz. Heltai, a kolozsvári lutheránus százok korábban nagy tekintélyű vallási vezetője, előbb az 1550-es évek végén a szakramentárius irányzat követőjévé vált, majd 1568-ban áttért az unitárius hitre.

A fentebb vázolt történelmi szituációban a hatalom megtartására és a hit terjesztésére irányuló pragmatikai szándék nyomja rá bélyegét a vizsgált

szövegben elsősorban a retorikára, de a szövegszerkesztésre, illetve a szó- és kifejezés-használatra is.

A szövegbe kódolt viszonyok és attitűd értelmezésében kulcsfontosságú szerepet töltenek be a deiktikus nyelvi elemek. Az Elöljáró beszéd bonyolult deixisrendszerének átfogó és teljes vizsgálata nem célja e dolgozatnak. A pejoráció jelenségének szempontjából a következőket tartottam fontosnak: a többes szám első személy funkciója és jelentésszerkezete; az egyes szám második személyű utalásokkal kiket von be a feladó a kommunikációba; hogyan fejezik ki a szöveg virtuális dialogikusságát explicitté tevő, s az egyoldalú dialogikus helyzetet kiegyensúlyozó adresszatív beszédaktusok nominális megszólításai a társadalmi közelséget/távolságot ; a többes szám harmadik személyű utaltak megnevezései; hogyan kapcsolódik a személyes névmási és szociális deixis a pejoráció jelenségének kérdéséhez.

1. 1. A többes szám első személy funkciója és jelentésszerkezete

A szövegben a deiktikus centrumot a többes szám első személy képezi, s ehhez viszonyítva válnak értelmezhetővé az egyes szám második személyű utalások és megszólítások, valamint a többes szám harmadik személy forikus referenciái.

*A **mű Wrunc** Christus Iesus kedig paranczolt **műnekűnc**, Igaz hitet [...] Touabba paranczolt **minękűnc** az ő szent Igének, és az ő **hozanc** valo kegyelmességének és **velűnc** valo iotéteményinec gyakorlasat [...] (A7a)*

*De eszt è mondash nem kel ęrteni az egy áldot Isten felől, à **mű Istenűnc** felől [...] (B3a)*

*Latodé, Hogy az Izraelnec Istene EGY: Ez à **mű** az az, a keresztyéneknec Istene. (B3b)*

*A **mű Wrunc** Christus Iesusnac szent Attya, Nem az Haromság. (B5a)*

*Aszt mondiác óc. Ez à születés [ti. a Jézus születése] nę iár emberi elmélkődés szerént, Ha titkos Isteni dolog [...] Mire valo tehát? **Metzűnc** tehát vele, ha **meg nem tanólhattyuc**? Hiszem azért adta az áldot Isten az ő szent igeiet **elónkbe**, [...], hogy **meg értsűc** és **meg tanólllyuc**. (B8a)*

*Ez kedig, hoga nem a hármasság rétes, auagy meddű Isten legyen, Mint à Papánac Allatos és szóméllyes Istene, Hanem kinec Fia vagyon, ki à **mű Wrunc** Iesus Christus [...] (D1b)*

*Ennek okaért, attyámfiak keresztyen Magyaroc, **eszűnkbe kellene vónnűnc** az Istennek nagy irgalmasságát [...], Mellyet **mű hozánc** meg mutatot, és **velűnc** műuelte euel [...] (D6b)*

A fenti példák alapján megállapíthatjuk, hogy a mi kategóriájának kifejezési formái:

a személyes névmás + birtokos személyragos főnév,
ragozott igealak,
határozószói névmás (előfordul a személydeixis nyomatékosítása is:
műnekűnc, mű hozánc)

A többes szám első személyű deixis jelentésszerkezetét a kontextus egyértelműsíti (l. *à mű az az, a keresztyéneknek*), ahol a mi inkluzív többes, ami bennfoglalja az én + te/ti kategóriáit. Funkcióját tekintve egyszerre fejez ki állásfoglalást, társadalmi közelséget, azonosságérzetet, de társadalmi távolságot is. A kérdés az, hogy kivel/kikkel vállal közösséget a megnyilatkozó, és kivel/kikkel szembeni/melletti állásfoglalását közvetíti. Annak kifejtésében, hogy a többes szám első személyű formával kinek a nevében kommunikálnak, illetve kiket vonnak be a társadalmilag érvényes diskurzusba a szociális deixis szövegbeli lehetőségeit kell figyelembe vennünk. Ezen a ponton kapcsolódik a többes szám első személyű deixis funkciója a megszólítottak nyelvi jelöltségének kérdéséhez. A vizsgált szövegben a többes szám első személy összetett inkluzív jellegű jelentésszerkezete az első személynek csak a másodikkal való kiegészítését engedi meg. Kivételt képez néhány olyan eset, amikor a többes szám második személy endoforikus utalásai a katolikusokra vonatkoznak.

Vay vay ördegtől megvackitot és bolonditot szamaroc: [...] Miért magyarázótc tū tehat olly bizonyos szollassoknac modiaual az Istent? [...] Miért hosztoc ennyi kölembőségöket az Allat közet, és az szöméllyec közet elő [...] Melyik ördeg tanyitot tūteket ezekre? (B2a)

Vakoc vattoc, Az ördeg be porlaszta à tū szömeiteket: Nem tudtoc tū à szent irasról itiletet tónni. Hadiatoc ezokaért békét à magyarázatnac. (B4a)

A többes szám első személy jelentésszerkezetének és funkciójának kérdése ugyanakkor kapcsolódik a többes szám harmadik személyű utaltak megnevezéseinek, valamint ez utóbbiak szóhasználatában jelentkező pejoráció jelenségének problematikájához is.

1. 2. Az egyes szám második személyű utalások és a megszólítások

A második személy mindig deiktikus, exoforikus referenciáinak meghatározásában a szövegbeli nominális megszólítások játszanak szerepet.

Eszt è könyuet, attyámfia, Deac nyeluen hosztác wrunknac, à mű felséges és kegyelmes Királyunknac. (A1b)

Mert előszer latodé, szerelmes attyamfia, mit műuelt az ördeg álnakul Hispaniaba és Olaszországban. (A6a)

Iambor keresztyén, lásd meg itt, Melly szép tarka-barka matskáia vagyon à megtestessült ördegnec, à Papánac és az ő pilésses darabantinac (A7b lapszéli jegyzet)

Im lásd, io attyámfia keresztyén, Miczoda Tudománt valnac ezec. (B8a)

Latodé, io attyámfia keresztyén, Hogy az öróc életnec meg nyerésse esmeretben ál...(B8b)

Lásd meg, keresztyén ember, ha nem hatalmas ördeg ez, ki egész világot olyan vakságba és bolondságba tudta eyteni...(C6a)

Ennec okaért, attyámfiai keresztyen Magyaroc, eszúnkbe kellene vönnünc az Istennec nagy irgalmassagát. (D6b)

Az idézett megszólításoknak kettős funkciója van:

értelmezhetővé teszik a második személyű exoforikus utalásokat és rámutatást;

feladó és címzett társadalmi kapcsolatát teszik nyelvileg jelöltté, illetve jelzik e kapcsolat minőségét.

Ez utóbbira azért érdemes kitérnünk, mert a viszonyok és az attitűd explicit nyelvi kifejeződése annak függvényében változik, hogyan valósul meg a megszólítottak, illetve az egyes szám harmadik személyű utaltak (a beszédeseményen kívül eső személyek) pozicionálása.

Az egyes szám második személyű utaltak (a megszólítottak a keresztyének, a keresztyén magyarok) pozicionálására, valamint a feladói hozzáállás nyelvi kifejeződésére, a közelség attitűdjére az E / I személyű birtokos személyragos főnév (atyámfia), valamint a szerelmes 'szeretett', jámbor, jó, keresztyén melléknevek alapján következtethetünk, melyeknek szóhangulata egyértelműen pozitív. A megszólítások tehát arra a feladói attitűdre utalnak, melynek kérdését a többes szám első személyű deixis funkciója kapcsán már érintettem, és ugyanakkor világossá válik az is, mi foglaltatik benne az inkluzív többes, a mi kategóriájába.

Az adresztív beszédaktusokban meghatározó szerepe van a beszélő szándékának is. Az idézett példákban fel kell figyelni az olyan felszólító és kérdőformákra, mint a lásd, lásd meg, látod-e. Ezeknek az a pragmatikai sajátossága, hogy a megnyilatkozás szándékvezérelt, és arra irányul, hogy a befogadóban attitűdváltozást idézzon elő.

A szövegalkotó szándéka az egyik fél, nevezetesen a keresztyének irányában a felvilágosítás úgy, hogy közben annak arculatát erősíti, míg a másik, a katolikus felet érintően az arculatrombolás. Ez utóbbi nyelvi kifejeződése szempontjából figyelemre méltóak azok a megnevezések, melyek a többes szám harmadik személyű utaltakra vonatkoznak.

1.3. A többes szám harmadik személyű utaltak megnevezései

A szentháromság-tagadók egyházi és politikai fölénye magyarázza az adott történelmi-társadalmi kontextusban a megnyilatkozóknak a katolikusokkal szembeni pozícióját és attitűdjét, amely a nyelvi viselkedésben, mint társadalmi cselekvésben jut kifejezésre. A többes szám harmadik személyű utalások vizsgálatában csak azokra az esetekre összpontosítottam, amikor ezek egyértelműen a katolikus félre vonatkoznak.

à meg testessült ördeg, à Papa Antichristus, [...], az ő pilésses czimaszi és hoheri (A1b)

à Papa Antichristus, az ő pilesses doctoriual (B6b)

az Pilésses papai doctoroc (C2b)

az ördögnek darabanti, Papa és az ő pilesses Doctori (B3a)

à Papa az ő pilésses darabantiual (B4a, C4b)

az Papa Antichristus, és annac pilésses darabanti (C6b)

az ő pilésses vadászit és hoherit (D6b)

pilésses lederec (E1b)

soc pilésses Harpiac (E2b)

az Inquisitoroc, Az az, A Papa ördegnek Vadaszoi (E8a)

à szent Vadászoc (F2b)

az pilésses vadaszo hengereknek (F2b)

A megnyilatkozó rendelkezésére álló nyelvi lehetőségek közül választást alapvetően két tényező határozhatja meg:

a beszédhelyzet résztvevői közötti társadalmi viszonyrendszer,

a megnyilatkozó szándéka, céljai.

A névmási deixis az adott szövegen belül a szituációs kontextussal összefüggésben segít a szöveg személyviszonyainak értelmezésében. A mi inkluzív többes az ők viszonylatában a társadalmi távolságot fejezi ki; az ők fogalmának értelmezhetőségét már olyan pejoratív kifejezések teszik lehetővé, mint *pilésses czimaszi*, *pilésses darabantiual*, *pilésses vadászit*, *szent Vadászoc*, *pilésses vadaszo hengereknek*, illetve olyan fogalmak, melyeknek a szóhangulat szempontjából stabil értékük van, vagyis jelentésük egyértelműen negatív (ördög, Antikrisztus, hóhér, tolvaj, ledér, háрпиák).

1.4. A szóhangulatot és módosulásait meghatározó kognitív és pragmatikai tényezők

Láthatjuk, hogy a papi rendekkel szembeni negatív társadalmi értékítéletek kifejezésére olyan nominális szerkezetek idézhetők, melyekben közös a *pilis* melléknévi származéka. A *pilis* köztudottan a reformáció idején válik a megvetés

tárgyává, pejoratív jelentésfejlődésében tehát a barátapokkal, szerzetesekkel szembeni kollektív motiváltságú ellenszenv játszik közre. Az idézett példákban melléknévi származékához asszociált nyelvi elemekkel kapcsolatosan azt vehetjük észre, hogy az asszociációban és így a jelentésképzésben is pragmatikai szempontból szerepe van a társadalmi előítéleteknek (a *darabont*, *henger*, *hóhér*, *ledér* esetében), hiedelmeknek (az *ördög*, *hárpiák* esetében). Mind a társadalmi előítéletek, mind a hiedelmek a világról való tudásunk részei, és szociokulturálisan meghatározottak, illetve kollektív jellegűek. A megnyilatkozás tehát a közlési folyamatban nemcsak a közösség által ismert nyelvi, nyelvhasználati mintákhoz igazodik, hanem a világról való előzetes tudásához is, mely feltétele a megnyilatkozások értelmezhetőségének.

Kognitív megközelítésben a jelentés mindig jelenségek, viszonyok megértése alapján szerkesztett, azaz a tapasztalat perspektivikus konceptualizációja. Tehát a jelentésben mindig megragadható az a perspektíva, ahonnan a jelenségek, viszonyok reprezentálódnak. Bármilyen jelentésváltozás, vagy akár a szóhangulati összetevők módosulása mögött kognitív folyamatok húzódnak meg, változik a jelenségek, viszonyok nyelvi észlelésének perspektívája, valamint a mindenkori beszélő szinkrón nyelvi viselkedése. A konceptualizációk tartalmát jelentős mértékben befolyásolhatják szociokulturális tényezők. Az idézett példák jól szemléltetik, hogy bizonyos foglalkozások társadalmi megítéltsége vagy maga a foglalkozás jellege miatt, mint a *hóhér* esetében, vagy annak változó társadalmi funkciója miatt, mint a *darabont* esetében, negatívvá válik. Az egyértelműen negatív szóhangulati jegyek hozzátapadását a társadalom konvencionális értékrendje által meghatározott perspektíva magyarázza, de ez határozza meg azt is, hogy a szó kikerül megszokott nyelvhasználati köréből, és más beszédhelyzetben, kontextusban fordul elő. A *tolvaj* és *ledér* szavak fogalmi hangulata is eleve negatív, s ennek magyarázatát a társadalom perifériájára szorult elemeivel szembeni ellenszenvben, lebecsülésben kell keresnünk. A *tolvaj* fogalmi tartalma az idézett példákban semmit sem változik, csupán a szó hangulati összetevője válik erőteljesebbé, kihangsúlyozottabbá, ugyanis Heltai a katolikus egyház minden rendű és rangú személyére mondja, hogy tolvaj.

A *ledér* etimológiáját tekintve a középfelnémet, kezdetben 'kecses, könnyű mozgású', majd 'könnyelmű, léha, feslett' jelentésű *liederlich* szóval hozható összefüggésbe. a németben már csak negatív jelentésösszetevői vannak: 'hanyag, lompos külsejű, kinézetű'; 'könnyelmű, léha, feslett'. A magyar nyelvbe a XVI. században leginkább 'léha fickó' jelentésben ismert *ledér* jövevényszó eleve specializált jelentéstartalommal kerül át. A sértő, gúnyos kifejezések esetében a jelentésképzésben szerepet játszik a situációs és tematikus kontextus is. Ebben az összefüggésben a *ledér* jelentése a szöveg tematikus kontextusában inkább a katolikus egyházi méltóságok imorális hatalmi befolyására, kétes hitelű magatartására vonatkozik.

A *vadász* szó szóhangulat szempontjából teljesen közömbös. Pejoratív színezetet csak az adott szituációs kontextusban nyer, a jelentésképzésben és a szóhangulat módosulásában tehát szerepet játszik a szituációs kontextus, maga a közlő attitűdje. Újszerű kommunikatív helyzetben ugyanis a szóhangulat módosulása jellemezhető a beszélő nyelvhasználatában megnyilvánuló attitűdje alapján is, vagyis hogy a megnevezés ez esetben épp a fentebb vázolt szerepviszonyok alapján negatív szemléletet tükröz. A nyelvi választás azzal a céllal történik, hogy a beszélő valamilyen szemantikai módosítással kifejezze konceptualizációját, és az adott helyzetben egy adott jelenség bizonyos jegyei (a vadász tulajdonságai, stratégiai elgondolásai, kivitelezései, a vadászathoz használt eszközök) szembeötlőbbnek tűnnek más jegyeknél. Ezek fogják képezni az új konceptualizáció alapját. A mi esetünkben a szóhangulat negatív irányú eltolódása a metaforizáció kísérőjelensége, s az adott metafora alapjául szolgáló analógia háttérben valamilyen közvetlenül tapasztalati alapon észlelt hasonlóság (a vadász viselkedése/a katolikus papok viselkedése) húzódik meg. Ezt teszik explicitté a vadász és származékainak jelentéskörét kiteljesítő igék és idiómák.

Minüemec és kiczodác legyenec az Inquisitoroc, Az az, A Papa ördegneec Vadászoi, kic á Halót forgattyác, és à szegén keresztyéneket ki vadászszág, és meg fogiác, 's meg ölic. (E8a)Ennec è szent Inquisicio (Mert vgy neuzei vala, Az az, Szentséges vadászásnac) iöuedelméneec à harmadát neki igéré. Befogada ezokaért à Király az országba à nagysoc papokat, barátokat, Es azok eloszoluán à tartományokba, Szent Attyaknac, A hitnec tamoszinac, Az heretnekségöknec, és Isteni karomlásoknac ki vadászoinac, és ki irtoinac neuzeic vala magokat,[...] (E8b)

Az alnaksagos mesterségöckről Miképpen à szent Vadászoc à szegény keresztyéneket bekörític az veszedelmes ördögneec Haloibaba etc. Soc kim és arulo szolgai vadnac az piléses vadászoc hengerekneec, kic az varmegyecket à tartományokban mind az egész országba be iariác, és mindent kerengneec, és leselkődneec, ha valamit valakitől halhatnac, hogy beadhassác és bearulhassác à szegény iámbor keresztyéneket az vadászoc piléses hengerekneec, à papoknac és barátoknac. (F2b)

A *vadász* szó esetében szemantikailag több fogalom jelentésösszetevőinek és szóhangulatának összjátéka játszik bele a metaforizációba és az azt kísérő pejoráció fölerősödésébe. A *szent*, *szentséges* jelzők használata kapcsán újra a közlői nyelvi viselkedés és szemlélet kérdése merül fel. Ez képezi ugyanis a szóhangulati változás és e szavak esetében a jelentés-leértékelődés kiindulópontját. Minden változás mögött kognitív folyamatok húzódnak meg, amelyek folytán a tapasztalat és ismeretek bizonyos aspektusai a konceptualizáció részeivé válnak. A *szent*, *szentséges* szóhangulata egyébként egyértelműen pozitív, ebben a szituációs kontextusban azonban

negatív irányba tolódik el. Ennek magyarázatát a katolikus egyházzal, mint intézménnyel, ennek gyakorlatával, a papi rendekkel szembeni szemléletváltásban, illetve a társadalmilag érvényes értékrend változásában kell keresnünk.

2. A pejoráció mint a metaforizáció kísérőjelensége

„A szóhangulat a szó jelentésének értékelést kifejező része. Az értékelés elé odatehetnénk az érzelmi jelzőt (lásd ÉKSz.), mert az értékelés sohasem közömbös viszony, de elhagyásával jobban érzékelhető, hogy tágabb fogalom, mint az érzelemkifejezés, tudniillik a racionális értékelést, a társadalom által szentesített értékelési alapot is magában foglalja” (Kiss–Pusztai 2005: 889). Eltolódhat a pejoráció vagy az amelioráció irányába. A pejoratív jelentésfejlődés eredményeként a korábban pozitív értékminőséget asszociáló, vagy közömbös nyelvi elemek a szituációfüggő megnyilatkozás folyamatában valamilyen negatív értékmozzanat kifejezőivé válnak. A jelenség összefüggésben van a megnyilatkozó nyelvhasználatában megnyilvánuló attitűdjével. A fent idézett pejoratív kifejezések mind negatív szemléletet tükröznek, vagyis a megnyilatkozó olyan perspektívát képvisel, melyből jelentés-leértékelődés következik be. A pejoráció nem tartozik a jelentésváltozások körébe, de lehet annak kísérőjelensége.

Kognitív megközelítésben a metaforák fogalmi természetűek, amelyek valamely elvont célfogalomnak egy konkrét forrásfogalom segítségével történő konceptualizálását és megértését szolgálják. A metaforizáció során már meglévő ismeretek átstrukturálódásával nem konvencionális mentális tartalmak válnak hozzáférhetővé konvencionális nyelvi kifejezésekkel. A metaforizációt kísérheti a szóhangulat módosulása, mint szituációfüggő jelenség.

A továbbiakban bemutatok néhány olyan esetet, amikor a pejoráció a metaforizáció kísérőjelensége.

*Vay vay ördegtől meg vackitot és bolonditot **szamaroc** [ti. a katolikusok] (B2a)*

*Meg vtallyác is az ő irdos birdos és rétes Istenét: Meg is vetic amaz **kakoc Fiat**, kit igen szépen tarkabarkázot [...] (D1b)*

*Hanem à **két nagy bakot** boczatom immár öszve [...] [ti. a protestáns és katolikus felet] (E2a)*

*Segesarott lón à Disputatio, Es soc **variuc**, baratoc, papoc, egy ártatlan galamb ellen, az iámbor István Mester ellen **harkalánac**. Es minden vgyeközetec, és fő álnaksagos mestersegec ez vala, Hogy à soc és szünettlen valo **czáczogássockal** bedugnác szegenynec à száíát [...] (E3a)*

*A baratoc, papoc dolga semmi nem egyéb, hanem czac fabula, emberi vélekedés, és heáiaba való **czáczogás**. (E3b)*

[...] *Maga minnyáian tudatlan számároc valanac, kic semmi szent irást nem tudnac sem ertnec vala... (E8b)*

A kiemelt metaforikus kifejezések a következő fogalmi metaforák alapján írhatók le: AZ EMBEREK ÁLLATOK; AZ EMBERI VISELKEDÉS ÁLLATI VISELKEDÉS; AZ EMBERI BESZÉD ÁLLATI HANGADÁS.

A metaforákban előforduló állat- és madárnevek, illetve hangutánzó szók pejoratív színezetét a szövegbe kódolt személyviszonyok (mi és ők szembenállása) s ezzel összefüggésben a feladó attitűdje, valamint a megnyilatkozás szándékvezéreltsége egyaránt magyarázza. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk azt, hogy nem pusztán egy korábban abszolút tekintélyű és hatalmú intézmény arculatának rombolásáról van szó, hanem a katolikus dogmatika tanításainak érvényét, hitelét teszi a szövegalkotó kétségessé.

A metaforikus folyamatban a *számár* szóhoz kapcsolódó negatív értékmozzanat azzal magyarázható, hogy az emberi ostobaságot, az értelem hiányát, valami megértésének a képtelenségét az oktalan állat csökönységével hozzuk összefüggésbe azon az alapon, hogy az állat viselkedését nem a ráció irányítja. A *számár* pejoratív jelentésébe belejátszik és fokozza a *megvakított* metaforizációja, mely a LÁTÁS MEGÉRTÉS (BÖLCSESSÉG) fogalmi metafora egy aleseteként értelmezhető, amikor az érzékszervi fogyatékoság képezi alapját a tudatlanság, ostobaság metaforikus konceptualizációjának. Így a célfogalom (jelen esetben a katolikus teológusok) konceptualizációjában egyaránt szerepet játszanak a *számár* és a *megvakított* forrástartományának említett aspektusai.

A *kakukk* metaforizációjának és pejoratív jelentésfejlődésének megértésében a madárról való konvencionális tudásunk játszik szerepet, az ti. hogy átlopja tojását más madarak fészkébe és azokkal költeti ki. A szövegbeli *kakoc Fiat* Jézusra vonatkozik, a szentháromság egyik személyére mint célfogalom. A kakukk mint metafora jelentését a szöveggörnyezet olyan metaforikus kifejezései teljesítik ki, melyekben a szokatlan asszociáció folytán a katolikus dogmatika alapját képező tanok rendszerének felállítását a madárra jellemző tojásrakás és a tojás kiköltése fogalmain keresztül értjük meg.

[...] *Igy lopta el az alnac ördeg, az igaz Istét, és az Izraelnec Istene felől valo tudomanyt, ki à mű Wrunc Iesus Christusnac ó áldot szent Attya, Es eszt az vndogsagos zur zauaros tudomanyt toyta és lopta helyyebe, à philosophikus pilésses pispekec, papoc, barátoc, az ó darabantinac altala: Es wj országot à Papa Antichristusnac fondáluán, Wj Istent is, és wj tudomanyt szörzet beleie[...]* (B5b)

Ebben az értelemben a katolikus szentháromságtan az ördög által tojt és kiköltött tojás, vagyis Heltai szemléletében ördögi sugalmazású tudomány.

Az EMBERI BESZÉD ÁLLATI HANGADÁS fogalmi metaforák esetében a forrástartomány következő aspektusai kerülnek előtérbe:

az állat- és madárhangoknak nincs kommunikatív értéke (ezt természetesen sem a tapasztalat, sem tudományos ismereteink nem igazolják)

tapasztalati alapon bizonyos állat- és madárhangokat kellemesnek vagy kellemetlennek érzékelünk.

Ezzel magyarázható, hogy az emberi beszéd (annak tartalma, hangneme) mint célfogalom konceptualizációja során a jelentéshez negatív értékmozzanat tapad. Így a *csácsogás* (a korabeli nyelvhasználatban 'locsogó', 'fecsegő' jelentésben fordul elő) a tartalmatlan, hiábavaló, össze-vissza beszéd, a *harkalának* (a *horkol* szó alakváltozata; a ló által kiadott hangot utánzó szó) pedig a kellemetlen, támadó, veszekedő hangnemű diskurzus metaforikus konceptualizációja.

A *két nagy bakot* metafora alapját az a tapasztalati megismerés képezi, hogy a szembenálló ellenséges felek (a különböző hitfelekezetek képviselőinek) viselkedése összefüggésbe hozható a kecskebakok párbajával. Ebben az esetben a metaforikus konceptualizáció és a pejoratív jelentésfejlődés a tapasztalatok korrelációjával magyarázható.

3. Pejoratív jelentésfejlődés a frazeologizmusok körében

A frazeologizmusok a lexikalizálódási folyamat révén létrejött szó- vagy mondatértékű nyelvi alakulatok. „A lexikalizálódás terminust többnyire annak a folyamatnak a megnevezésére használják, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányba fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből – az átlagos nyelvhasználó számára – már nem vezethető le, hanem csak megtanulható. [...] A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás (beleértve a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozást is) megnevezésére szolgál” (Forgács 2003: 259).

Frazeológiai egységnek csak olyan szavak kapcsolatát tekinthetjük, amely eleget tesz (többé-kevésbé) az alaki állandóság követelményének, s amelynek jelentése nem vezethető le a komponensek külön-külön jelentéséből. „Az idióma nem csupán egy olyan kifejezés, melynek jelentése az őt alkotó részekhez viszonyítva speciális, hanem olyan jelenség, amely a világról szóló tudásunkon alapuló fogalmi rendszerünkben ered. Más szóval, az idiómák legnagyobb része nem nyelvi, hanem fogalmi természetű” (Kövecses 2005: 203).

Létrejöttükben meghatározó szerepe van azoknak a beszédhelyzeteknek, melyekben kezdetben alkalmilag használták, majd hasonló beszédhelyzetekben való gyakori előfordulásuk állandósulásukhoz vezetett, konvencionizálódtak, miközben jelentésük absztrahálódásával eredeti motiváltságuk teljesen háttérbe

szorult, vagy éppen feledésbe merült. A frazematípusok közül a mondatértékű közmondások és szólások használatában ragadható meg a leginkább a szituációfüggőség, ugyanis az idiomatikus használat ezek esetében nem „[...] a kifejezés belső szemantikai viszonyainak megváltozásából fakad, hanem a szituáció általánosabb értelmezéséből” (Forgács 2003: 261).

A vizsgált Heltai szövegekből a következő frazeologizmusokat emeltem ki figyelembe véve az adott beszédhelyzetben ezek pejoratív színezetét, illetve a megnyilatkozás szándékvezéreltségét.

*Nem tudtoc tú à szent irasról itiletet tónni. Hadiatoc ezokaért békét à magyarazatnac. **Nem tud à számár semmit a gyöngy füzéshöz.** (B4a)*

*E melet eszt is vallyác, hogy az másidik természete szerént, bizonyos ember legyen [ti. Krisztus], okos lélekből, és emberi testből egybe egyesült: De eszt ez embert tagadiác szómélnec lönni. Noha nyiluán vallyác, hogy à Christus igaz és bizony ember. Mit mondhataunc? **Ollyanoc mint à czikoc, Akar mint fogiad, Mindenkoron kiczusz markodból: Es ollyanoc mint à Szallai kasza, melly mint elől, 'smind hátra fog: Auagy mint à matska: Akar mint, s'akar honneg vessed alla, mindenkoron labára esic.** (B7ab)*

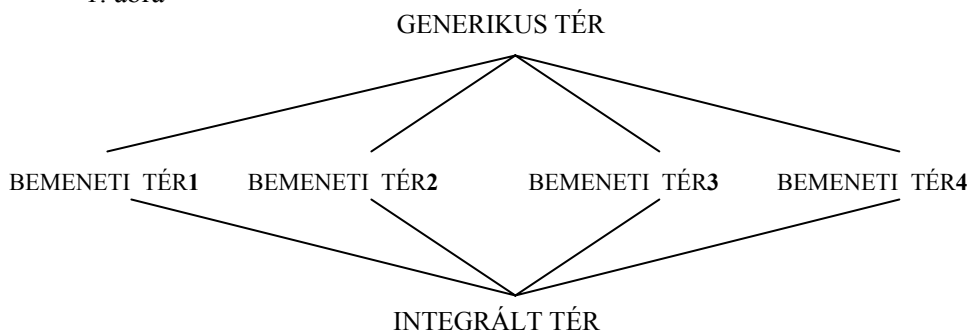
*Miképpen lehessen es legyen az, Hogy az Isten egy, de azért vgyan három: Nem kedig három, Hanem czac egy. **Szoros à te feiede höz Agoston.** (C1b)*

*A mit az Pilésses papai doctoroc mondna à Haromság felől: vgyã aszt mondiác az ő öröktől fogua , az Attyanac allattyából született Fioc felől, Hogy aszt à születést senki ez világon meg nem erheti: [...] Es erre hortzollyác az Isaias Prophetánac mondasát, Hollott 53: reszébe eszt mondia: Az ő születését kiczoda mondhattya meg? **Hop, mint illik à bott à tegezbe.** (C3a)*

A „*Szoros à te feiede höz Agoston.*” olyan idiomatikus egység, mely lexémaszerűen épül be a szövegbe. Idiomatikus jelentését és pejoratív színezetét a metaforizáció alapján magyarázhatjuk, jelentése ugyanis a TARTÁLY-sémával hozható összefüggésbe, akár a mai *szűkagyú* szavunk. A kérdés az, hogy a TARTÁLY mint metafora (AZ EMBERI ELME TARTÁLY) forrástartományának lehetséges metaforikus következményeiből mit alkalmazunk a céltartomány megértéséhez. Az idézett frazéma jelentése 'nagyon buta', azaz a szellemi képességek, az intellektus hiányával van összefüggésben, a TARTÁLY metafora pedig épp ezt hangsúlyozza. A butaság metaforikus konceptualizálása során a tartály forrástartomány olyan elemei kerülnek előtérbe, melyek magával a tartállyal, annak méretével, a tartály űrtartalmának nagyságával, illetve a tartályban levő anyag mennyiségével vagy hiányával függnek össze. Az EMBERI ELME TARTÁLY fogalmi metafora forrás- és céltartománya közötti metaforikus megfelelések a következők lesznek: az emberi elme maga a tartály, a tartályban levő anyag az intellektus, a tartály űrtartalmának nagysága / kicsinysége a szellemi adottságok, képességek megléte / hiánya. .

A „*Nem tud à számár semmit a gyöngy fűzeshöz*” frazéma speciális idiomatikus jelentése (‘valaki nem ért valamihez’) és a hozzá kapcsolódó negatív értékmozzanat a jelentésintegráció kognitív mechanizmusa révén jön létre. Jelentésének megértéséhez külön-külön figyelembe kell vennük *az állat*, *számár* és *az ember* fogalmi tartományát, ezek összetevőit, illetve meg kell vizsgálnunk azt a konceptuális teret, amelyben e két fogalmi tartomány összetevőinek „keveredéséből” létrejön a jelentésintegráció. Ennek leírására a Fauconnier–Turner-féle hálózati modell lehet segítségünkre. „Fauconnier és Turner elképzelése szerint az emberi gondolkodás összetettségét nem tudjuk az egy, illetve két tartomány modelljével leírni, hanem egy *hálózatra* (vagy *több tartományú modellre*) van hozzá szükségünk” (Kövecses 2005: 228).

1. ábra

Kövecses 2005: 231

A jelentésintegráció két vagy több bemeneti, azaz fogalmi tartomány összetevőinek ún. keveredéséből jön létre az integrált térben. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az integrált tér nem része a bemeneti tartományoknak, éppen ezért tartalmazhat olyan új elemeket is, melyek nem a két bemeneti tartomány kombinációjából keletkeztek.

Az egyik bemeneti tartományt a *számár* fogalmi tartománya strukturálja, amelybe többek között a következő elemek tartoznak: az állat ösztönös viselkedése, tulajdonságai, teherhordásra, szekérhúzásra alkalmas. A másik bemeneti tartományba, az *ember* fogalmi tartományába tartozik a szellemi és ízlésbeli kifinomultságot, valamint kezűgyességet feltételező gyöngyfűzés, mint az ember által manuálisan végzett tevékenység. A két bemeneti tartomány fogalmi úton történő „egyesítésével” jön létre *számár – gyöngyfűzés* lehetetlen mentális tere: vagyis az integrált térben ‘a számár nem ért a gyöngyfűzéshez’ konkrét jelentés. Ez a jelentés csak a szituációfüggő használat során válik általánossá, de továbbra is a világról való tudásunkon alapul.

Hasonló módon értelmezhetjük a *Hop, mint illik à bott à tegezbe* helyzetmondatot is. Ebben az esetben a fogalmi integráció folytán a bot is bekerülhet a tegezbe. Ez az integrált tér azonban nyilván nem valóságos

tartomány. Speciális idiomatikus és kontextuális jelentése (‘valami nem illik valahova, valamibe’) is ezt támasztja alá: Heltai ugyanis épp a katolikusok érvelésének logikai buktatóira mutat rá.

TATAI JUDIT

I R O D A L O M

- Forgács Tamás 2003. *Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben*. MNy. 3: 259–73.; 4: 412–27.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex. Budapest..
- Laczkó Krisztina 2001. *Névmás és referencia*. Nyr. 128: 103–7.
- Laczkó Krisztina 2005. *A névmási rendszer funkcionális keretben*. Nyr. 132: 78–88.
- Tátrai Szilárd 2000. *Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszónális narráció szövegtani megközelítésére*. Nyr. 124: 226–38.
- Tátrai Szilárd 2004. *A kontextus fogalmáról*. Nyr. 128: 479–94.
- Tolesvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

FORME PEIORATIVE ÎN LIMBAJUL OPEREI CU TITLUL „HÁLÓ” DE GÁSPÁR HELTAI

(Rezumat)

Subiectul acestui studiu este apariția și frecvența formelor peiorative în limbajul operei Háló (1570) a tipografului Gáspár Heltai și vizează analiza acelor factori de natură pragmatică și cognitivă care influențează modificarea sensului cuvintelor într-o direcție negativă.

Studiul face reflecții asupra atitudinii interlocutorului manifestându-se în relațiile codificate în text, asupra semanticii elementelor deictice de persoana a II-a singular, respectiv a III-a plural, asupra semanticii apelativelor în actul comunicativ, scopul fiind demonstrarea ipotezei că folosirea frecventă a formelor peiorative este o exprimare explicită și discriminatorie a persoanei a III-a plural, cu tendința distrugerii imaginii acesteia.

Partea a doua a lucrării dezbate expresiile și idiomatisme metaforice cu sens peiorativ în perspectiva teoriei metaforei în lingvistica cognitivă, respectiv modelarea fenomenului blending în cazul idiomatismelor cu sens peiorativ.

A MAGYAR STILISZTIKA A KOLOZSVÁRI NYELVÉSZEK
TEVÉKENYSÉGÉBEN (I.)
(1945–1990)

Írásom az Arany János Közalapítvány pályázatára az elmúlt években készített hosszabb tanulmány első részlete, mely a XX. század második felében a kolozsvári egyetemen és hatókörében kibontakozó magyar stilisztikai tevékenység főbb vonulatait vázolja fel, figyelve azokra a viszonylatokra is, amelyek ezt a tevékenységet a magyarországi és a külhoni régiók stilisztikai munkájához kapcsolták. Ez az időbeli behatárolás azt is jelenti, hogy nem foglalkozom azokkal a stilisztikusokkal, akiknek a tevékenysége 1945 előtt a kolozsvári magyar egyetemhez (is) kötődött. Név szerint itt mindenekelőtt Zolnai Bélát, XX. századi stilisztikánk egyik jelentős képviselőjét kell megemlíteni, aki 1940–1944 között a kolozsvári egyetemen oktatott. Mivel azonban két jelentős műve – korábbi kutatásai összegzéseként – később Magyarországon jelent meg (Zolnai 1957; uő 1964), az ő munkássága tágabb összefüggésben, a XX. századi magyar stilisztika viszonylatában helyezendő el (l. Máthé 2007: 163–215).

Előzetesen még a következőket szeretném megemlíteni:

a) a címben megjelölt 1945–1990 közti időintervallum korszakot jelez, s nem a stilisztikai kutatások kezdetét vagy megszakadását;

b) e korszakot *a stilisztika státusa* alapján indokolt szakaszokra osztani. Ebből a szempontból az 1968-as év tekinthető korszakhatárnak, ugyanis Szabó Zoltán szerkesztésében ekkor jelent meg a *Kis magyar stilisztika*. Az ezt megelőző periódusban a stilisztikai jelenségek kutatása alárendelődött az irodalomtudománynak és a nyelvészetnek. Az említett kötet ezzel szemben a stilisztika önállósodásának nyitánya a kolozsvári iskola tevékenységében;

c) a magyar stilisztika meghatározó személyisége a kolozsvári egyetemen az 1960-as évektől Szabó Zoltán volt.

I. A stilisztika önállósodásának előzményei Kolozsváron

A *Kis magyar stilisztika* előkészítését és kiadását megelőző időszakban az egyetem magyar stilisztika-kutatási tevékenysége az irodalomtudomány és a nyelvészet keretében folyt (1959-ig a Bolyai Tudományegyetemen, ezt követően a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen). A következőkben a két tudományterület egy-egy képviselőjének: Szabédi Lászlónak és Szabó T. Attilának a témánkkal kapcsolatos munkásságát vázolom.

I. I. Szabédi László verstani és esztétikai tanulmányairól

Szabédi László „mint egyetemi tanár egyetemes irodalomtörténetet, általános esztétikát és mint a képzőművészeti főiskola tanára művészettörténetet is adott elő” (Csehi 1969: 404). Ezt az átfogó helyzetképet konkrétabbá teszi a következő visszaemlékezés: Szabédi László „1947. szeptember elején vette át Benedek Marcell helyét, és helyettes, nem sokkal később rendes tanárként végezte tevékenységét a Bolyai Tudományegyetemen. Az első tanévben az új népiesség, a romantika és a realizmus kérdéseiről tartott előadásokat, vezetett stíluselemző gyakorlatokat. A következő években oktatói feladatai kibővültek: világirodalmat, művészettörténetet, esztétikát, népköltészetet, s ha kellett, történeti mondattant is előadott. [...] Az ötvenes évek elejétől a magyar irodalmi nyelv története és a verstan lett alapvető diszciplínája” (J. Nagy 2002: 104).

Szabédi László költői munkája, egyetemi tanári pályája és humántudományos tevékenysége szorosan összefügg egymással. Ennek itt mindössze néhány fontosabb, témába vágó vonatkozását említem meg. Tanulmányai két nagy téma köré csoportosíthatók: a) verstani írásaiban a rím, a ritmus, a versmondattan, a verselés kérdéseivel foglalkozott; b) esztétikai munkáiban a művészet, az irodalom, a művészi kép fogalmáról értekezett.

a) *A magyar rím* című tanulmánya – melynek alcíme: Hozzászólás Dsida Jenő „Titkok a versfordítás műhelyéből” c. cikkéhez – első ízben a Páosztortúzt 1936-os évfolyamában (11. szám, 245–7), majd a szerző *Ész és búbják* című kötetében jelent meg 1943-ban (103–9); témájára és fontosságára való tekintettel Csehi Gyula a Szabédi halálának tizedik évfordulójára összeállított *Kép és forma* című kötetbe is felvette (Szabédi 1969: 378–85). Megemlítendő, hogy Szabédi László tanulmányt írt *Ion Budai-Deleanu verseléséről* (Utunk, 1955. május 8.; Szabédi 1956: 156–60), Mihai Eminescu *Glossza* című verséről (Utunk, 1956. szeptember 7.), a *versmondattan módszertanáról* (Igaz Szó, 1955/6; Szabédi 1956: 148–55) stb. E rövidebb írások mellett 1955-ben kiadta *A magyar ritmus formái* című kötetét, melynek *Történelmi visszapillantás* című első fejezetében a kérdés magyar kutatóit és szakirodalmát mutatja be, a második fejezetben pedig a magyar ritmus kérdéseiről fejti ki a maga elméleti felfogását. Az első fejezetben Szabédi hét magyar szerző: Arany János, Négyesy László, Arany László, Gábor Ignác, Horváth János, Németh László, Vargyas Lajos verselméletét ismerteti külön-külön alfejezetben (Hodossy Béla felfogását nem tárgyalja önálló alfejezetben). E szerzők felfogását különös módon – pontosabban: megtévesztő terminushasználattal – a *materialista–idealista* szembeállítás alapján különíti el. A ritmusnak azt a szemléletét tartja materialistának, amelyik a beszédből, a hangzó nyelv elemeiből és sajátosságaiból, vagyis a beszéd fizikai oldalából vezeti le ezt a jelenséget. Dichotomikus megközelítéséből következik, hogy a ritmus idealista teoretikusai szerinte azok, akik „nyelven kívüli” elvekből (pszichológiai szempontokból) indulnak ki, nyelven kívüli jelenségek és

törvények alapján magyarázzák a ritmust. (Megjegyzendő, hogy ha eltekintünk a szóban forgó terminusokhoz tapadó ideológiai jelentéstől, akkor – de így is bizonyos megszorításokkal – elfogadható ez a materialista–idealista minősítés; a XX. század egyetemes nyelvtudományában ugyanis mindvégig kísértett és érvényesült a *fizikai–tudati* szembeállítás; Saussure nyelvfelfogását például ennek alapján minősítették pszichológistának.)

Elekfi László *Verstanunk fejlődésének újabb állomásai* című cikkében (1956: 255–61) a második világháború utáni korszak „három kiemelkedő verstani munkájának” ismertetésével együtt Szabédi László *A magyar ritmus formái* című könyvét is bemutatja. Az, hogy Szabédi könyvének ismertetésére Horváth János két könyvével (*A magyar vers*. 1948; *Rendszeres magyar verstan*. 1951) és Vargyas Lajos *A magyar vers ritmusa* című, 1952-ben megjelent, „új utakat kereső nagyszabású tanulmányával” együtt kerül sor, kedvező alkalom arra, hogy az erdélyi szerző munkáját a magyar verstani szakirodalom kontextusában szemlélhessük.

b) Verstani érdeklődése mellett Szabédi Lászlót a művészi kép problematikája is érdekelte. *A költői képről* című tanulmányvázlatában, melyet 1952-ben állított össze, arra kereste a választ, hogy „a költői kép a valóság milyen jelenségeit milyen anyag felhasználásával reprodukálja”. Írásának egyik alapgondolata a filozófia és a költészet közti hasonlóságra és különbözésre épül. Visszarion Belinszkijt (1811–1848), az ún. valóságköltészet orosz teoretikusát idézi, aki szerint a filozófus szillogizmusokban fejezi ki magát, a költő pedig képekben, de mindketten ugyanazt mondják. A költő a valóság tiszta és eleven képével fegyverezi fel magát, hű képből megmutatja s így befolyásolja olvasói fantáziáját. Ebből a párhuzamból a művészetre vonatkozóan Szabédi azt a következtetést vonja le, hogy „a művészet kulcskérdése tehát a művészi kép kérdése” (Szabédi 1969: 7).

Írása csak három évvel később, az Igaz Szó 1955/5-ös számában kerülhetett az olvasók elé; „a megjelenés és a megírás közötti többéves időközt az idézte elő, hogy Szabédi tanulmányát annakidején az irodalmi lapok túlságosan merésznek találták” (Csehi 1969: 405). A szerző azzal a nagyon is méltányolható megjegyzéssel bocsátja olvasói elé a költői kép fogalmáról írt fejtegetését, hogy meggyőződése: a felmerülő kérdések valamennyire is kielégítő megoldása csak előzetes viták lefolytatása után remélhető. Szabédi szakmai elvárása azonban ideológiai korlátokba ütközött. Említett tanulmánya az 1956-ban publikált *Nyelv és irodalom* című kötetében is megjelent. A könyv recenziója, Jánosi János a szerző sokoldalú tudásának és logikus gondolatvezetésének elismerése mellett a materializmustól való eltávolodással vádolta Szabédit (Jánosi 1956: 1501–20). Szabédi *A művészi képről* című tanulmánnyal válaszol a bírálatra (Csehi Gyula szerint – l. Csehi 1969: 404 – ez a Szabédi-írás a szerző életében nem jelenhetett meg nyomtatásban. Ennek ellentmond Mózes Huba könyvészeti utalása (Mózes 1984: 163; 182), amely

szerint a szóban forgó írás megjelent az Utunk XII. évfolyamának 1. számában, 1957. január 5-én. Az adatot ellenőriztem: az említett folyóirat-szám 7–8. oldalán valóban olvasható Szabédi írása, *Válasz Jánosi János* Esztétikai tudományunk néhány kérdéséről *c. vitacikkére* alcímmel).

c) Szabédi László – egyetemi jegyzetként – a *magyar irodalmi nyelv történetének* több fejezetét is kidolgozta (Mózes 1984: 143–4), és ezzel – feltételezhetően – előkészítette az utat Szabó Zoltán stílustörténeti szintézisének a megírásához (ezt a feltételezést a két munka összehasonlításával lehet igazolni, vagy elvetni; a kéziratot egyelőre nem állt módomban kézbe venni). Szabédi ebben a jegyzetben irodalmi nyelvünknek mint a nyelvjárások fölött álló, viszonylag egységes nyelvváltozatnak a kialakulását és fejlődését követi nyomon az Árpád-kortól a XIX. századig. Ezen az átfogó időtávon belül a szerző az egyes korok, irányok, műfajok és alkotók (Heltai Gáspár, Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Katona József, Vörösmarty Mihály stb.) szerint tagolja anyagát. „A jegyzetből, amely a maga nemében úttörőnek számít a magyar stílustörténet vonatkozásában, a szerző nyomtatásban keveset hasznosított, s amit hasznosított, azt is más tudományágakhoz tartozó műveibe építette be, így például az olvasó ritmusról szóló fejtegetéseit ritmuselméleti könyvébe, a művészi és a költői képalkotásról szólókat pedig esztétikai tanulmányaiba” (Mózes 1984: 144).

Ezeknek a verstani és esztétikai írásoknak rövid, jelzésértékű számbavétele indokolttá és érthetővé teszi azt a következtetést, hogy *Szabédi László* a stilisztikai kérdéseket nem önmagukban, hanem nagyobb összefüggéseknek alárendelten vizsgálta. Ha a fentebb említett átfogó humántudományok műveléséhez hozzávesszük azt, hogy Szabédi költőként is jelentőset alkotott, akkor egy még komplexebb helyzettel kell szembenéznünk, melyet leginkább a tágabb értelemben vett *esztétika* szemszögéből vizsgálhatunk közös elvek alapján. Így látta ezt Csehi Gyula is, aki Szabédi László írásainak első gondozójaként *esztétikai és verstani tanulmányoknak* nevezte a *Kép és forma* című kötetben publikált vagy újraközölt munkákat, s akinek a megállapítása szerint „esztétikai érdeklődése Szabédit egy összefüggő esztétikai rendszer kidolgozása irányába vezette. Mint annyi más tervét, ezt sem sikerült megvalósítania” (Csehi 1969: 404).

I. 2. Szabó T. Attila nyelvészeti munkásságának néhány stilisztikai vonatkozása

Szabó T. Attila életművét Balassa Iván a következő összetevőkre osztja: a) tudománytörténet; b) irodalom, irodalomtörténet, képzőművészet; c) néprajz; d) nyelv-művelés; e) hely- és személynévtörténet; f) nyelvjárás-kutatás és nyelv-talasz; g) nyelvtörténet és szófejtés; h) az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Balassa 1996: 47–108). Ezek közül a b), d), e) és esetleg a g) pontokban jelölt

kutatásterületek állnak összefüggésben a stilisztikával. Anélkül, hogy ezt a lebontást aprólékosan követném, a következőkben megemlítek néhány olyan írást, amelyek az 1950–1960-as években, tehát az erdélyi stilisztikai kutatás önállósodása előtti időszakban születtek, s amelyekben Szabó T. Attila – valamilyen formában és mélységben – stilisztikai kérdéseket is érintett (ezeket az írásokat a szerző válogatott tanulmányainak és cikkeinek köteteiből idézem; először az adott írás első megjelenésére hivatkozom, a könyvészeti utalás pedig a válogatott tanulmányokat tartalmazó kötet kiadási évét és oldalszámát jelzi).

a) Gáldi László 1961-ben a Gondolat Kiadónál megjelent *Ismerjük meg a versformákat* című könyvének ismertetése valamilyen okból csak 1965-ben íródott, illetve jelent meg. Ebben Szabó T. Attila egyebek közt egy olyan lényeges – a proletkult után is merésznek számító, ma már közhelyszerű – irodalomelméleti-stilisztikai megjegyzést tesz, amely a költői alkotás formájának a fontosságára hívja fel a figyelmet: „Világosan látja Gáldi, és már bevezetőjében igyekszik ezt az olvasóban is tudatosítani, hogy bizonyos veszélyeket rejt magában az, ha a vers esetében a tartalmat egyoldalúan kiemelve elhanyagoljuk a külsőt, a formai kellékek figyelembevételét. A költői alkotás ugyanis a tartalom és a forma szétszakíthatatlan ötvözetében jelentkezik: tartalom nélkül a forma csak ritmus és a rím tetszetős, csengő-bongó, de lélektelen játéka, a forma nélküli tartalom meg legtöbbször hétköznapi próza, de nem költészet (Szabó T. 1985: 262).

b) Népköltészet és nyelvjáráskutatás összekapcsolását teszi lehetővé a *Vadrózsák* gyűjteménye. Ez sem pusztán erdélyi ügy, jól szemlélteti ezt a következő méltatlankodás: „Ünneplés nélkül és úgy múlt el az 1963. esztendő, sőt már-már elhanyagolhatóan a rákövetkező év is, hogy a magyar nyelvtudomány a *Vadrózsák* megjelenésének százados évfordulója alkalmával sem méltatta e nagy jelentőségű munkának és életre hívójának, Kriza Jánosnak a magyar nyelvjáráskutatás történetében játszott szerepét” (Szabó T. 1972: 443).

Olosz Katalin és Almási István *Magyarygyerőmonostori népköltészet* című munkájának (Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969) bemutatása alkalmat nyújt Szabó T. Attila számára, hogy felidézze a Kalotaszeggel kapcsolatos XIX–XX. századi legfontosabb kiadványokat, valamint arra is, hogy a népköltészeti műfajok mennyiségi viszonyairól szólva ízelítőt adjon a vidék nyelvjárásából: „A balladák számánál jóval gazdagabb az alkalomhoz nem kötött dalok, a *dúdok* száma. (Kalotaszegen a *dal* szó irodalmi nyelvi szónak számít, az *ének* pedig csak a templomi zsoltárokra, dicséretekre vonatkozik. A világi dal itt: *dúd*” (Szabó T. 1985: 326).

d) Egyik 1965-ben írott tanulmányában, melyben a romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizedét összegzi, szerzőnk úgy látja, hogy „a mai magyar *irodalmi és köznyelv tudományos vizsgálata* a romániai magyar nyelvtudományban, sajnos, a legelhanyagoltabb munkamező” (Szabó T. 1972: 110). Azzal magyarázza ezt, hogy a kolozsvári magyar nyelvészek közül

néhányan elsősorban a közírás gyakorlati feladataira vállalkoztak, és a tanszéki előadások igényein túl csak kis mértékben kerítették sort a leíró nyelvtan körébe tartozó kérdések önálló kutatására. Mindössze egyetlen idesorolható önálló kiadványra, Márton Gyula nyelvvelő könyvére (*Írjunk, beszéljünk helyesen*. Bukarest, 1952, 108 l.) hivatkozhat, és megjegyzi, hogy újabban is inkább *nem a leíró nyelvtani, hanem a stilisztikai* kérdések előtérbe kerülése ígér eredményeket. Ezt – különös módon – azért tekinti üdvös mozzanatnak, mert „az írók nyelvhasználatában a nyelvi eszközök helyes és művészi alkalmazásának tudatosítása művelődési életünk szükséges fejlődésének fontos feltétele” (Szabó T. 1972: 110). Balogh Dezső, Gálffy Mózes, Kósa Ferenc, J. Nagy Mária és Szabó Zoltán nevét említi meg, és az előkészületben levő monográfiák közül Balogh Dezső *Horváth Imréről* és J. Nagy Mária *Vajda Jánosról* szóló doktori értekezését emeli ki. Reménykeltőnek nevezi azt a tényt, hogy „a nyelvtudományi munkálatokkal foglalkozó magyar kutatók életkorbeli eloszlása is kedvező: a 16 kutató közül csak egy közelítette meg vészesen a 60-ik évet [itt saját magáról beszél – M. D.], egy lépte át az 50-iket, csak kettő halad az 50-ik felé, a többi tíz közül azonban egy sincs a 35. életévén túl. Ilyenformán a munkálatok végzőinek soraiban az elöregedés veszélye egyáltalán nem fenyeget” (Szabó T. 1972: 114–5). Majdnem két évtizeddel később ismét számba veszi a romániai magyar nyelvészek munkáját, és – itt betűrendbe szedve – a következő neveket említi meg: Árvay József, Balogh Dezső, Dobos Brauch Magda, P. Dombi Erzsébet, Gálffy Mózes, B. Gergely Piroska, Cs. Gyimesi Éva, Kósa Ferenc, Kürti Miklós, Lakó Elemér, Zs. Maksay Mária, Márton Gyula, Murádin László, Murvai Olga, Nagy Jenő, Nagy Kálmán, J. Nagy Mária, Péntek János, Seres Zsófia, Szabó T. Attila, Szabó Zoltán, Szabó Zsolt, Szilágyi N. Sándor, Teiszler Pál, W. Török Judit, Vámszer Márta, Vöö István, Zsemlyei János (Szabó T. 1981: 46–51).

e) Szabó T. Attila 1968-ban a tudós lelkesedésének hangján, magyar és egyetemes összefüggésben ír a rodostói Mikes-hagyaték kritikai kiadásának megkezdéséről: „Most már tudván tudjuk, hogy Mikes volt a XVIII. század legkiemelkedőbb erdélyi származású prózaírója. Megnyugtató számunkra, hogy halála után legalább két századdal Hopp Lajos személyében olyan odaadó és hozzáértő filológus-kutatója akadt, akinek keze nyomán teljesen megbízható, kritikai kiadásban rendre-rendre újra életre kel az egész kéziratos Mikes-hagyaték. [...] Az ilyen természetű textológiai, filológiai, irodalomtörténeti munka éppen a már előttünk fekvő Leveleskönyvvel kapcsolatban bontakozhatik ki a leglenyűgözőbben, hiszen irodalmi-stilisztikai, sőt általában művelődési és politikai jelentőségénél fogva is különlegesen éppen a Leveleskönyv okozott a kutatóknak a legtöbb fejtörést, ez termelt elég tekintélyes irodalmat is, és így egy kritikai kiadás filológiai gondozójának itt nyílik legtöbb alkalma a különböző vélemények, feltevések bíráló megrostálására. [...] A mindkét kötethez

csatlakozó, sajnos, túlságosan szűkszavú francia nyelvű összefoglalás valamelyes mértékig lehetővé teszi a külföldi, magyarul nem tudó irodalomkutató számára is az egyetemes irodalomkutatás szempontjából sem jelentéktelen Mikes-hagyaték európai összefüggéseinek tanulmányozását” (Szabó T. 1985: 253; 256; 258).

II. Az önálló stilisztika korszaka a kolozsvári nyelvészek tevékenységében

II. 1. Stíluselméleti, stílusvizsgálati tájékozódás

A nyelv sokrétű funkcióját előtérbe helyező, gyakorlati stilisztika művelésében, melynek kezdete az 1950-es évek közepére tehető (Szathmári 1961, VII.), stíluselméleti szempontból két szakasz különíthető el: 1) az elsőben, mely nagyvonalakban az 1970-es évekig tartott, a stilisztikai értéket elsősorban a szó szemantikájának a vizsgálatával kapcsolták össze; 2) a másodikban, mely napjainkban is egyik vonulatát képezi a magyar stilisztikai gondolkodásnak, a szóközpontúságot a *mondatközpontúság*, majd a *szövegközpontúság* elve foglalta el. E tagolást követve ebben az alfejezetben a Szabó Zoltán szerkesztésében megjelent *Kis magyar stilisztika* című kötet néhány jellemzőjét mutatom be tágabb szakirodalmi kontextusban. A kötetről Fábán Pál az 1950–1960-as évek magyar stilisztikáját méltató szemléjében, az 1958-ban Budapesten megjelent *Magyar stilisztika vázlat*a rövid értékelését követően mindössze annyit jegyez meg, hogy ez utóbbival „azonos jellegű és célú könyv nemrég Romániában is megjelent „Kis magyar stilisztika” címmel. Írták: Bartha János, Horváth Tibor, Józsa Nagy Mária, Szabó Zoltán, szerk. Szabó Zoltán (Bukarest, 1968)” (Fábán 1969: 480).

Az 1950-es évek végén Szathmári István a *stilisztikai érték és jelentés* összefüggésében külön is megemlíti, hogy jelentésen elsősorban szójelentést kell érteni. A szemantikának a XX. század eleji eredményeit méltatva azt emeli ki, hogy a kutatók (K. O. Erdmann, H. Oertel, K. Jaberg) „a szó jelentését elemezve, a szó mellékjelentésére, érzelmi értékére, expresszivitására [hívták fel a figyelmet], ami aztán – Ch. Bally munkásságán keresztül – elvezetett a nyelvi eszközök, köztük a szavak stilisztikai értékének sikeres elemzéséhez” (Szathmári 1958: 65). Ezzel a nézőponttal függ össze az az egykor nálunk is mérceként ható álláspont, amely a stilisztikát a szemantikában oldotta fel: Gvozgyev szerint a nyelvészeti stilisztika egybeesik a jelentéstannal (l. Szathmári 1958: 65). E paradigma sajátossága, hogy a szóra korlátozza a jelentéstani-stilisztikai vizsgálatokat. A *Magyar stilisztika vázlat*a ezzel szemben a stilisztika és a jelentéstani kérdéseinek vizsgálatait a szó mellett kiterjeszti a mondat szintjére is.

A *Kis magyar stilisztika*ban a szóközpontú szemlélet a komplexebb retorikai szemlélettel ötvöződött, s noha ez a hagyományokhoz kötődött, mégis előrelépést jelentett a szószemantikai felfogáshoz képest. A kötet a klasszikus

retorikák és poétikák rövid bemutatásával kezdődik, majd a modern stilisztika kialakulását mutatja be. Ezt követi a stilisztika tárgyának a strukturálása, hármas lebontásban: a *stilisztikai minősítés* a nyelvi elemek stilisztikumával foglalkozik; a *stilisztikai elemzés* konkrét szövegek stílusát vizsgálja; a stílusjellemezés a szöveg feletti kategóriák (műfaj, életmű, irányzat) stilisztikai kérdéseit elemzi. A második fejezet a hanghatás problémakörét, vagyis a nyelv zenei oldalával kapcsolatos kérdéseket tárgyalja, amelyeket különben a XX. század első felében a magyar stilisztika *nyelvesztétikai* irányzata már alaposan feltérképezett (itt elsősorban Zlinszky Aladár és Zolnai Béla munkásságát kell megemlíteni – l. Máthé 2006: 79–90). Ezekhez az aspektusokhoz kapcsolódik a verstani elemek (ritmus, rím, alliteráció, cezúra, enjambement) expresszív lehetőségeinek a taglalása, vagyis azoknak a poétikai kérdéseknek az elemzése, amelyek nálunk főként Szabédi Lászlónak az 1950-es években publikált tanulmányaiban is felmerültek.

A *Kis magyar stilisztika* következő fejezete a szó stilisztikai értékét lexikológiai-lexikográfiai nézőpontból közelíti meg, ezzel készíti elő a költői képek tárgyalását.

Az elméleti rész utolsó fejezete a mondatrészek és a mondatfajták grammatikai világába vezet. A perspektívát a közlésformák (egyenes és függő beszéd, szabad függő beszéd, belső monológ) tárgyalása tágitja tovább. Végül a kötet záró fejezetében tizennégy műalkotás stilisztikai elemzése olvasható.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a *Kis magyar stilisztikában* a szócentrikus szemlélet csupán része a kötet szerkesztési logikájának, s ez mondható az ún. mondatstilisztikáról is, amely a hang és a szó stilisztikai értékén túl a mondat felépítésével összefüggő stilisztikai kérdésekre próbált válaszolni. E pozitívum ellenére néhány ellentmondás is felfedezhető a kötetben. Az egyik a következő: „Bár a stilisztika kulcsfogalmául szolgáló expresszivitásról (vagy: stíláris értékről, kifejezőerőről, stilisztikumról stb.) elvileg többször megállapítja, hogy létrejövésében kell vizsgálnunk, mert a nyelvi elemek funkcionálásához kapcsolódik, és külön alfejezetet szentel az expresszivitásnak mint funkciónak, a *Kis magyar stilisztika* gyakorlatilag mégis a nyelvben (részint a nyelv elemeiben, részint a nyelvi rendszerben) adottnak, belsőségnek tekinti a stíláris értéket; s nem is tehet mást, ha egyszer kölcsönvette a leíró nyelvtan kategóriáit, szerkezetét (hangtan, szótan, alaktan, mondattan) és tárgyalásmódját” (K. Jakab 1972: 180). E bírálat megfogalmazója elutasítja a jelentés hagyományos, illetőleg lexikográfiai felfogását, amelyre a könyv szerzői stilisztikum-felfogásukat alapozták, s ehelyett a jelentés pragmatikai definícióját adja: „az expresszivitást a jelentéstől megkülönböztetett, járulékosnak és éppen ezért érték-termőnek tekintett affektivitásból származtatni csakis a jelentés fogalmának megengedhetetlen leszűkítése, megcsonkítása árán lehetséges. Valójában a szavak nemcsak azt jelentik a nyelvi tudat számára, amit logikai tartalmuknak szokás nevezni, hanem *jelentik* mindazokat és hangulatokat, mindazt az érzelmi

állásfoglalást is, ami általuk kifejezhető, *jelentik* továbbá összes használati kötöttségüket” (K. Jakab 1972: 181). E kérdés következő aspektusa a szavak rokon értelműségével, és az ebből a viszonyból levezetett stilisztikummal kapcsolatos. A *Kis magyar stilisztika* jelentés fogalma szükségszerűvé teszi azt a különben közkeletűvé vált meghatározást, hogy a rokon értelmű szavak jelentése azonos, de érzelmi színezetük, használati kötöttségük különbözik, s ez az alapja expresszivitásbeli másságuknak. K. Jakab Antal ezzel szemben úgy látja, hogy a szinonímia kapcsán megfogalmazott definíció a jelentés fogalmának ugyanolyan leszűkítése, mint a korábban idézett, általában vett szójelentés esetében. Konklúziója az, hogy mivel az általa helyesnek tartott jelentésfogalomba az érzelmi színezet és a használati kötöttség is beletartozik, voltaképpen nem beszélhetünk a nyelvi elemek jelentésbeli azonosságáról. A stilisztikum tehát nemcsak a szó belső tulajdonságaként, hanem a szavak közti viszony, a nyelvi rendszer immanenciájaként sem határozható meg e felfogás szerint, sőt a szavak előfordulásának gyakorisága szerint sem. A bírált koncepció ellenében a stiláris értéket a szónak a jelölt tárgyhoz való viszonyában ragadja meg: „Nem jelenthetem ki, hogy a *vasorrú bábának* feltétel nélkül magasabb a stiláris értéke, mint a vele egy szinonima-sorba tartozó *öregasszony*nak. Kijelenthetem viszont, hogy *vasorrú bábának* stiláris értéke van az *öregasszony*hoz képest az esetben, ha egy *öregasszony* jelölésére használom. Ugyanakkor azt is ki kell jelentenem, hogy ha egy *vasorrú bábát* az *öregasszony* névvel illetek, akkor ez esetben az *öregasszony* tesz szert stiláris értékre a *vasorrú bábához* képest. Világos tehát, hogy a stiláris érték nem magából a nyelvből, hanem a nyelvi elemek *tárgyra* vonatkoztatásából fakad, s lényege, úgy tűnik, valamiféle feszültség, meg-nem-felelés a kifejezés meg a kifejezés tárgya között” (K. Jakab 1972: 185).

E kritika ellenére a *Kis magyar stilisztika* – mely címével az 1962-ben Budapesten megjelent, Klaniczay Tibor, Szauder József és Szabolcsi Miklós által összeállított *Kis magyar irodalomtörténet* című kötetre (is) utal – az első fontos kiadványa a magyar stilisztika kolozsvári iskolájának.

A tágabb szakirodalmi kontextus jelzéseként e rövid összegzésben is megemlítenő, hogy a modern magyar leíró stilisztika első szintézise 1958-ban jelent meg Budapesten, Terestyéni Ferenc szerkesztésében. *A magyar stilisztika vázlat* (szerzői: Fábíán Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc) olyan alapkönyvnek bizonyult, amely a kognitív stilisztika századvégi megszületéséig Magyarországon lényegében egymagában jelentette a magyar stilisztikai gondolkodás foglalatát. Szathmári István *A magyar stilisztika útja* című stilisztika-történeti antológiája (1961) szintén tartalmaz leíró stilisztikai fejezetet, melyben a szerző lexikonszerűen ismerteti a stilisztikai fogalmakat (Szathmári 1961: . A magyar leíró stilisztikai vizsgálatok harmadik köteteként a kolozsvári iskola első közös munkája: a *Kis magyar stilisztika* említendő.

Fábíán Pál idézett sommás megjegyzése, a fentebb vázolt szempontokkal együtt azzal egészítendő ki, hogy a *Kis magyar stilisztika* szemléletét a külföldi,

köztük a magyarországi szakirodalom mellett Szabédi László képelméleti, poétikai és Szabó T. Attila nyelvtudományi tanulmányai is alakították.

MÁTHÉ DÉNES

I R O D A L O M

- Balassa Iván 1996. *Szabó T. Attila (1906–1987) Erdély nagy nyelvtudósa*. Püski, Budapest.
- Csehi Gyula 1969. *Felvilágosításul* (Utószó Szabédi László Kép és forma című posztumusz kötetéhez). Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 404–6.
- Elekfi László 1956. *Verstanunk fejlődésének újabb állomásai*. Magyar Nyelvőr, 255–61
- Fábián Pál 1969. *A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1956 és 1969 között*. Magyar Nyelv, 479–98.
- K. Jakab Antal 1972. *A vasorrú bába, avagy a stiláris érték*. Uő: *A névmás éjszakája*. Kriterion Könyvkiadó. Budapest, 179–88.
- Jánosi János 1956. *Esztétikai tudományunk néhány kérdéséről*. Igaz Szó, 1956, 10 (október), 1501–20 (Szabédi László Nyelv és irodalom című könyvének bírálata).
- J. Nagy Mária, 2002. *Szabédi a katedrán*. Korunk, 6, 103–5.
- Máthé Dénes 2006. *Zlinszky Aladár stilisztikai munkásságáról*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1–2. szám, 79–90.
- Máthé Dénes 2007. *Magyar stilisztika a XX. század első felében*. Uő: *Nyelvi létmódok*. Tanulmányok. KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár, 163–215.
- Mózes Huba 1984. *Az egésznet akartam. Szabédi Lászlóról és életművéről*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca.
- Szabédi László 1936. *A magyar rím* (Hozzászólás Dsida Jenő *Titkok a versfordítás műhelyéből* c. cikkéhez). Pásztortűz 11. szám, 245–7 (újra közölve Szabédi 1943, 103–9; uő 1969, 378–85).
- Szabédi László 1943. *Ész és bűbáj*. Magyar Élet kiadása. Budapest.
- Szabédi László é. n. [1955]. *A magyar ritmus formái*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest.
- Szabédi László 1955. *A költői képről*. Igaz Szó 5. szám (újra közölve Szabédi 1956: 73–108; uő 1969: 7–41).
- Szabédi László 1955. *A versmondattan módszertanához*. Igaz Szó 6. szám (újra közölve Szabédi 1956: 148–55; uő 1969: 391–8).
- Szabédi László 1955. *Ion Budai-Deleanu verseléséről*. Utunk május 8. (újra közölve Szabédi 1956: 156–60; uő 1969: 386–90).
- Szabédi László é. n. [1956]. *Nyelv is irodalom*. Cikkek és tanulmányok. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest.
- Szabédi László 1956. *Glosszák Eminescu Glosszájához*. Utunk, szeptember 7. (újra közölve Szabédi 1969: 399–403).
- Szabédi László 1957. *A művészi képről* (Válasz Jánosi János *Esztétikai tudományunk néhány kérdéséről* c. vitacikkére). Utunk (XII. évf. 1. szám), január 5., 7–8.
- Szabédi László 1957. *Természeti formák és ember alkotta formák*. Korunk, 2. szám, 214–34 (újra közölve Szabédi 1969, 67–99).

- Szabédi László 1969. *Kép és forma. Esztétikai és verstani tanulmányok* (Sajtó alá rendezte Csehi Gyula). Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest.
- Szabó T. Attila 1972. *A romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizede (1945–1965)*. Uő: *Nyelv és múlt*. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 96–115.
- Szabó T. Attila 1972. *Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Kriza János*. Uő: *Nyelv és múlt*. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Kriterion. Bukarest, 443–54.
- Szabó T. Attila 1981. *A romániai fiatal magyar nyelvészek munkájáról*. Uő: *Nyelv és irodalom*. Válogatott tanulmányok, cikkek V. Kriterion. Bukarest, 46–51.
- Szabó T. Attila 1985. *Mikes Kelemen Összes művei*. Uő: *Tallózás a múltban*. Válogatott tanulmányok, cikkek VI. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 252–9.
- Szabó T. Attila 1985. *Ismerjük meg a versformákat*. Uő: *Tallózás a múltban*. Válogatott tanulmányok, cikkek VI. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 260–5.
- Szabó T. Attila 1985. *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Uő: *Tallózás a múltban*. Válogatott tanulmányok, cikkek VI. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 322–32.
- Szabó Zoltán (szerk.) 1968. *Kis magyar stilisztika*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.
- Szathmári István 1958. *A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata*. Terestyéni Ferenc (szerk.): *A magyar stilisztika vázlat*, Tankönyvkiadó. Budapest, 65–148.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat. Budapest.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Gondolat. Budapest.
- Zolnai Béla 1964. *Nyelv és hangulat. A nyelv akusztikája*. Gondolat. Budapest.

STILISTICA MAGHIARĂ ÎN ACTIVITATEA LINGVIȘTILOR DIN CLUJ (I.)
(1945–1990)

(Rezumat)

Lucrarea prezintă activitatea științifică în domeniul stilisticii maghiare, desfășurată la Catedra de Limbă Maghiară a Universității din Cluj în perioada 1950–1960. Această perioadă este structurată pe baza statutului stilisticii din perioada respectivă. În acest sens, stilistica poate fi tratată pe de o parte ca subordonată istoriei literaturii sau a lingvisticii, iar pe de altă parte ca un studiu autonom, în relație de complementaritate cu știința literaturii și a lingvisticii.

Lucrarea constată că, pe baza activității profesorilor și cercetătorilor, în domeniul stilisticii se poate delimita perioada dintre 1945–1968, în care problemele de stilistică au fost abordate în cadrul celor două științe filologice amintite mai sus. În acest context, prima parte a lucrării de față prezintă opera lui László Szabédi, bazată pe probleme de poetică și estetică, precum și secvențe din studiile lingvistice ale lui Attila Szabó T.

În cea de-a doua parte este prezentat succint volumul „Kis magyar stilisztika” (Scurtă stilistică maghiară), redactat în anul 1968 de către Zoltán Szabó, volum în care stilistica nu este subordonată poeziei, esteticii sau lingvisticii, deci spre deosebire de perioada precedentă, problemele de stilistică sunt abordate pe baza autonomiei acestui domeniu.

A KONTRASZTÍV NYELVÉSZET ÉS A FORDÍTÁSKRITIKA
VISZONYÁRÓL

Írásom alapvető célkitűzése az alkalmazott nyelvészet két érintkező szakterületének, mégpedig a kontrasztív nyelvészetnek mint alkalmazott nyelvtipológiának és a fordításkritikának mint alkalmazott fordítástudománynak a szembeesítése, illetve a mindebből adódó időszerű tanulságok követése. Előrebocsátom, hogy meggyőződésem szerint a kontrasztivitás és a fordítás kutatásának viszonya a textológia nyelvi szintjén teljesebben ki. Ennek kutatása az itt érintett belső (nyelvek és kultúrák között fennálló) kapcsolatrendszeren túl a nyelv és a nemzeti civilizáció külső kapcsolatrendszerének egybevető-összehasonlító (kontrasztív, illetve komparatív) vizsgálatára is kiterjed, természetesen mindenkor a vizsgálatba bevont nyelvek és kultúrák viszonylatában.¹ Elvi-módszertani megfontolásból a kontrasztivitás és a fordítás viszonyának tisztázására először is elhatárolásukat emelem ki, de máris jelzem, hogy az elemzésekkel szolgáló fordításkritika az alkalmazás szintjén viszont éppen a kölcsönösségre épít.

Petőfi S. János szerint „[...] a fordításkritika adekvát alaptudománya csak a komparatív szemiotikai textológia lehet. Ennek az alaptudománynak teljes vagy részleges (technikai vagy köznyelvi) alkalmazása a fordításkritika gyakorlatában természetesen minden esetben attól függ, hogy kik számára készül a fordításkritika, a fordítások készítői, olvasói vagy a fordítás kérdéseivel teoretikus szinten foglalkozó szakemberek számára” (Petőfi 1988: 50–1). Ehhez tehát mindenképpen számolni kell a fordításkritika alapvető tényezőivel: (1) mindazokkal az összetevőkkel és viszonylatokkal, amelyek egy szöveg szerveződését meghatározzák; (2) a fordítással kapcsolatos elvárások különféle típusaival; (3) az érintett nyelvek nyelvi és szociokulturális konvenció-rendszere közötti összefüggésekkel (vö. uo.).

A következőkben tehát nyelvek és szövegek kétféle szembeesítéséről szólok. Mint tudjuk, két vagy több nyelv összehasonlításának alapvetően háromféle megközelítése alakult ki a nyelvtudomány újabb kori története során: a történeti-összehasonlító nyelvészet, a nyelvtipológia és az areális nyelvészet. Mindegyik összehasonlító stúdiumnak megvan a maga sajátos szemlélete és módszere. Elvi elkülönülésükön túl tudománytörténetileg azonban érdekes

¹ Így tehát körvonalazódnak is a számomra kitüntetettnek tekintett hungarológiai keretek: a magyar mint idegen nyelv és a magyar kultúra oktatása, illetve közvetítése (1) a nyelv és a kultúra összetartozásának jegyében, továbbá (2) más nyelvekkel és kultúrákkal kapcsolatban feltárható összefüggésekben (vö. Péntek 2000: 232).

megfigyelni, miként fonódik össze e három megközelítés – a sarkított módszertani elhatárolódást meghaladva – az újabb nyelvtudományi törekvésekben. A nyelvtipológia hármasszemléleti körében pedig szokásos megkülönböztetni az általános (univerzális), az egyedi (nyelvsajátos) és az e két pólust kiegyenlítő tipikus réteget. (A tipológia az egyetemes szinten szorosabban érintkezik az általános nyelvészet egyéb diszciplínáival, illetve a generatív nyelvvelmélettel, a kognitív nyelvészettel, a pszicholingvisztikával; egy adott nyelv típusjellemzésében pedig természetesen az érintett leíró nyelvtannal, illetve annak korszerű – funkcionális – szinkrón leírásával.)

A kontrasztív nyelvészet alkalmazott szintjének kitüntetett terepei (köztük a nyelvoktatás és a fordítástudomány) jellegzetesen éppen azokat a szakterületeket képviselik, amelyek a legtöbb ösztönzést nyújtják, s napjainkban is a legnagyobb kihívást jelentik (vö. Dezső 2004: 126–30; König 1996). A kontrasztív nyelvészet lényegében alkalmazott tipológia. Státusa azonban nem merül ki ebben. A gyakorlatban ugyanis nem öleli fel a tipológia teljes tárházát, hiszen inkább az érintett nyelvtípusok funkcionális szembesítésére és különösen a nyelvsajátos vonások összevetésére összpontosít (s természetéből adódóan kevésbé az egyetemes vonásokra). Az alkalmazás egyébként sem egyirányú: jelentős kutatási eredmények visszajelzésével is számolhatunk, ezek tehát visszahatnak az elméleti megközelítésekre. Ebben az értelemben a kontrasztív nyelvészet fontos kontrollja, s így kiegészítő tényezője a tipológiának (vö. König 1990).

Másfelől az érintett nyelvek grammatikai leírásához mint szinkrón alapkutatáshoz viszonyítva is alkalmazott nyelvészethez tekinthető a kontrasztív kutatás. (Optimális esetben az alapul vett nyelvtanok egynemű modell keretében vázolják a nyelvi rendszert.) Ugyanakkor maga a kontrasztív nyelvészet – a kognitív pszicholingvisztikával együtt – alapul szolgál(hat) nyelvoktatási, nyelvközvetítési, interferenciakutatási és hibaelemzési alkalmazások számára. Ezért is indokolt elvileg (bár a gyakorlatban sokszor nehezen érvényesíthető) felosztani a kontrasztív nyelvészetet elméleti és alkalmazott kontrasztív nyelvészetre, s mindegyiken belül általános és specifikus kontrasztív nyelvészetre (Nickel 1972).

Korábbi kezdeményezésekre építve nálunk a 70-es években bontakozott ki a nyelvoktatás szolgálatába állított kontrasztív szemlélet első szervezettebb vonulata. Hagyományos didaktikai keretben ekkor még transzfer- és interferencia-jelenségekben fogalmazódtak meg a nyelvtanulási folyamatot érő – átviteli és gátló – hatások, amelyekről nyelvpáronként (és ezen belül forrásnyelv és célnyelv viszonylatában az adott iránytól függően) tipikus jellemzés adható az egyes nyelvi szinteken – voltaképpen a nyelvtanuló személyiségének mindenkori egyedi esetétől elvonatkoztatva (vö. Juhász 1970). A továbbiakban ennek modellálása annyiban finomodott, hogy az anyanyelv és az illető idegen nyelv

befolyásoló tényezőin kívül kiváltó hatást tulajdonítottak immár a nyelvtanuló által ismert egyéb idegen nyelveknek is.

A korszerű kognitív szemléletű megközelítés azonban ma már inkább a *köztes nyelv* (*interlanguage*; Selinker 1972) fogalmát² hasznosítja operatív kategóriaként az ilyen jelenségek pszicholingvisztikai leírásában, s bennük nem is afféle átviteli mechanizmusok működését látja csupán, hanem plasztikusabban, a maga differenciáltságában és dinamikusan vázolja a tanulói nyelvváltozatok skáláját, az L1 és az L2 végpontjai között húzódó folytonos tartományt (vö. Wode 1993). Ebben a koncepcióban a kreatív szükségyszerűséggel elkövetett nyelvi hiba így nem afféle bocsánatos bűnnek, hanem kifejezetten hasznos tévedésnek, logikus állomásnak minősül egy fejlődési-tanulási folyamat menetében (Katsikas 1995).

Ideális esetben a kontrasztív leírás átfogó képet nyújt az érintett nyelvek szerkezetében feltárható hasonlóságokról és eltérésekről. Ezzel nem föltétlenül támasztunk maximalista igényeket, hiszen nem mindig az abszolút (extenzív) teljesség követelményéről van szó, hanem a tipológiai releváns részrendszerek globális bemutatásáról. Az újabb kontrasztív kutatások – többnyire bevallottan is – lemondanak a teljes rendszer kimerítő elemzéséről (vö. Nickel 1972); ami persze nem jelenti azt, hogy legalább elvben ne törekednénk a fentiek értelmében a szembeállított rendszerek átfogó vázolásának megközelítésére.

A kontrasztív nyelvészet – mint alkalmazott tipológia – az összevethetőség alapjaihoz olyan metanyelvet igényel, amely a tárgynyelvekhez mérten betöltheti az ún. etalonnyelv szerepét, hogy ennek mértékként szolgáló invariánsai révén az összehasonlítás számára hozzáférhetővé váljanak az egyes nyelvekben megfigyelhető variánsok. Annak a konkrét műveletnek, amellyel a matematikában közös nevezőre hozunk különféle törteket, a kontrasztív elemzés egyes szintjein adódó problémák megoldásában így a *tertium comparationis* ('a hasonlítás harmadikja') tesz eleget (vö. Coseriu 1972; König 1990; Kühlwein 1990; Nickel 1972; Sternemann 1983). Általa – adekvát kérdésfeltevéssel és szempontkövetéssel – a maguk szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai funkcionalitásának homogenizált keretében megragadhatóvá válnak a vizsgált nyelvek egységeinek és szerkezeteinek egyébként heterogén ekvivalencia- és kongruencia-viszonyai. E megfelelési viszonyok a nulla fokútól a részlegesen át a teljes mértékűig terjedhetnek, és a skála beosztását a különféle formális és funkcionális kritériumok többoldalúsága finomítja. Az összehasonlítandó nyelvek fölé emelt „harmadik” tipikus kérdése például így hangzik: Hogyan (milyen szinten, milyen eszközökkel stb.) fejeződik ki *X* nyelvi funkció *A* és *B* nyelvekben? Milyen értéke van az illető elemnek a rendszerben és a

² Illetve a szintén a 70-es évek elején hasonló szellemben bevezetett többi szakkifejezést, pl. az egyedi keverék jellegére utaló „idioszinkratikus dialektus” (Corder: *idiosyncratic dialect*), a „közelítő rendszer” (Nemser: *approximative system*) vagy az „átmeneti nyelv” (Raabe: *Interimsprache*) terminus technicusát.

szerkezetben? Megfigyelhető-e síkváltás (lexikalizálódás vagy grammatikalizálódás) X kifejezésére a másik nyelvhez viszonyítva? És így tovább. Ebből is kitűnik, mennyire eltér – elvi szinten – a megfeleltetés kontrasztív szemléletű kérdése a fordítástudománytól, amely az ekvivalenciát adott szövegek (szövegrészek) között keresi: miként fejezhető ki A nyelv szövegének X tartalma/funkciója B nyelv szövegében?

Az alkalmazás szintjén – különösen a hibaelemzés, a nyelvoktatásban felhasznált fordítási gyakorlat révén, illetve a fordításkritikai szövegelemzés összefüggésében – az érintkezés jegyében vetődik fel a kontrasztív nyelvészet és a fordítástudomány viszonya. Elméleti szempontból azonban lényeges tisztázni közöttük a határvonalon kirajzolódó különbséget. A kiindulópont a *langue* és a *parole* szembenállása mentén különül el. A kontrasztív nyelvészet figyelmének középpontjában eredetileg kifejezetten a nyelvi rendszer felépítése állt, s érdeklődése magukra a nyelvekre irányul. A rendszer körében természetesen a szövegalkotásra is kiterjedő nyelvi kompetencia teljessége helyet kap. Ezzel szemben a mai fordítástudományi vizsgálódás egyértelműen a *parole*-szerűen szerveződő szöveg körül mozog. Ez érthető is, hiszen a fordítót mindig is az az igény vezérli, hogy nem szóról szóra haladva, de nem is mondatokban kimérve, hanem a szöveget alapul véve kell végrehajtania az átváltási műveleteket. Sőt még a szöveget is a maga értelmezett kontextusában, a szituáció teljes pragmatikai keretében, intertextuális vonatkozásaiban kell tekintenie.

Ez jócskán túlmutat a nyelvi kompetencia hatókörén, nyelvi és kommunikatív performanciát, interkulturális tájékozottságot kíván. A korszerű fordítástudomány ennek megfelelően hangsúlyozottan szövegközpontú megközelítést vall, s az ekvivalencia fokozatait a szembesített szövegeken mint többé-kevésbé eltérő nyelvi termékeken elemzi (vö. Klaudy 1994). Mindebből tehát az is kitűnik, hogy az elhatárolás kérdése éppen a szöveg szintjén vetődik fel igazán élesen. A kontrasztív nyelvészeti és a fordításelméleti szövegvizsgálat azonban teljesen más természetű: az előbbiben egymástól független szövegek mintáin vetik egybe a nyelvi rendszerből adódó, elvonatkoztatható szövegszerveződési sajátosságokat, ez utóbbiban viszont egymásnak megfelelő szövegeken mérlegelik a referenciálisan nagyon is konkrét ekvivalencia-viszonyokat. A fenti határhúzás ellenére sem szabad persze elfelejtenünk, hogy a két tudományág ígéretes együttműködése – egymás eredményeinek felhasználásában, a még megválaszolatlan kérdések egymás számára történő megfogalmazásában – továbbra is kölcsönösen megtermékenyítő hatású lehet. Egyébként pedig manapság már a fentiekben kiélezett különbségtétel ellenében ható közeledés bizonyos jelei is tendenciaszerűen mutatkoznak: a kontrasztív nyelvészetben belül – a hagyományos rendszernyelvészeti vizsgálatok mellett – kibontakozóban van a korpusznyelvészeti megközelítés is a maga eleve szövegközpontú igényével és ezáltal egyre határozottabban érvényesülő pragmatikai, illetve kontextuális szemléletével, vagyis a *parole* szintű jelenségek felé történő elmozdulásával.

Az érintett tudományközi viszony alapjait, az eltérő megközelítést illetően tehát e helyütt célszerű kiemelni, hogy a fordító az ún. ekvivalenciát nem a nyelv, hanem a szöveg szintjén hozza létre (Albert 2003; vö. Cs. Jónás 2005; Lőrincz 2005),³ ezzel a fordítói szövegekvivalenciával szemben a kontrasztív nyelvészeti leírás formális megfeleléseket mutat ki két adott nyelv egységei között. Mindamellett azt is látnunk kell, hogy a fordítástudomány számára, amely ma már igen sokrétű (kontrasztív nyelvészeti, szövegelméleti, kommunikáció- és információelméleti, szemiotikai, esztétikai, pragmatikai, retorikai, kognitív, pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, hermeneutikai, stilisztikai stb.) szempontrendszer követ, a hagyományosan normatív igényű – egyenértékűséget elváró – fordítás-definíciók nem igazán szolgálják a fordítási folyamat leírását és az elmélet mint hivatkozási alap megteremtését.

A fordítástudomány egyes szintjeinek kidolgozottsága és egymáshoz való viszonyuk tisztázása is még várat magára, ti. a leírás (traduktográfia), a fordításkritika és a fordításról szóló „gondolkodás, elmélkedés, beszéd” (traduktológia) elkülönülő területeinek kapcsolatrendszerében (vö. Albert 2003).

Egyébként pedig maga az egyenértékűség központi kategóriája is differenciáltan tisztázandó, hiszen nyilvánvalóan eltérő ekvivalencia-fogalma van a befogadó olvasónak (viszonyítási alap híján), a kritikusnak (a minősítő értékeléshez) és magának a fordítónak, aki megteremti az adekvát szöveget. A szöveg szintű kontrasztivitás és a fordításkritika együttes kritériumainak követésével ezt a meglehetősen összetett konstellációt viszonyítanunk kell továbbá a gyakorlati kiindulópontul szolgáló – kedvezően egyértelmű – alaphelyzethez, hiszen „[...] a fordíthatóság nagy olyan nyelvpárok esetében, amelyek egymáshoz közeli nyelvtípusba tartoznak, ha érintkezés van a két nyelv között, ha a két nyelvközösség kulturális fejlődése egymással párhuzamosan ment végbe [...]” (Albert 2003: 45) Mindezeknek a tényezőknek a feltárásához nélkülözhetetlen a nyelvi-kulturális háttér kontrasztív-komparatív szemiotikai kereteinek körvonalazása: „Fordítások elemzéséhez/megítéléséhez minden esetben szükség van a szóban forgó nyelvek, nyelvi és poetikai konvenció-rendszerek és szociokulturális kontextusok mélyreható összehasonlító elemzésére” (Petőfi 1988: 35).

A művészi szöveg mint ún. formaközpontú szöveg fordításakor (Klaudy 1994) – a nyelvi kötődésű formai vonatkozásokon túl – sajátos konnotációk, evokációk, reáliák, intertextuális kapcsolatok stb. nehezítő körülményeivel is kell számolni, amelyek tovább fokozzák a *fordítás–ferdítés* közismert veszélyét is.⁴

³ „[...] a fordító soha nem nyelveket, hanem mindig *konkrét szövegeket* fordít” (Albert 2003: 36). „[...] mivel a fordítás alapvetően nem nyelvközi (interlingvális), hanem szövegközi (intertextuális) művelet, a fordíthatóság *nyelvek közötti* vizsgálata nemcsak hogy elégtelen, de nem is megfelelő alap a fordítás (általános) elmélete számára” (uo.: 45).

⁴ Ennek a magyarban etimológiailag is hiteles szójátéknak (Kosztolányi Dezsőtől) a megfelelőihez egyébként megtalálhatjuk például az ugyancsak játékos olasz mondás kulcsszavait is: *Traduttore*

Az irodalmi szövegekre jellemző tartalom–forma egység nyelvi háttéréről és annak a szöveg szintű komplex jelviszony motiváltságával összefüggő szemiotikai-poétikai-stilisztikai jelentőségéről külön is érdemes lenne szólni.⁵

A művészi fordítás formaközpontú ekvivalencia-viszonyait alapvetően a stilisztikai invariancia határozza meg (Szabó 2003; vö. Lőrincz 2005): a vers zenei és képi világának nyelvi-stilisztikai kódolású, költői tartalommal telítődött formai jegyeinek többé-kevésbé optimális megfelelését (ti. a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg között) kielégítően biztosíthatja a megőrzött stílus mint viszonylagos állandó (ti. a változók közepette). A nyelvi-kulturális eltérésekből adódóan természetesen szükségyszerű, hogy a művészi fordítással szemben nem támaszthatjuk a teljes ekvivalenciának szokásosan a részletekre is kiterjedő elvárásait, hanem globális szinten várhatjuk el azt, hogy az egész szöveg tekintetében érvényesüljön az összeforrott tartalmi és formai hűség, s így a részletekben elvégzett – rendszerint eleve kényszerű – módosítások és a helyenként keletkező hiányok másutt vagy másként történő kompenzálása egészében állítsa helyre az eredeti stílushatását (Popovič 1980).⁶ Ugyanakkor tudatosul az eredetihez viszonyító befogadóban, hogy teljesen (minden részletében) tökéletes fordítás tartalom és forma egységében nem is lehet, hiszen ahhoz – még az adott nyelven és kultúrán belül maradván is – csak a műalkotás megisméltésével juthatnánk (vö. Santarcangeli 1985). Márpedig a műalkotás esztétikai értelemben megismételhetetlen: vagy azonos önmagával, vagy már más minőséghez vezet.⁷ Ennek elismerésével bizonyos eltérések szükségszerűek (a kompromisszum-kényszer folytán), s ennek tükrében a fordítás – s hozzátehetjük: nyomában a fordításkritika is – voltaképpen az eredeti mű valamely lehetséges értelmezését domborítja ki (vö. Tellér 1981: 205).

Mindazonáltal az eszköztár összetett normarendszere is fontos szerepet játszik. A – referenciális, kontextuális és funkcionális egyenértékűséget föltételező – kommunikatív ekvivalencia elvének jegyében célszerű elvégezni a kontrasztív fordításstilisztikai vizsgálatokat. A fordításkritika elemzési tanulságai ismételten felhívják a figyelmet arra, hogy az érintett nyelvek sajátos jellegéből (tipológiai alkatából, képi és hangzásvilágából stb.) és hagyományos verselési

(‘fordító’) – *traditore* (‘áruló’), sőt a Matthias Claudius német költőnek tulajdonított szállóigét is: „*Wer übersetzt, der untersetzt.*”

⁵ „A műfordítás esetében [...] a *másodlagos* jeltartalom közvetítése a cél” (Cs. Jónás 2005: 32), s éppen ezért árnyaltan összetett (a denotáció és a konnotáció síkjainak rétegződését a szöveg szintjén híven tükröző) művészetszemiotikai modellálást igényel az elemző feltárás.

⁶ A fordítási művelet során szükségszerűen keletkező veszteségek kompenzálása rendkívüli leleményességet, nyelvi kreativitást kíván meg a fordítótól. Ennek birtokában azonban a szöveg szintjén például még a forrásnyelv szociokulturális kontextusából eredő konnotációk, illetve az evokatív reáliák fordítása is kezelhetővé válik (Albert 2003: 53–68).

⁷ Vö. Benedetto Croce véleményével, aki szerint „egy irodalmi műalkotást soha nem lehet lefordítani” (idézi: Rónai 1980: 196). E műfordítói pesszimizmus esztétikai háttérmagyarázatát lényegében a műalkotás megismételhetlenségének metafizikai tétele nyújtja (Popovič 1980: 26).

rendszeriből adódóan eleve számolnunk kell bizonyos fordítást nehezítő körülményekkel.

Éppen ezért (is) célszerű a fordításban tükröződő nyelv–kultúra egységgel kapcsolatos elvárásainkat még inkább átértelmezni: ekként tehát a fordítói megfeleltetés sikerének elsődleges kritériumrendszerét nem csupán az eredetiben kódolt poétikai értékek megőrzésének, átmentésének számonkérésében kell keresnünk, hanem sokkal inkább a célnyelvi kontextushoz igazodva abban, hogy az adott átültetés esztétikai értelemben az eredetihez költői színvonalában méltó tükörkép-e a maga új közegében. Tehát voltaképpen a maga interlingvális és interkulturális mozgásterében, vagyis dinamikusabban kellene megragadnunk a fordítást: tudván, hogy nyelvek és kultúrák művészi szintű párbeszédében szükségszerűen a pólusok között folyó kiegyenlítő közvetítésről van szó. E pólusok szembenállását a kontrasztív nyelvészet, illetve a komparatív kultúrakutatás persze mindenkor tanulságosan feltárhatja, s ha szükséges, kiélezheti, ám a fordító közvetítői tevékenységének éppen ezeket a korlátokat kell leküzdenie, ezeket a szembenállásokat kell elsimítania annak érdekében, hogy az áthidalást, az átjárhatóságot művészi szinten, alkotó módon – egy másik nyelv és kultúra közegében – megteremthesse.

Mindezt azért érdemes külön is hangsúlyozni, mert az irodalmi fordítással kapcsolatban szinte mindig is élt a fordíthatatlanság mítosza. Az inkább többnyire a maga szélsőségeiben (el)ismert fordítható–fordíthatatlan tartománynak valójában inkább különféle fokozatai vannak. Emellett – s itt egyben emlékeztetünk a kontrasztív nyelvészet és a fordítástudomány viszonyát taglaló korábbi gondolatra is – a fordíthatatlanság szélsősége a *langue*, a fordíthatóságé a *parole* természetére vezethető vissza (Albert 2003: 46).

A fordításban érzékeltetett összhatás a fentiek fényében is fölveti a szervesen egyesült tartalmi-formai mozzanatok egyenértékűségének, a művészi szöveg formai invarianciájának és esztétikai hatásának a kérdését (vö. Reiß 1997). Az egész és a részek megfeleltetésében eltérő észrevételekhez juthatunk, hiszen a formaközpontú szövegtípus mindig különleges fordítási igényeket támaszt, de a nyelvsajátos, illetve a kultúrától függő eredeti megoldások fordítása során elkerülhetetlen veszteségek ellensúlyozására az adekvát műfordítás élni tud az ún. *globális kompenzáció* lehetőségével, amellyel – némi eltolódással, más helyen és más eszközökkel – az eredetit megközelítő művészi hatás váltható ki (Klaudy 1994).

A kontrasztív nyelvészeti szempontból adott nyelvi eltérések (különösen a zenei hangzás, a képi jelentéssík és a szerkezeti jellemzők tekintetében) az esetek döntő többségében alapvetően meghatározzák, illetve befolyásolják a fordítói megoldásokat. Az adott szöveghelyeken lehetőségeket korlátozó érvényük azonban a teljes szöveg szintjén – legalábbis a sikeres fordításokban – rendszerint többé-kevésbé szerencsésen kiegyenlítődik. Lényeges, hogy mindezt valóban a szövegegész szempontjából értékeljük, mégpedig természetesen a

művészi szöveg stílushatása, illetve esztétikai mércéje szerint, vagyis a tartalom–forma egység (re)motivációjának minősítésével. Az eddigiek értelmében ennek viszonyítási alapja *két pólus között feszülő tartományon belül* mozog: a forrásnyelvi eredetitől a célnyelvi helyreállítás felé tart, s ez az alaphelyzet némileg emlékeztet is a nyelvtanulói köztes nyelv skálájára! Így tehát az adottságok kényszerű körülményeit és a rendelkezésre álló lehetőségek megvalósítását mérlegelő-értékelő fordításkritikának is tekintettel kell lennie mindkét pólusra, vagyis a minősítés nem merülhet ki az eredeti szöveg egyes részletértékeinek egyoldalú számonkérésében, hanem láttatnia kell a célnyelvi változat teljes szövegének – a saját nyelvi-kulturális kontextusában meghatározható – művészi értékeit is. Csak ekként teljesezhet ki a nyelvek és a kultúrák kívánatos párbeszéde.

A tudatos közvetítés szakmai szintjén a kontrasztív és a kommunikatív-interkulturális szemlélet közelítése bizonyos mértékig egyben a nyelv és a kultúra elválaszthatatlan egységét is képviselheti. A közvetítés művészi szintjének hordozója pedig éppen az irodalmi fordítás, amely átjárhatóvá teszi a nyelvek irodalmának, illetve az irodalmak nyelvének világait.

Az eddig fölviillantott összefüggések áttekintésére végezetül álljon itt az alábbi oszlopos táblázat, amelynek párhuzamai talán kellőképpen érzékeltetik a két érintett szakterület itt kiélezett elhatárolását és kölcsönösségét – nyelvek és szövegek kétféle szembesítésében:

KONTRASZTÍV NYELVÉSZET

alkalmazott nyelvtipológia

langue
 nyelvi rendszer
 egymástól független szövegek
 rendszernyelvészet
 tertium comparationis
 köztes nyelv
 nyelv
 interlingvális
 „fordíthatatlanság”

FORDÍTÁSKRITIKA

alkalmazott fordítástudomány

parole
 szöveg
 egymásnak megfelelő szövegek
 korpusznyelvészet
 ekvivalencia / kongruencia
 globális kompenzáció
 nyelv–kultúra
 interkulturális
 „fordíthatóság”

Befejezésül: láthatjuk tehát, hogy amikor a kontrasztív nyelvészet és a fordításkritika mai küldetését feszegetjük, eltérő kutatómódszertani megközelítéseiken túl tudomásul kell vennünk az adandóan közös kutatási

feladatban rejlő egységüket, illetve elmélet és empiria viszonylatában az alkalmazás többszörösen átszövődő szintjeit is. Hiszen ezeket – az elmondottak értelmében – nem egyszerűsíthetjük le arra a sommás megítélésre, mely szerint egyikük az elméletet, másikuk pedig az empiriát képviselné. Mindkét – alapvetően alkalmazott nyelvészeti – tudományterületnek egyébként is megvan a maga önállósága. Minthogy azonban a kontrasztív nyelvészen belül számolhatunk egy inkább elméleti és egy inkább gyakorlatias természetű vonulattal, s a fordításkritika mint a „szövegtapasztalat” tipikusan empirikus terepe mindegyikkel (de persze főként a szövegközpontú korpuszvizsgálattal) érintkezésbe léphet, éppen ezért közöttük is szükség van a kölcsönösen megtermékenyítő párbeszédre.

SZÚCS TIBOR

I R O D A L O M

- Albert Sándor 2003. *Fordítás és filozófia*. A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái & Filozófiai szövegek fordítási kérdései. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Coseriu, Eugenio 1972. *Über Leistung und Grenzen der kontrastiven Grammatik*. In: Nickel, Gerhard (Hg.), *Reader zur kontrastiven Linguistik*. Athenäum Verlag. Frankfurt/M. 39–57.
- Dezső László 2004. *A magyar nyelv tipológiai jellemzése*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
- Cs. Jónás Erzsébet 2005. *Hermeneutika, befogadásesztétika és szemiotika a fordításelemzésben*. In: Dobos Csilla – Kis Ádám – Lengyel Zsolt – Székely Gábor – Tóth Szergej (szerk.), „*Mindent fordítunk, és mindenki fordít*”. Szak Kiadó. Bicske, 29–33.
- Juhász János 1970. *Probleme der Interferenz*. Akadémiai Kiadó – Max Hueber Verlag. Budapest/München.
- Katsikas, Sergios 1995. *Fehler im Fremdspracherwerb: Vorschläge für eine Typologie von Fehlerursachen*. In: *Moderne Sprachen* 39/1–2. Salzburg. 19–34.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Scholastica. Budapest.
- König, Ekkehard 1990. *Kontrastive Linguistik als Komplement zur Typologie*. In: Gnutzmann, Claus (Hg.), *Kontrastive Linguistik* (Forum angewandte Linguistik, Bd. 19). Lang. Frankfurt/M. 117–32.
- König, Ekkehard 1996. *Kontrastive Grammatik und Typologie*. In: Lang, Ewald – Zifonun, Gisela (Hg.), *Deutsch – typologisch*. Walter de Gruyter. Berlin / New York. 31–53.
- Kühlwein, Wolfgang 1990. *Kontrastive Linguistik und Fremdspracherwerb*. In: Gnutzmann, Claus (Hg.), *Kontrastive Linguistik* (Forum angewandte Linguistik, Bd. 19). Lang. Frankfurt/M. 13–31.
- Lőrincz Julianna 2005. *A műfordításról való gondolkodás közben felmerülő terminológiai kérdések*. In: Dobos Csilla – Kis Ádám – Lengyel Zsolt – Székely Gábor – Tóth Szergej (szerk.), „*Mindent fordítunk, és mindenki fordít*” Szak Kiadó. Bicske. 73–7.

- Nickel, Gerhard (Hg.) 1972. *Reader zur kontrastiven Linguistik*. Athenäum Verlag. Frankfurt/M.
- Péntek János 2000. *Magyarságtudomány és hungarológia határán*. *Hungarológia* 2 (2000)/3: 230–3.
- Petőfi S. János 1988. *Van logika ebben a versben. A versszövegek fordításáról* (C'è una logica in questa poesia. Sulla traduzione dei testi poetici). *La Gazzetta italo-ungherese / Olasz–magyar Szemle* (Parma / Budapest) III/3–4: 30–53.
- Popovič, Anton 1980. *A műfordítás elmélete*. Madách. Bratislava.
- Reiß, Katharina 1997. *Textbestimmung und Übersetzungsmethode. Entwurf einer Texttypologie*. In: Salánki Ágnes (szerk.): *Angewandte Linguistik. Eine Textsammlung*. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest. 127–33.
- Rónai Pál 1980. *Latin és mosoly*. Európa. Budapest.
- Santarcangeli, Paolo 1985. *Még egyszer a műfordításról*. In: Béládi Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar vers* (Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai). Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Budapest. 430–4.
- Selinker, Larry 1972. *Interlanguage*. In: *International Review of Applied Linguistics*, 10: 209–31.
- Sternemann, Reinhard (Hg.) 1983. *Einführung in die konfrontative Linguistik*. Enzyklopädie. Leipzig.
- Szabó Zoltán 2003. *A stilisztikai invarianciáról*. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.), *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE. Budapest. 213–5.
- Teller Gyula 1981. *Versstruktúra és versfordítás*. In: Bart István – Rákos Sándor (szerk.), *A műfordítás ma*. Gondolat. Budapest. 147–215.
- Wode, Henning 1993. *Psycholinguistik. Eine Einführung in die Lehr- und Lernbarkeit von Sprachen*. Hueber. Ismaning.

DESPRE RELAȚIA DINTRE LINGVISTICA CONTRASTIVĂ ȘI CRITICA TRADUCERILOR

(Rezumat)

Confruntarea celor două arii ale lingvisticii aplicate: a lingvisticii contrastive (ca tipologie lingvistică aplicată) și a criticii traducerilor (ca translatoologie aplicată) probabil se va desăvârși la nivelul lingvistic al textologiei. Cercetarea acestui nivel are în vedere, pe de o parte, relația strânsă dintre diferite limbi și culturi, iar pe de altă parte, analiza comparativă a sistemului relațional exterior dintre limbă și cultura națională. Desigur, este importantă delimitarea contrastivității și a traducerii din punct de vedere teoretic și metodologic, însă critica analitică a traducerilor la nivelul aplicațiilor – cu ajutorul textologiei semiotice comparative – se bazează pe reciprocitatea acestor domenii. Având în vedere cele două dimensiuni, vom observa unitatea textului și al limbajului în cercetarea comună, iar în ceea ce privește teoria și practica, multiplele nivele ale aplicării acestor principii vor fi de asemenea studiate.

NYELVÉSZETI ATOMIZMUS ↔ HOLIZMUS
ÉS A ROMÁN IGENEVEK

„A nyelvészetben az ókor óta egyfajta analitikus vagy atomisztikus szemlélet uralkodik” – így értékeli Kálmán László (2007). Tanulmányában többek között ez olvasható: „Az európai nyelvészet évezredek óta azon a szemléleten alapul, hogy a nagyobb egységek (szerkezetek, mondatok stb.) létezését és tulajdonságait az őket alkotó kisebb egységek tulajdonságai magyarázzák. Ezt az analitikus szemléletet nyelvészeti *atomizmusnak* fogom nevezni (a *társadalmi atomizmus* mintájára, ld. Johansson 2003), [...] amely komoly problémákat vet fel. Ez azért van, mert ha a szerkezetek elemeinek tulajdonságaival akarjuk a felépítésüket magyarázni, akkor általában ad hoc, függetlenül nem igazolható tulajdonságokat kell feltételeznünk” (1). Alternatívának az általa *holisztikusnak* nevezett szemléletet ajánlja, amelyben meglátása szerint „fel sem merülnek azok a problémák, amelyekkel az atomisztikus szemlélet szembetalálkozik [...] Az alkotóelemeknek tulajdonított sajátságok helyett a teljes mintázatok figyelembe vétele nyújtja az elegánsabb és egyértelműbb megoldást” (2). Kálmán László cikke elolvasása után benyomásaim pontosítása céljából fellapoztam a kéznél levő nyelvészeti terminológiai szótárakat. A szótárak nagy része (különösen az angol) azt igazolja, hogy az „atomisztikus és holisztikus szemléletű nyelvészet“ valóban Kálmán leleménye, mivel pl. J. Richards, J. Platt, H. Weber (1985), David Crystal (1991), (1992, 1993), R. L. Trask (1993), S. Chalker, E. Weiner (1994), Rudi Conrad (1985) nyelvészeti terminológiai szótárakban nem található az *atomic/holistic linguistics*, illetve *atomische/holistische /Linguistik* címszó, de Gerhard Helbig (1970) nyelvtudomány történetével foglalkozó könyvében sincs ezekhez hasonló. Jack Richards és mások alkalmazott nyelvészeti szótárában (1985) van egy **holistic approach** 'holisztikus szemlélet' címszó, amely a GESTALT PSYCHOLOGY 'személyiség-lélektan'-hoz utal. (A kísérleti pszichológusokra a holisztikus és atomisztikus szemléletmód a jellemző.) Az interneten azonban a témával kapcsolatban meglepően gazdag, lényegében filozófiai tanulmányok vagy ismertetések találhatók.

1. A filozófiai/logikai atomizmus műszó 1918-ban Bertrand Russel *The Philosophy of Logical Atomism* című közel 100 oldalas munkájában jelent meg, amely egyszerre metafizika és jelentésemélet, a jelentés és a valóság alapvető elemeiről szóló tanítás. Ez a logikai atomizmus az **analitikus filozófia**

megszületéséhez vezetett, amelyen belül többféle irányzat alakult ki: a *logikai atomizmus*, a *pozitivizmus* és az *empirizmus*.

2. A nyelvészeti atomizmus (ang. atomistic linguistics) jelentése és értékelése a nyelvészetben nem egységes. A. N. Baranov és D. O. Dobrovolskij (1996) terminológiai szótárában az **atomistic tenet** 'atomista doktrína' elsősorban S. Kripke nevéhez kötődik. G. B. Dzsukján (1978) örmény nyelvész elmarasztalja a nyelvtudománynak »tudomány előtti« és »tudományos« korszakra történő periódizációját, amely a nyelvtudomány megjelenését a XIX. században kialakult összehasonlító-történeti nyelvtanhoz kapcsolja. Dzsukján a nyelvtudomány történetét a következő három nagy korszakra osztja: 1) statikusan analitikus nyelvészet (az ókortól a XIX. század elejéig), 2) a történeti összehasonlító nyelvészet kialakulása és uralma, (XIX. század), 3) a rendszerszerű művelti nyelvészet (XX. század). Mindegyik korszakot 3–3 alperiódusra bontja (69), és mindegyik korszaknak következetesen 12–12 jellemző vonását nevezi meg. A 8. jellemző vonás 'a nyelvi szerkezet teljessége' felfogásának a foka. E szempont alapján az első korszakot nála az **integrálás**, a másodikat az **atomizmus**, a harmadikat pedig a **szisztematizáció** jellemzi. Ahmanova orosz nyelvű terminológiai szótárában az atomizmus az a nyelvészeti irányzat, amely az individuális nyelvi egységek fejlődését külön-külön vizsgálja. Az atomizáló (izoláló) módszer (ang. *atomistic method*) Dzsukján szerint – Kálmán László nézetétől eltérően – csak a XIX. század történeti-összehasonlító nyelvészetére jellemző: pl. az egyes szavak feltételezett *gyökjeinek hangtani és jelentéstani vizsgálatában. Igazi atomizmusról azonban a szavak etimonjának a vizsgálatánál nemigen lehet szó, mivel figyelemmel kell lennünk a külső és belső bizonyítékokra, hangtani, morfológiai, szemantikai, kultúrtörténeti, területi kritériumokra, hangtörvények általános rendszerszerűségére.

3. A nyelvészeti holizmus. Kálmán Lászlónál az atomizmus ellentéte a holizmus. Előjáróban hangsúlyozza, hogy a „*holisztikus* szót... nem a *modularista* vagy *moduláris* ellentéteként használja, ahogy ez például a kognitív nyelvészetben szokás (pl. Josephson – Blair, 1982; Kravchenko 2006)”. A pontosabb tájékozódás céljából megjegyzem, hogy a kognitív nyelvészeti **modularizmus** szerint az ember rátermettsége például különböző tagolható képességek összessége. A **holizmus** viszont azt vallja, hogy az ember rátermettsége (veleszületett és szerzett tulajdonságai) oszthatatlan egész, amelyet egy sor alapvető tényező határoz meg. (A legtöbb ember képességei tagolhatók: élete különböző szakaszaiban, de még ugyanabban a szakaszban is különböző területeken lehet elismerésre méltó teljesítménye.) Vannak olyanok is, akik a holizmust a **totalizmussal**, vagy a **kollektívizmussal**, esetleg a **globalizmussal** azonosítják, sőt a múlt század 50-es éveiben még az **imperializmussal** is kapcsolatba hozták. Ellentétének többen a **pozitivizmust**, a **merizmust** vagy a **monizmust** tekintik. Gustavo Bueno spanyol tudós a holizmust az atomizmus és a monizmus között helyezi el. T. Lewandowskinál (1985) az atomizált mondat

ellentéte a **molekuláris** mondat. Az atomizált mondatok részei ugyanis már már nem mondatok, ellentétben a **molekuláris** mondattal. Vö.: Atomsatz, Elementarsatz. „Ein Satz, dessen Teile keine Sätze mehr sind (im Gegensatz zu einem *molekularen* Satz).”

A holizmus terminus először 1926-ban Jan Christian Smuts, dél-afrikai tábornagy, *Holism and Evolution* című könyvében jelent meg. A *holizmus* (gör. *holos* 'egész', 'teljesség', vö. ném. *Ganzheitlehre*) a teljesség figyelembevételét jelenti. A holizmusnak strukturalista, ismeretelméleti, szemantikai, metodológiai, közgazdasági szociológiai, stb. válfajai vannak (<http://de.wikipedia.org/wiki/Holismus>). Kálmán László azt hangsúlyozza, hogy „nem a kisebb alkotórészek tulajdonságai határozzák meg az összetett kifejezések tulajdonságait, hanem fordítva, az összetettnek látszó szerkezetek tulajdonságai az elsődlegesek, és a részeiknek – amennyire egyáltalán önállóak – csak az ő jóvoltukból, másodlagosan tudunk bizonyos sajátságokat tulajdonítani”. A *kutyatej* növény (ang. *wolf's milk*, ném. *Wolfsmilch* 'farkastej' vagy *Eselmilch* 'szamártéj') típus esetében ez teljesen így van. De a nyelvészetben az összetevők sokszor elsőrendű fontosságúak. Vö.: *aprófa* – *aprópénz*, *családfa* – *családfő*, *májusfa* – *meggyfa*, *bányafa* – *bányaőr*, *tűzifa* – *tűzijáték*, *sodrófa* – *sodródeszka*.

4. Dési Edit nyelvészeti holizmusa. Dési Edit kitűnő tanulmányában arra mutat rá, hogy „a természetes nyelvekben az ellentét és az ekvivalencia együttes jelenléte a jelenség látszólagos logikátlansága ellenére sem ritka. Némelyek közülük talán azt az ősi holisztikus gondolkodási sémát tükrözik, ami az ellentéteket még egységben szemlélte. Gondoljunk csak meséink talányos *egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy...* [ném. *Es war einmal...*, ang. *Once upon a time there was a...*, or. *Жил-был...*] kifejezésére, vagy arra, hogy a mesebeli hősök *időtlen idők óta* [ang. *from time immemorial/from time out of mind*, ném. *seit/vor undenklichen Zeiten*, or. *с незапмятных времён*] *végestelen végig* [ang. *from one end to the other*, or. *по всему пути*] *úttalan utakon* [ang. *along untrodden paths*, ném. *auf unwegsamen Pfaden*, or. *по непроходимым дорогам*] haladnak mesebeli céljuk felé. Sokszor a nyelvi megnevezés két teljesen vagy részben ellentétes fogalom segítségével ábrázol egy harmadikat, amolyan 'X is meg Y is' értelemben: *tragikomikus, keserédes, élőhalott, szűzkúrva, rablólovag, munkásarisztokrácia*”. Ennek egy másik típusa a '**már** X (és nem Y), de **még** Z (és nem Q) jelentésű *aggyszűz, vénlány, agglegény* szavak, amelyek háttérben az *agg / vén / öreg ↔ fiatal / ifjú* és a *szűz / lány ↔ asszony*, illetve a *legény / nőtlen ↔ nős* ellentétpárok bújnak meg. A '**még** X (és nem Y), de **már** Z (és nem Q)' jelentésű *leányanya* összetételben a *leány / hajadon ↔ asszony / férjes* és az *anya / szülő ↔ gyermektelen* ellentétpárok rejtőzködnek. A **kohiponimák** mellérendelt fogalmakat s a köztük lévő ellentéteket mintegy „közömbösítik”: *fotelágy* (nappal ↔ éjjel), *ingkabát, ingpulóver, törkard, harisnyanadrág, folyadékkrisztály*. Az **enantioszémia** esetében egy jelölő két vagy több ellentétes

jelöltre vonatkozik: *Kivágta a fát a kertben. – Papírból kivágott egy fát. A gyerek elnézi a madarakat. – A tanító néha elnézi a hibát. A kölcsönöz jelentheti azt, hogy 'kölcsönad' és 'kölcsönvesz'. Az is előfordul, hogy két ellentétes jelölő egy jelöltre vonatkozik: *Jutott eszembe számos/számtalan gondolat. Összetörte/Szétörte a vázát.**

5. A román participium használata. Kálmán László (2007) előrebocsátja, hogy „a román mondattani leírások nem nagyon tudnak mit kezdeni a participiumnak [...] a sokarcúságával. Általában úgy tekintik, hogy többféle kategória véletlen egybeeséséről van szó (például az összetett igealakokban *participium*nak, a birtokos jellegű szerkezetben *igenév*nek, az előljárós használatban pedig *szupinum*nak nevezik, de ennek az eljárásnak független, például alaktani alapja nincs. Az sem megoldás, ha a participiumnak a sok különböző kategória (főnév, ige stb.) tulajdonságait egyaránt tulajdonítjuk, mert a participium viselkedése mindezeknek a kategóriáknak a viselkedésétől eltér” (3). Én pedig Kálmán nemegyszer atomisztikus értelmezéseivel nem tudok 'mit kezdeni'. Az igenév és a participium elnevezés például két különböző jelentésű és terjedelmű terminus. A *melléknévi igenév* és a *participium* viszont azonos jelentésű szófajteni/alaktani műszavak, amelyek azt fejezik ki, hogy az adott nyelvi jelenség igei és melléknévi **szófaji kategoriális jelentést** egyesítő átmeneti kategória. A XX. századra jellemző a rendszerelmélet kialakulása, amelyben az egyes tudományok addigi éles határai is kezdtek eltörlődni (vö. *morfonológia, morfoszintaxis, mikroszövegek*). A tudományos klasszifikáció wittgensteini elve szerint az egyes kategóriák határai általában nem élesek, hanem elmosódtak. Egy kategórián belül megkülönböztetjük a magot, a centrumot és a perifériát /a kategória széleit, ahol az egyes kategóriák átmehetnek egymásba, érintkezhetnek egymással, a jellemző vonások megléte nem teljes. A román participium Kálmán szerint „azért érdekes igealak, mert sokféle használata van”. Megjegyzem, hogy Zimányi Árpád cikkében (2006) a magyar melléknévi igenévnek csak az egyik fajtája is „érdekes igealak”. Örülök, hogy a participium Kálmánnál igealak, és nem kereszteződő szófaj. A participiumok vizsgálata azonban nála lényegében atomisztikus. A holizmus szemszögéből, de e terminus nélkül is, azt szeretném bemutatni, hogy a román igevevekkel még általános nyelvészeti beágyazásban is lehet 'mit kezdeni'.

5.1. Az igevevek (verboidok, lat. *verbum infinitum*) fő tulajdonságai: 1) Nem lehetnek személyragjaik (lat. *infinitum*), 2) Bizonyos igei tulajdonságaik megőrződnek, de kiegészülnek más szófajok egyes jellemzőivel. A magyar elnevezések ezeken a jellemzőkön alapulnak. Igevevekhez a **főnévi igevevet** (lat. *infinitivus*), a **melléknévi igevevet** (lat. *participium*), a **határozói igevevet** (a lat. *gerundium*) és néhányan a **szupinumot** (lat. *supinum*) sorolják. Az igevevek típusai, sajátosságai és jelentései több vonatkozásban nyelvspecifikusak. Az egyes típusok jelentései között nincs éles határ, továbbá ugyanazt a jelentést eltérő igevevekkel fejezhetjük ki. A magyarban például a főnévi igevevet modális

jelentésű szavakkal személyragozhatjuk: *Mindnyájunknak el kell menni/mennünk*. A magyarban a ritka szenvedő szerkezetben határozói igenevet használhatunk (*Az ügy el van intézve/ elintéződött*). Az oroszban szenvedő melléknévi igenevet találunk, amelynek rövid (állítmányi) és teljes (jelzői) alakja van. Az orosz cselekvő melléknévi igeneveknek azért nincs rövid alakjuk, mert ebből határozói igenevek lettek.

5.2. A melléknévi igenév a román igenevek rendszerében. A románban a **főnévi igenévnek** van egy rövid (infinitivul scrut): **a** partikulás és e partikula nélküli alakja, valamint egy hosszúnak nevezett (infinitivul lung) **-re** képzős főnévi jelentésű formája: *lucra* 'dolgozni' – *lucrare* 'dolgozás, munka'. Igei alakként a rövid alak, több esetben **a** partikula nélkül használatos. (Az angolban is van *bare* infinitive, *to*-infinitive és egy főnévi jelentésű **-ing** képzős alak, a németben *reiner* Infinitiv, *zu* Infinitiv, és semleges nemű főnévként használt infinitívusz: *arbeiten* – *zu arbeiten* – *Stören Sie mich nicht beim Arbeiten!* 'Ne akadályozzon a dolgozásban/a munkában!'). A **melléknévi igenevek** lehetnek cselekvőek, szenvedőek, jelen, múlt és jövő idejűek. A románban csak egy **múlt idejű melléknévi igenév** (participiul trecut) van, amelynek a képzője lehet **-ut**, **-s**, **-t**: *a face* – *făcut* 'megcsinált', *a deschide* – *deschis* '(ki)nyitott, kinyílt', *a frige* – *fript* 'sült'. A **határozói igenév** (gerunziu) is csak egy van a románban, amelyet az ige jelen idejének a tövéből **-ând** vagy **-ind** képzővel képzünk: *a lăsa* – *lăsând* 'félretéve', *a fugi* – *fugind* 'futva, futván'. Ez a határozói igenév kifejezhet egyidejűséget és előidejűséget: *povestea plângând* 'sirva mesélte', *spunând aceasta a ieșit* 'miután elmondta, kiment'. **Szupinum** a románban nincs, de múlt idejű melléknévi igenévvel és előljáróval kifejezhető. Az ószlávban a szupinum a főnévi igenévhez közeli célhatározót kifejező igealak (az oroszban ennek szerepét a főnévi igenév vette át, latin megfelelője az **-um** végű szupinum: ószl. ИДА ИГРАТЬ, or. иду играть, lat. eo **lusum** 'megyek játszani'). A latinban van egy **-u** végű supinum is, amely egyes melléknévek semlegese mellett tekintethatározó (ablativus limitationis): *horribile dictu* 'még kimondani is szörnyű'. Az angolban a *gerund* lehet igei főnév (verbal noun) vagy folyamatos melléknévi igenév (imperfective participle): *in the third reading* 'a harmadik olvasásban' – *I am reading a book*. 'Olvasok egy könyvet'.

5.3. A participiumok melléknévi jelentése akkor kerül előtérbe, ha őket a románban és számos más nyelvben **jelzői** mondattani funkcióban használjuk. Ennek az eljárásnak a ígétől „független alaktani alapja“ az, hogy az így használt participium a román melléknévekhez hasonlóan posztpozícióban nemben, számban, néha esetben is megegyezik a főnévvel: *un om deschis* 'egy őszinte (nyílt, nyitott) ember' – *o fereastră deschisă* 'egy nyitott ablak' (nőnemű főnév), – birt. és rész. eset: *unei ferestre deschise* 'egy nyitott ablaknak', – tb. sz. *două ferestre deschise* 'két nyitott ablak', *ochii deschisi* 'nyitott szemek' (az *ochi* hímnemű főnév). A melléknévek és a melléknévi igenevek jelzői funkcióban tehát egyformán váltakoznak. Vö. a 'fehér' melléknév és a 'megcsinált' melléknévi

igenév váltakozását egyes és tb. szám hím- és nőnemű ragozása alanyesetében: *alb – albă, albi – albe* ↔ *făcut – făcută, făcuți – făcute*.

5.4. A participiumok igei jelentése és a múlt idők. A participiumok igei szófaji kategoriális jelentése elsősorban abban fejeződik ki, hogy a melléknévi igenévet állítmányi funkcióban használjuk, s ilyenkor a participium megőrzi az ige vonzatát. A mai románban 4 múlt idő van: folyamatos múlt (imperfect), egyszerű múlt (perfectul simplu), régmúlt (mai mult ca perfectul) és összetett múlt (perfectul compus). A csak múlt idejű participium a mai románban a ritkán használt folyamatos múlt kivételével a többi három múlt idő képzésében vesz részt.

- **Az egyszerű múlt idő** *-i, -și, -, -răm, -răți, -ră* személyragjait a múlt idejű melléknévi igenévek **-t** nélküli alakjához illesztjük: **face, fac, făcut** 'csinálni': *făcui* 'csináltam', *făsuși* 'csináltál', *făcu – făcuram* 'csináltuk', *făcurăți, făcură.*

- Az előidejűséget kifejező **régmúltat** is ugyanebből az alakból képezzük a régmúlt *-sem, -seși, -se, -serăm, -serăți, -seră* eltérő személyragjaival. (A csonkított participium már kaphat személyragokat.

- Az általánosan használt **összetett múlt idő** képzése a múlt idejű melléknévi igenévek és a birtoklást kifejező **avea** ige segédigeként való használatával történik. Az összetett múlt idő képzésének ez a módja megtalálható a németben és az angolban is. Vö.: *Van egy könyvetek*, ném. *Ihr habt ein Buch*, ang. *You have a book*, rom. **Aveți o carte.** – *Írtatok egy könyvet*, ném. *Ihr habt ein Buch geschrieben*, ang. *You have written a book*, rom. **Ați scris o carte.** (Az 'írni' ige 3 alakja: *a scrie, scriu, scris*). Ezzel kapcsolatban Kálmán Lászlónak van egy sajátos atomisztikus értelmezése: „A participium sok szempontból igei természetű, de önmagában nem rendelkezik az igének azzal a tulajdonságával, hogy tárgyesetű bővítménye lehetne (csak segédigével vagy prepozícióval alkotott szerkezetekben válik ez lehetővé” (3). A német és angol példák azt bizonyítják, hogy az összetett múlt idejű mondatok tárgya megőrződik, mert az igeidők egyszerű és összetett alakjai (és általában egy cselekvés idő-, személy- és módbeli változásai) nem változtatják meg az ige szófaji kategoriális jelentését és annak vonzatát sem. A románban azonban a birtoklást kifejező **avea** főige és az összetett múlt időt képző **avea** segédige ragozása az E/3.-ban és a T/1.-ben és T/2.-ben nem esik egybe, vagyis van itt duplán is „független alaktani alap” (persze csak akkor, ha nem feledkezünk meg az összetett/analitikus alaktani formák létezéséről sem). Vö.: főige: *am, ai, are, avem, aveți, au* – segédige: *am, ai, a, am, ați, au*.

5.5. A szenvedő szerkezetek és a participiumok. A szenvedő szerkezetet a románban jelen időben a létezését jelölő **a fi** (jelen: *este* E/3., *sunt* T/3., múlt: *a fost* E/3., *au fost* T/3.) segédigével és a ragozott tárgyas igék participiumával képezzük, amely a változatlan összetett múlttól eltérően nemben és számban megegyezik az alannal. (Tehát itt is megvan a hiányolt „független alaktani

alap“.) Vö.: *Az öltönyt megvették.* = *Costumul a fost cumpărat.* – *A könyvet megvették.* = *Cartea a fost cumpărată.* *Ez a hely el van foglalva.* = *Locul acesta este ocupat* (ocupa, ocup, ocupat 'elfoglal'). *Dohányozni tilos!* = *Fumatul este oprit!* A szenvedő szerkezetben a cselekvő személyt a **de** elöljáróval, néha a **de către** 'által' jelentésű összetétellel, a cselekvés eszközt pedig a **cu** '-val/-vel' elöljáróval jelöljük: *Petru cumpără cadouri* 'Péter ajándékokat vásárol' → *Cadourile sunt cumpărate de (de către) Petru* 'Az ajándékok Péter által vásárolódnak meg' (ajándék = *cadou*, tb. sz. *cadouri*, semlegesnemű, vásárol = *cumpăra*, *cumpăr*, *cumpărat*). *Ușa a fost deschisă cu cheia.* 'Az ajtót kulccsal nyitották/nyitódott ki'. Vö. még:

Szám	Személy	Segédige: jelen, múlt:	Participium (hímnem)	(nőnem)
E. sz.	eu – én tu – te el, ea – ő	sunt , am fost ești , ai fost este , a fost	iubit (engem szeretnek) iubit (téged szeretnek) iubit (öt szeretik)	iubită iubită iubită
T. sz.	noi – mi voi – ti ei, ele - ők	suntem , am fost sunteți , ați fost sunt au fost	iubiți (minket szeretnek) iubiți (titeket szeretnek) iubiți (öket szeretik)	iubite iubite iubite

5.6. A szupinum és a participium elöljárós használata. Kálmán László az elöljárós alakokat sem tekinti „független alaktani alapnak“. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a franciában és a bolgárban az elöljárós főnevek jelentése más nyelvek esetragos főneveivel egyenértékűnek tekinthető. A szupinumnak sokféle használata van. Képzése a románban úgy történik, hogy a melléknévi igenév elé többnyire a **de** elöljárót tesszük (előfordul a **la**, **pentru** elöljárók használata is). Az ilyen szerkezet valaminek a rendeltetését, a cselekvés célját, kötelezettségét stb. fejezi ki. Magyarra ezeket általában jelen vagy jövő idejű melléknévi igenévvel fordítjuk. Vö.: *vagon de dormit* 'hálókocsi' (dormi, dorm, dormit 'aludni, durmolni'), *apă de băut* 'ivóvíz' (bea, beau, băut 'inni'), *lucru de făcut* 'elvégezendő munka'. Van egy lefordítandó levelem. '*Am o scrisoare de tradus*' (traduce, traduc, tradus 'fordítani'). Sok tennivalóm van '*Am multe de făcut*'. Mi látnivaló van itt? '*Ce este de văzut aici?*' (vedea, văd, văzut 'látni'), Sok vásárolnivalóm van. '*Am multe de cumpărat*'. *Spor la muncă!* 'Munkára fel!', Eu am mult **de învățat**. '*Sok a tanulnivalóm*'.

6. Összegezés. Végezetül úgy látom, hogy az „atomizmus“ és „holizmus“ a nyelvben, annak egyes szintjein, a társadalomban, a világmindenségben értelmezésektől függetlenül szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban van egymással. Mintha – kissé óvatosabban – Kálmán László is így látná a holizmus és atomizmus összefüggését: „Ha a holisztikus szemléletet választjuk, akkor mindenekeelőtt meg kell nyugodnunk abban, hogy teljes mintázatokban gondolkodunk, nem pedig ezek apró alkotóelemeiben, ugyanakkor természetesen minden mintázatot arról lehet felismerni, hogy hogyan épül fel, tehát nem tilos a

részeiről beszélni... Az alkalmazott módszer nagyjából hasonlít az ún. analógiás leírási módszerre...” Ez azonban már több száz éve így van a nyelvészetben. Vö. **analogy**: „Imitation of the inflections, derivatives, and constructions of existing words in forming inflections, derivatives and constructions of other words“ (S. Chalker, E. Weiner 1994: 23). Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a tudományokban „az általánosból az egyesre való következtetés“ (a **dedukció**) és „az egyediből az általánosra következtető módszer“ (az **indukció**) is igen régi. Elméletektől, gyakorlati megfontolásoktól függ, hogy mit tekintünk egésznek és annak részeinek, fontosnak és kevésbé fontosnak, esetleg lényegtelennek. Az általános, tipológiai, areális, összevető nyelvtanok, egyes nyelvek nyelvtanai, a nyelveken belüli területi, szociológiai dialektológiák, egyes írók nyelvhasználatának a leírása a *holizmus* és *atomizmus* bonyolult összefüggését és az „elegáns“ megoldások elégtelenségét bizonyítják.

PETE ISTVÁN

I R O D A L O M

- Ahmanova, Axmanova O. C. (1966). *Словарь лингвистических терминов*. Москва.
- Baranov, N., Dobrovolskij D. N. (1996). *English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics* (About 8000 terms).
- Bañcerowski Janusz (2001). *A nyelvtudomány paradigmái*. Nyr. 125: 18–9.
- Borza Lucia – Dr. Nagy Béla (1971). *Román nyelvkönyv*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1971.
- Bueno, Gustavo (1990) *Holismus*. In: Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften. Hambg, 1990. II: 552–9. – <http://www.fgbueno.es/ger/agb1990b.htm>,
- Bußman, Hadumod (1990). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Kröner. Stuttgart.
- Chalker, Sylvia – Weiner, Edmund (1994). *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Clarendon Press. Oxford.
- Crystal, David 1991, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Cambridge, Basil Blackwell
- Crystal, David (1992, 1993). *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Blackwell. Oxford.
- Cusanus, Nicolaus, De docta ignorantia. *A tudós tudatlanság*. Ford. Erdő Péter. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó.
- Dési Edit (2007). *A szóképzés képtelenségei. Ellentét és ekvivalencia* (www.btk.elte.hu/eastslav/a/12.rtf)
- Dzsaukjan, Джаукян Г. Б. (1978). *Общее и армянское языкознание*. Ереван, АН Армянской ССР.
- Glüer, Kathrin (2000). *Alter Hut kleidet gut. Zur Verteidigung des semantischen Holismus*. – <http://www.google.hu/>
- Helbig, Gerhard (1970). *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*. Leipzig, VEB BI.

- Kálmán László (2007). *Holisztikus szemlélet a nyelvészetben*, (<http://www.szw.hu/cikkek/holisztikus-szemlélet-a-nyelvezetben>) (4. szám. Cikkek | Nyelvészet.
- Lewandowski, Theodor (1985). *Linguistisches Wörterbuch*. Quelle und Meyer. Heidelberg, Wiesbaden.
- Merker, Barbara (2007). *Analitikus filozófia és fenomenológia*. (ford. Ribáry Márton) – <http://www.c3.hu/~prophil/profi061/merker.html>
- Pete István (2003). *Korunk nyelvtudományának háttere és jellemzői*. Nyr. 127: 186–95.
- Репина, Репина Т. А. (1968). *Румынский язык*. Москва. МГУ.
- Richards, Jack – Platt, J. – Weber, H. (1985). *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Longman. Essex.
- Szadeckaja, Садецкая А. С. (1962). *Практический курс румынского языка*. Москва, Институт Международных Отношений.
- Trask R. L. (1993). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. Routledge. London and New York.

ATOMISMUL ↔ HOLISMUL LINGVISTIC ȘI VERBELE ROMÂNEȘTI

(Rezumat)

Prima parte a articolului se ocupă cu apariția și aprecierea rolului atomismului și al holismului în domeniul lingvistic. În partea a doua, autorul, luând în considerare aceste două concepții, pune într-o viziune mai largă, descrie tipurile infinitivului și ale participiului în limba română și modul lor de aplicare. Astfel dorește să combată opinia lui László Kálmán (2007), precum că „descrierile sintactice românești nu prea știu cum să abordeze multiculturalitatea participiului”.

ADATTÁR

A KOLOZS MEGYEI SZÉK HELYNEVEI

Szék, népi nevén *Szík*, a románban a magyarból átvett *Sic* nevű nagyközség régen Szolnok-Doboka megyéhez tartozott, ám a mai közigazgatási beosztás szerint Kolozs megye egyik települése. Szamosújvártól 14 km-re fekszik. A hajdani sóbányászatáról ismert helység első írásbeli említése 1291-ből való: *Zek* (Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II, 87), *Zeek* (Jakó Zsigmond, *Erdélyi Okmánytár*. I., 481). A helységnév Kiss Lajos szerint a magyar *szék~szík* időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó tó' főnévből keletkezett (MNYTK. 133 sz. 35). Az alábbiakban az 1956-ban gyűjtött, úgymond jelenkori helyneveket közlöm, a történeti adatokra lásd Kádár József, *Szolnok-Doboka vármegye* (Deés, VI, 380) című monográfiáját, továbbá Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtését: *Szolnok-Doboka megye* című adattárát (közze teszi Hajdú Mihály és Makay Emese. Bp., 2007. 566–77), valamint Pesty Frigyes kéziratban lévő gyűjtését. A település határának kerülete 51 km². Szükséges megjegyezni: Szék nyelvjárása *i-ző*, hangsúlytalan helyzetben *a-zó*, jellemzője még az *á* utáni asszociatív *o-zás*. A betűrendben felsorakoztatott magyar adatok után következnek – ha vannak – a román nyelvű adatok. Adatközlőim 1956-ban a következők voltak: Bikfalvi József (62 éves), Chezan Vasilica (40 éves juhásztor), Filep László János (56), Gyarmati János (55), Hintás Márton (60), Jakab Márton (39), Juhos Márton (40), pap György (52), Papp Sándor (56), Székely István (37) helyi földműves lakosok.

Belterület

1. *Agyagas sikátor* (u, a Felszgeből a mezőre vezet ki). 2. *Andis Pistájékná végig* (u, a Felső-Kis utcát a Kis-Szovátihoz vezető utcával köti össze). 3. *Árkos sikátorja* (u, a Disznópiacot köti össze a Kis utcával). 4. *Árok-kút – Arocut* (kút). 5. *Alsó-iskola* (ép, a csipkeszegi ref. iskola volt). 6. *Alsó-Kis utca – Chișuța* (u). 7. *Alsó-malam ~ Szitás-malam ~ Lázár-malam – Moara lui Ghefi* (ép). 8. *Bakpista (!) temető* (a baptisták és adventisták sírkertje). 9. *Balag Pálné helye ~ Újtemető* (a ref. temető része). 10. *Bálint Pista sikátorja*. 11. *Ballók kúttya* (kút a Kis utca elején). 12. *Bányo dombja* (a Nyercuj-bánya feletti domb). 13. *Barát sikátorja* – (u, a Kis utcát a Nagy utcával köti össze). 14. *Barátok temploma ~ Katalikus templom* (ép, a ferencesek tulajdona volt). 15. *Bé Serestélyékné ~ Végig Prózsályékná* (u, az itt lakó Serestély és Prózsza családról). 16. *Bódizsár-kút* (kút a Völgy sor alatt). 17. *Borka-kút ~ Község kúttya ~ Kis István kúttya* (kút a csipkeszegi fr-ben). 18. *Borka sikátorja* (u, az Ungvári sikátor folytatása Csipkeszegben; Borka a Filep család ragadványneve). 19. *Boros-kút – Boroșcut* (kút a Nyercuj-bánya mellett). 20. *Boroskút sikátorja – Ulicioara Boroșcutului* (u). 21. *Boroskút úttya – Drumu Boroșcutului* (u). 22. *Botos Minya dombja* (emelkedés Csipkeszegben a Botos Minya háza előtt). 23. *Botos Minya kúttya* (kút). 24. *Bödörékné le*

(Bödör István háza előtt lemenő sikátor). 25. *Buturka sikátorja* (u, Forrószezen a Szőlő alatt). 26. *Ciment-híd ~ Nagy-híd* (a Nagypatakon átvezető híd). 27. *Cigán-domb – Pă Țăgandâmb ~ Pă Dâmbu Țăganului* (a felszegi fr-ben a Kis utca feletti domb, cigánytelep). 28. *Cigánydombi út* (u). 29. *Cigán-kút* (kút a Várdomb alatt). 30. *Cigánsor – Printre Țăgani* (cigányok lakták). 31. *Cigánytelep ~ Gőzmalom – Moara de Foc* (a telepen gőzmalom működött). 32. *Cinterem – Țântirim* (a felszegi református templom előtti kis domb; templomkert). 33. *Csatári sikátorja* (felszegi kis utcácska). 34. *Csendőrség – Ulicioara pã lângă Jandarmi* (ép., u a Felszegben). 35. *Csendőrök sikátorja* (a Nagy utcát köti össze a Kis utcával a Felszegben). 36. *Csibi sikátorja ~ Feri sikátorja – Ulicioara lui Cibi* (u, a Kis ucából vezet a Pázsint-hegy felé), 37. *Csipkeszeg – Cipcheseg* (Szék három fr-éből a legkisebb). 38. *Csipkeszegi Kis utca* (u, párhuzamos a Nagy utcával). 39. *Csorgó árka* (patak, a Kövecsesből indul és a Nagy utcába vezet). 40. *Csorgó-kút – Ciurgău* (kút Forrószezen). 41. *Csorgó sikátorja* (u, Forrószezen a Nagy utcát köti össze a Tikácsaj határásszel). 42. *Csúrkút* (kút a csipkeszegi Serestély sikátorban). 43. *Daniel kútya – Fântâna Danioaii* (kút a román templom mellett). 44. *Disznópiac ~ Alsó-piac – Târgu de Porci* (a forrószezi Nagy utcában a Cement-híd melletti térség). 45. *Dobosékná végig – Pă lângă Doboș* (u, lakójáról, Dobos Jánosról). 46. *Domb* (a csipkeszegi Kis utca közepén van). 47. *Eklézsia kertye ~ Egyház réttye – Râtu Cleji* (a forrószezi Kis utca és a Felső-Kis utca között). 48. *Felső-iskala – Școala primară* (ép, Felszeg Nagy utcájában, 1877-ben építették). 49. *Felső-Kis utca* (u, a Kis utcával párhuzamos). 50. *Felső-temetőhid* (híd a temetőtől északra). 51. *Felszeg ~ Felszeg utca ~ Felszeg fertály* (valamikor csak utca volt, ma falurész, ilyen falurész Széken még Csipkeszeg meg Forrószeg is). 52. *Felszegi Kis utca* (u). 53. *Felszegi Nagy utca* (u, párhuzamos a Kis utcával). 54. *Filep sikátorja* (u, Filep dombja mellett). 55. *Fodorékná ~ Fodor János sikátorja ~ Fodor sikátor* (u, a felszegi Nagy utcát köti össze a Kis utcával). 56. *Forrás-kút* (kút). 57. *Forrószeg* (fr. a hagyomány szerint a nevét onnan kapta, hogy fekvése déli, verőfényes). 58. *Forrószezi iskala* (ép, a forrószezi Nagy utcában). 59. *Forrószezi Kis utca – Chișuța* (u). 60. *Forrószezi Nagy utca* (u). 61. *Forrószezi reket* (régi földgát és környéke). 62. *Forrószezi temetőhid* (híd). 63. *Gábor Józsi híggya* (híd Csipkeszegben). 64. *Gábor-kút ~ Gábor kútya* (kút a Székely utcában). 65. *Gábor sikátorja* (u, a felszegi Nagy utcából nyílik). 66. *Galabárdi-kút* (kút a Cigánydomb alatt). 67. *Gál sikátor ~ Gál sikátorja* (u). 68. *Gát – Stupătura*. 69. *Gáti híd – Podu de la Stupături*. 70. *Gát-sikátor* (u). 71. *Gazdakör* (ép, a Szövetkezettel együtt). 72. *Geci malma ~ Lázár Gerő malma* (ép, a Disznópiactól nem messze). 73. *Gyirászi-kert – Grădina lui Ghirasim* (kert). 74. *Gyirászi sikátorja – Ulicioara lui Ghirasim* (u, a Sósrét és a felszegi Nagy utca között). 75. *Hákmán-sikátor* (u, a csipkeszegi Kis utcától északra). 76. *Henci iskola* (ép, román nyelvű iskola volt). 77. *Hivatal ~ Községháza* (ép). 78. *Horváth sikátor ~ Horvát sikátorja* (u, a Felszeg Nagy utcájából vezet felfelé). 79. *Idesangyalom híggya* (Sipos István „Idesangyalom“ melletti híd). 80. *Itatókút* (kút Forrószezen). 81. *Ivókút* (faluvégi kút). 82. *Jankó Gyuri kútya* (Jankó Gyuri: Tasnádi György ragadványneve). 83. *Jegyző-híd*. 84. *Jegyző-kút*. 85. *Jegyző sikátor* (u, a Völgysort a Nagy utcával köti össze). 86. *Johos Andrásékná – Ulița lui Ghiriță* (u). 87. *Jó Gyuriékná* (u). 88. *Jónás-domb ~ Várdomb – Dâmbu lui Ionaș* (emelkedés a felszegi falurészben). 89. *Kádár híggya* (híd Kádár Márton közelében). 90. *Kádár sikátor ~ Kádár sikátorja* (u). 91. *Karsai-kút – Fântâna lui Carșai* (kút). 92. *Katolikus templom ~ Baráttemplom* (1753 és 1795 között épült, kezdetben a ferencrendi papoké volt). 93.

Katolikus temető. 94. *Kerekeskút* (ma már nem kerekes). 95. *Kerülő-híd* (híd a Kerülő sikátor elején). 96. *Kerülő sikátor* (u, a Kovács sikátor folytatása). 97. *Kerülő-tető* (itt van a református temető). 98. *Kerülő úttya* (u). 99. *Kicsi Filep sikátorja* (u, a Nagy utcát a Kicsi-réttel köti össze a forrészegi falurészben). 100. *Ki Dózsájékné ~ Le Kudijékná – La Cudi* (u). 101. *Ki Gangójékná – Către Gangoe* (u, Gangó: Szabó Sándor István mellékneve). 102. *Kis István-kút* (kút a csipkeszegi fr-ben a Völgysor alatt). 103. *Kiskút* (kút az Árkos-sikátor alatt). 104. *Ki Paskujná – Ulița pă la Pașcoia* (u). 105. *Ki Szovátihoz* (u). 106. *Ki Zsomborékná* (u). 107. *Kovács-kút*. 108. *Kovács sikátor* (u a forrészegi fr-ben, a Kerülő sikátor folytatása). 109. *Község kúttya* (közkút). 110. *Kútkút – Fântâna de piatră*. 111. *Laci Minya sikátorja* (u). 112. *Le Farkas papékná ~ Le Boncidán Simonékná – Ulicioara Regini* (u, Farkas Regina lakott az utcában). 113. *Májer malma – Moara lui Maier* (ép, gőzmalom volt). 114. *Malam-kút – Fântâna Morii* (kút a Malom-oldal alatt). 115. *Malamná* (a Lázár Gerő-féle malom környéke). 116. *Malam utca ~ Vágóhíd sikátorja – Ulița Morii* (u a Disznópiactól a református temető felé). 117. *Nagy állami iskala* (ép). 118. *Nagy utca ~ Felszegi Nagy utca – Ulița aia mare* (a felszegi fr. főutcája). 119. *Nagy utca ~ Csipkeszegi Nagy utca* (Csipkeszeg főutcája). 120. *Nándor Sikátorja – Ulița Hipricoiu* (u, itt lakott Hiprich Nándor). 121. *Nagy Pista sikátorja* (u). 122. *Nyercuj-bányo – Baia lui Nerțui* (sós vizű bányahely a felszegi fr-ben, a hiedelem azt tartja, hogy egy elsüllyedt templom helyén keletkezett a tó). 123. *Nyikita kúttya – Fântâna lui Nichita* (kút). 124. *Nyiron-bányo – Baia lui Miron* (bányahely). 125. *Nyiron-kert ~ Kisó-kert*. 126. *Nyomortelep* (posványos hely, besüllyedt házakkal). 127. *Óda* (ép, óvoda). 128. *Palkó-domb – Dealu lui Palcău* (emelkedés a Gyirászi-kert mellett). 129. *Pál sikátorja – Ulița la Palu* (u). 130. *Román templom ~ Papcserei román templom – Biserica românească* (ép). 131. *Pap kúttya ~ Pap-kút* (kút a felszegben). 132. *Pap Mártonékná ~ Kakuk Feri sikátorja* (u). 133. *Patak-köz* (u a csipkeszegi fr-ben). 134. *Pataktér utca*. 135. *Patika híggya*. 136. *Pável sikátorja* (u a Felszegben). 137. *Pestis-gödör* (gödör a ref. templom belsejében, mésszel leöntött csontvázakat találtak benne). 138. *Péter sikátor* (u). 139. *Petri-kert ~ Petrics-kert*. 140. *Piac ~ Piac tér – Piață* (tér, ahol keddenként hetivásár van). 141. *Prózsadombja – Dâmbu lui Proja* (a Cigánysor feletti domb). 142. *Prózsa Józsi híggya*. 143. *Prózsa Józsi sikátorja* (u). 144. *Református temető*. 145. *Református templom* (ép, műemlék). 146. *Rít-kút ~ Uccarít kúttya* (kút a Pásztor-réten). 147. *Román cinterem – Țintirim* (templomkert a Felszegben lévő román templom körül). 148. *Román temető – Temeteu* (a felszegi román templom mellett). 149. *Román templom – Papcsereji román templom* (ép). 150. *Sestejékné végig* (u). 151. *Sereste sikátor – Ulița pe la Șereștei* (u a Csipkeszegben). 152. *Simon Gyuri híggya* (a híd mellett lakik Simon György). 153. *Simon Gyuri sikátorja* (u a Felszegben). 154. *Sipos Cubák uccakúttya ~ Völgysori-kút* (Cubák: Sipos Márton ragadványneve). 155. *Sóskút úttya* (u). 156. *Sóspál sikátorja* (u a felszegi fr-ben). 157. *Sós sikátorja* (u, Sós Minyáról). 158. *Sóstér* (négy tölcser alakú mélyedés a ref. templom megett). 159. *Székely utca* (Felszeg része, több sikátorból áll). 160. *Székely utcai patak* (patak). 161. *Székely utcai híd*. 162. *Szileskút utca – Ulița de la Sileșcut* (u). 163. *Talló-kút – Tarlocut* (kút a forrészegi fr-ben). 164. *Tallókúti utca* (u). 165. *Tasnádi-bányo* (bányahely Felszegben). 166. *Téglás utca*. 167. *Temető alati patak – Parău pă sub Temeteu* (patak). 168. *Temető híggya – Podu de la Temeteu*. 169. *Temetőközi út* (u). 170. *Temető sikátorja* (a forrészegi Nagy utcából vezet a temetőbe). 171. *Temető-tető*. 172. *Temető-utca – Ulița Temeteului* (Csipkeszeg lakói ezen az úton mennek a temetőbe). 173. *Templom sikátorja* (átjáró az

óvoda mellett a templomhoz). 74. *Térjmeg utca* (zsácutca). 175. *Tódor-kert – Grădina Sandului*. 176. *Törökné ~ Bé Törökékné* (u). 177. *Tüvisáj alatti kút* (kút a csipkeszegi fr-ben). 178. *Uccakút* (Csipkeszeg közös kútja). 179. *Uccakút* (Forrószeg közös kútja). 180. *Uccakút híggya*. 181. *Udvarkert*. 182. *Újváros ~ Újszik ~ Zsellérsor* (fr, 1738-ban az itteni fiskushoz tartozó román zsellérek a település határán belül új falurészt, „városrészt” alakítottak ki). 183. *Újvárosi patak – Pârăul Jeleriului*. 184. *Ungvári kúttya* (kút). 185. *Ungvári sikátor* (u, a csipkeszegi fr. Nagy utcájából a Völgysorba vezet). 186. *Vágóhid* (ép, 1940-ig vágták itt le a mészárosok az állatokat). 187. *Vágóhid sikátorja ~ Vágóhidná ~ Malam utca* (u, a vágóhidhoz vezet, közelében van a malom is). 188. *Varga Gyuri híggya*. 189. *Varga Gyuri sikátorja* (u). 190. *Városvíg* (a csipkeszegi fr. vége és a Bonchidai út eleje). 191. *Városvígi híd*. 192. *Városvígi kút* (közkút). 193. *Vásártér* (már a két világháború között beépítették). 194. *Végig Tasnádjékná* (u). 195–196. *Vernyice – Velnițe* (ép, pálinkafőzde; kettő van a faluban). 197. *Vice-kert* (kert a felszegi Székely utcában). 198. *Vice-kút ~ Vice bodma – Budurlău la Vițecut* (kutak a Vice-kertben). 199. *Vincellér sikátorja* (u, a Templom sikátorjából vezet a Horvát sikátorba). 200. *Viski kúttya* (kút). 201. *Vögy sor – Veghișor* (a csipkeszegi fr-ben a Petek-közt). 202. *Vögy sor kúttya* (közkút). 203. *Vögy sor utca* (u). 204. *Zsandár utca* (u a felszegi fr-ben, a Zsandár csn-ből). 205. *Zsidó-domb* (a Piac alatti domb, a Piacon zsidó üzletek voltak, a szemetet a dombra gyűjtötték). 206. *Zsidó-hegy* (a Szőlő alatt és a Cigánydomb között lévő gyümölcsös, itt van a zsidó temető is). 207. *Zsidó temető*. 208. *Zsódos Péter kúttya*. 209. *Zsomboriné sikátorja – Ulița la Jomboreanu* (u a forrószegi fr-ben, a Piactól a temető felé húzódik). 210. *Zsukán-kút – Fântâna lui Jucan* (kút az Újvárosban). 211. *Zsurzsa ~ Zsurzsás* (a forrószegi Nagy utca végén egy U alakú beszögellés). 212. *Zsurzsa kúttya ~ Zsurzsa-kút* (kút a Zsurzsában).

Külterület

1. *A dombokná* (l = legelő a Vackoros-tető mögött). 2. *Agyagas – Dealu Lutului* (l és sz = szántó Teréte és Pirtoc között). 3. *Agyagas megett – Pă după Dealu Lutului* (sz). 4. *Agyagas-tető* (l). 5–6. *Agyagbányo* (agyaggödör az Agyagasban, ahonnan az agyagot hordták a tapasztáshoz). 7. *Agyagjukakná* (agyaggödrök a Máléskert-tetőben). 8. *Ajtajiné bodma – Budurlău lui Aitai* (forrás, az ágakkal körülvett forrás közneve: bodom). 9. *Akasztdomb ~ Akasztófa-domb – Dâmbu de Acățat* (sz a Háló és a Csókák között). 10. *Akna – Oacnă* (a régi sóakna helyén tó keletkezett, ma kenderáztató). 11. *Akna-tető ~ Akna felett ~ Vărdaház* (l, dombtető az Akna mellett). 12. *Alsó-Odorján – Odorian* (sz, k, a Tikácsalj része). 13. *Árnyos ~ Árnyas – Arnița ~ Răzoare* (e, sz, k, l, a Pirtoc-tól keletre). 14. *Árnyos bodma – Budurlău Arnița* (forrás). 15. *Árnyos-csere* (sz). 16. *Árnyos kúttya – Fântâna din Arnița* (kút az Árnyasban). 17. *Árnyos-patak – Pârău Arniți* (p = patak). 18. *Árnyos ríttye – Râtu Arniți* (k, sz). 19–20. *Árnyos-tető – Coasta Arniți* (k). 21. *Árnyos úttya – Drumu Arniți* (mezei út). 22. *Árnyos torok* (sz, az Árnyas-patak melléke). 23. *Árnyos-torok híggya – Podu Arniți* (híd). 24. *Árnyos vőgye – Arnoșvegh* (sz, az Árnyas része). 25. *Árok-kút* (kút, itató). 26. *Alsó-sánc – Șanțu din Jos* (sz, k, nádas). 27. *Az izstrungákná* (l a Berekháton, itt voltak a juhkarámok). 28. *Az újfogás* (gyümölcsös a Szőlő felett). 29. *Bagacsány úttya – Drumu la Bogoceani* (mezei út). 30. *Bakacs bányo – Baia lui Bococi* (sóstó a Cigánysor felett, valamikor sóakna lehetett). 31. *Balog Márton kúttya* (kút). 32. *Ballok Józsi híggyánál* (híd a Teréte patakán). 33. *Ballok Józsi pataka ~ Teréte pataka ~ Juonás pataka* (p). 34. *Balog kúttya* (forrás Balog Márton földjén). 35.

Balag pataka (a Tekernyös-patak mellékvize). 36. *Bányo* (sóbánya volt, ma fürdőhely a Forrószegi fordulóban). 37. *Barabojas-tető* – *Dealu din Baraboiș* (sz a Gyilkos mellett). 38. *Batiz garca* (sz). 39. *Bárdos kajibája* (kaliba a Magyarós-tetőben). 40. *Béni Sándor kútya* ~ *Hideg-kút* (kút). 41. *Berek* ~ *Forrószegi berek* – *Bercu de la Vardă* ~ *Bercu de la Forosig* (k, l, közötté házak és belsőségek vannak). 42. *Berek* – *Bărcaș* (l a Nagyudvarnok torka mellett). 43. *Berek alja* (k). 44. *Berek feje* ~ *Berekfü* – *Deasupra Bercului* (k). 45. *Berekfeji út* – *Drumu deasupra Bercului* (mezei út). 46. *Berekhát* – *Baregat* ~ *Silvășel* (sz a Nagy Váné dűlőben, régebb itt szilvás lehetett, amelyre a román név is utal). 47. *Berekháti út* – *Drumu Silvășelului* (u). 48. *Berek mezeje* (k, l). 49. *Belső-Papcserei út* (a Papcsere pataka déli oldalán húzódik). 50. *Beszterce* ~ *Beszterce-dilő* (sz, k, l, a Pirtoc-dűlő után, a Szamosújvárra vezető út mellett fekszik; régen e dűlön vezetett át az út Beszterce felé). 51. *Beszterce völgye* – *Valea Bistriței* (a Beszterce-patak melletti völgy, sz, k). 52. *Beszterce völgyi patak* (p). 53. *Beszterce-völgy ríttye* (k). 54. *Beszterce-völgyi út* – *Drumu de la Valea Bistriței* (u). 55. *Bika gödre* – *Groapa Taurului* (k, l, a bikák részére a Nagy-Körtvélyesben). 56. *Bika helye* ~ *Utca helye* – *Locu Taurului* ~ *Locu Ulișii*. 57. *Bika-kút* – *Fântâna Taurului* (itatókút). 58. *Bika-rít* – *Râtu Taurului* (k). 59. *Bika-színafű* (a forrószegi patakhoz tartozó k). 60. *Bíró Marci bodma* (forrás). 61. *Bogácsi út* – *Drumu Bogaciului* (Kisbogács felé vezet). 62. *Bogdán kútya* – *Fântâna Bogdanului* (kút a szamosújvári örmény nagybirtokos, a Bogdán család földbirtokán). 63. *Boncidai határ* ~ *Boncidai határszél* (a bonchidai határba átnyúló szántók). 64. *Boncidiai út* (a csipkeszegi falurészből indul, és a Szénafű-dűlőn át Bonchidára vezet). 65. *Borsospad* ~ *Borsos padja* – *Borșospodu* (sz, l a Verőfénytől délkeletre). 66. *Borzás* ~ *Borzás-dilő* – *Borzaș* (sz, l, k). 67. *Borzás erdeje* – *Pădurea Borzaș* (e). 68. *Borzás függője* ~ *Borzás-függő* – *Figău Borzașului* (tölgyerdő, a Borzás erdejének nyúlványa a falu felé). 69. *Borzás függője alatti út* – *Drumu Figăului* (u). 70. *Borzás gödre* – *Groapa Borzașului* (sz, k). 71. *Borzás kútya* – *Fântâna Borzașului* (kút). 72. *Borzás-tető* – *Laz* (k). 73. *Borzás útya* – *Drumu Borzașului* (u). 74. *Bucsi gödre* ~ *Bucsurii gödre* – *Groapa lui Bucsiuri* ~ *Corig* (sz a Firtos-dűlőben). 75. *Bugjas* ~ *Bagjas* ~ *Bogjas* ~ *Bugjas-dilő* – *Bugleș* (sz, e, a Henc völgyétől északra). 76. *Bugjas-tető* ~ *Bagjas-tető* (k). 77. *Büdös-kút* (kénes vizű kút, környéke mocsaras, kellemetlen szagú hely). 78. *Cipők* (a Fűzes-erdő része; szájhagyomány szerint nem „tisza hely”, úgynevezett „jegyes hely”. Az idős Székely Sándor és Víg Jánosné mesélte: „Ott szíp mozsikát, csattogtatást, szíp ineket hallottak, ami a szípasszonyoktól származott. A szípasszonyok rontó szellemek, akik bizonyos helyeken összegyűlnek, mulatnak. Elhúzzák az emberek nótáját, elhurcolják, majd megverik. Az úgynevezett jegyes helyeken, mint a Cipők is, íjjel nem szabad tartzkodni, méginkább elaludni!”). 79. *Csanafű* ~ *Csanafű-dilő* – *Cianafei* (sz, a Papcserétől délre). 80. *Csanafű gátya* (nincs meg a gát, ma sz a Len-völgy háta megett). 81. *Csanafű hígya* – *Podu din Cianafei* (hid). 82. *Csanafűi út* – *Drumu din Cianafei* (u). 83. *Csanafű kútya* – *Fântâna din Cianafei* (vize nem iható). 84. *Csanafű-tetői út* (u). 85. *Csepegős* (sz, l). 86. *Csepegős garca* (sz, szakadásos rész). 87. *Csepegős gödre* (l). 88. *Csepegős-tető* (sz). 89. *Csere* – *Ciere* (tölgyfás erdő). 90. *Cserei kút*. 91. *Cserei út* – *Drumu de pe Ciere* (u, Magyarszilváásra vezet). 92. *Cseresznyés* (kert). 93. *Csere vize* (a cserjés erdő széle). 94. *Csibi-birtok* (sz). 95. *Csibi kútya* ~ *Csibi-kút* ~ *Teréte kútya* (kút a Kis-Terétben, Csibi földjén). 96. *Csinát út* – *Drumu de Țară* (szekérút). 97. *Csipán-tető* – *Cipan* (sz, a Kerülő-dűlőben). 98. *Csipkés* (sz a Gyeke-tó és az Éh-völgy között). 99. *Csipkés-ódal* (sz). 100. *Cszmadia-árok* (a Pali Marci-árok folytatása). 101. *Csóka-kút*

(kút és I Teréte és Tövisáj között). 102. *Csorgó-árka* (árok, a Kövecsesből indul és a Csorgó-kút mellett a Nagy utcára vezet). 103. *Csorgó gödre – Groapa Ciurgăului* (k). 104. *Csorgó-kút – Ciurgău* (kút a Tikácsáj dűlőben). 105. *Csorgó-út – Drumu pe Ticaci* (u, a Tikácsáji útba vezet). 106. *Csorgó-kúti út* (u). 107. *Csóva* (sz, Fűzes és Beszterce-völgy között). 108. *Csukás-tó – Ciucaștău ~ Lacu Ciucaș* (a Pirtoc-dűlőben elterülő nagy tó a Szamosújvárra vezető út mellett. Az a hiedelem járja, hogy a tó mélyén egy elsüllyedt város, Lapát van. Az 56 éves Salla Mihály állítja, hogy „tisza üdőben néha ma is látszik a város tornya.” A tó keletkezésének legendája ma is él, amely szerint Jézus apostolai Lapát városában szomjúhozva minden házat végigjártak vizet keresve. Mindenki megtagadta kérésüket azzal indokolva, hogy szárazság volt. Jézus akkor megátkozta a várost, mondván, hogy ha nincs ivóvizetek, ezután majd lesz. E pillanatban a város elsüllyedt, és helyén egy nagy tó keletkezett). 109. *Csutkos-hegy – Ciutcoș* (gyü). 110. *Csutkos-hegyi út* (u). 111. *Danel gödre – Groapa Dăniloii* (k a Pap gödre mellett). 112. *Dani Márton kútya* (kút a Szegeleti erdőben). 113. *Dánó – Danău* (k, a Fizes rétje folytatása). 114. *Dánóji út – Drumu de la Danău* (u). 115. *Daraballói út – Tarabalău* (u). 116. *Darab-erdő – Daraberdeu* (ma sz, régebb e). 117. *Daraberdő-oldal* (l). 118. *Dénes gödre ~ Lázás gödre – Groapa Lazurilor* (k a Pirtoc-dűlőben). 119. *Diófa-bérc* (gyü a Nagy-hegy és a Szoros között). 120. *Diófabérc úttya – Pă la Diofaberț* (u). 121. *Dillő* (delelő a Váné-dűlőben). 122. *Dinnyés ~ Magyarós – Dineș ~ Pepeniș* (k, gyü a Malom-oldal alatti kút). 123. *Disznócsorda-legelő* (l). 124. *Disznók kútya* (Csipkeszegben a Len-völgy alatti kút). 125. *Dózsa gödre* (sz a Szénásáj-dűlőben). 126. *Dögtér – Degteru* (az elhullott állatok temetője). 127. *Döggút ~ Régi döggút* (régi dögtető). 128. *Drót-köz* (Tövisáj melletti átjáró). 129. *Drunguj főggye – Pământu lui Drungoi* (sz). 130. *Égett-csere ~ Ígett-csere* (a Homoklyuknál meggyúlt erdő helye). 131. *Eke János tanyája* (tanya). 132. *Eke kútya* (kút). 133. *Eklézsia szőlője* (gyü, a ref. egyházé). 134. *Előhágó – Elehagău* (sz, Gyalogkapus folytatása). 135. *Előhágói út – Drumu Vițecutului* (u). 136. *Élút* (a Szelecs gerincén Nagy-Somos felé vezető u). 137. *Emlékmű* (a sóakna beszakadásakor az elhunytak emlékére állított kökereszt). 138. *Évögy* (Éhvölgy, sz a Papsere és Csipkés között, éheztek azok, akiknek itt volt a földjük). 139. *Faggyas garca* (ingoványos, bokros terület). 140. *Fazakasné árka ~ Fazakasné gödre ~ Fazakas árka – Pârău Olarului* (árok a Szelecs-dűlőben, az árokba egy fazakas feleségestül beborult). 141. *Fedeles-kút* (kút). 142. *Felső sánc* (árok az Újtó-dűlőben). 143. *Felső-Tatárkölyg* (sz a Tikács-dűlőben). 144. *Ferenc-berke ~ Kis-berke* (gyertyános és mogyorós erdő a Nádas völgye és a Kis-Váné között). 145. *Felső-gát*. 146. *Felső-gát híggya* (a két gát közötti híd). 147. *Felső-sánc – Șanțu din Sus* (k és nádas a Szegelet réjtétől keletre). 148. *Festett fa* (valamikor festett kereszt a Kapus-tetőn). 149. *Figyelő ~ Csóva – Ciuha* (jelzőrúd). 150. *Filep dombja* (k). 151. *Fizes – Fizeșu* (sz, k a Dánótól északra). 152. *Fizes erdeje ~ Fizesi erdő – Pădurea Fizeșului* (e). 153. *Fizes gödre – Groapa Fizeșului* (sz). 154. *Fizesi Grigor úttya – Drumu lui Grigor* (u). 155. *Fizesi-híd – Podu Fizeșului* (híd). 156. *Fizesi kaszáló – Cosalău Fizeșului* (k). 157. *Fizesi kút – Fântâna Fizeșului* (kút és a körülötte lévő szántó és kaszálók). 158. *Fizesi-ódal – Coasta Fizeșului* (l). 159. *Fizesi-patak – Pârău Fizeșului* (p). 160. *Fizesi út – Drumu Fizeșului* (u). 161. *Fizes ríttye – Râtu Fizeșului* (k). 162. *Fizes torka – Gura Fizeșului* (k, a dűlő bejárata, kezdete). 163. *Fogadó – Făgădău* (hajdani épület a bonchidai út mellett, a zsidó kereskedők itt árulták a pálinkát). 164. *Forcát-hely* (sz, a Barcsay család birtoka, 1918 után kisajátították, szétosztották), 165. *Függő alatt* (sz, k a Kis-Udvarnok torka mellett). 166. *Füzberek ~*

Fizberek (sz, k a Tiszta-mező felett). 167. *Geci árka* (rövid árok a Geci- (sz, l a nagy-Udvarnok völgyében). 168. *Geci forrása ~ Geci kúttya* (forrás). 169. *Geci malma ~ Lázár Gerő malma* (ép, a Cementhid mellett; *Geci*: a Lázár család ragadványneve). 170. *Geci ódalja* (sz, l a Nagy-Udvarnok völgyében). 171. *Gyalak-kapus – Curmătura Mică* (az Új-hegy alatti ösvény, rövidebb gyalogút Bonchidára). 172. *Gyarmati-domb ~ Rác-domb* (emelkedés a Sárosi-domb mellett). 173. *Gyeketó-kúttya ~ Gyeke kúttya – Fântâna Jecatăului* (kút a Gyertyánosban, környéke sásos, vizenyős hely). 174. *Gyeketó-dűlő ~ Gyeketó – Jecătău* (sz a Hányás-tető alatt). 175. *Gyeketói patak ~ Gyeketó pataka* (p). 176. *Gyeketói út* (u). 177. *Gyertyános – Diertianoş* (sz Ferenc berkétől keletre; hajdan erdő). 178. *Gyertyános bodma ~ Gyertyános kúttya* (kút, Hintós János ásatta 1912-ben). 179. *Gyertyános híggya*. 180. *Gyertyános rittye* (k). 181. *Gyertyános úttya ~ Gyertyánosi út* (u). 182. *Gyilkas – Gilcoş* (e, sz, magaslat nagy-Udvarnokban; a hagyomány szerint itt egy cigányt akasztottak fel). 183. *Gyilkas-tető* (e). 184. *Gyilkas úttya – Drumu Gilcoşului* (u). 185. *Hágsó – Aitău de la Jâie* (a szőlős tövises kerítésén lévő átjáró). 186. *Hágsó* (egy másik szőlőkapu, mellette kolomp, amelyet meg kellett kongatni annak, aki bement a szőlősbe). 187. *Hajnal-domb* (k). 188. *Halam-tető ~ Három-halam* (hiedelem szerint mesterségesen hordott három halom, domb; többféle magyarázat fűződik hozzá: a) három török basa ide rejtette kincseit; b) három török basának volt ott vára; c) „tisztátalan”, ún. „jegyes hely”, ahol a „szípasszonyok” mulatnak, s aki kint hált, gyakran víg muzsikaszót, éneklést, gyönyörű dudaszót hallott, de a szípasszonyok másnap meghurcolták, megverték; d) kincs van ott elrejtve, de csak az kaphassa meg, aki a kócsot megtanájszó, ami az ajtóba jár; e) egy pásztor kutyával volt, a kutya ment, mind ment, előtte, a pásztor „mérte neki a botot”, erre a kutya félreállt; otthon az apja azt mondta, miért nem adtál neki egy rongyot, mert a kutya szípasszony volt, s ippeg a kincs ajtajáig vitt volna; f) egy sziki ember valami írral megkente a kezét, s az ujján keresztül meglátta a pínzt; kiment az emberekkel, de amikor ástták, valaki elkáromkodta magát, s a pínz elsüllyedt). 189. *Háló* (sz, l a Nádas völgye és a Nagyhányás között; a marhák hálólhelye volt). 190. *Hamulyuk – Homoiuc* (sz, szakadásos, cserjés terület a kemence mellett). 191. *Hányások – Haniaşu* (kis dombocskák, mely úgy keletkezett, hogy miután itt egy embert megütött a villám, az arra járók követ dobáltak a helyre). 192. *Hányási út – Drumu Haniaşului* (u). 193. *Hányás-tető* (a Kicsi- és a Nagy-Hányás közös neve a Tövisájtól nyugatra). 194. *Hássos alja* (l). 195. *Hássos alatti út – Pă sub Harşoş* (u). 196. *Hársos ~ Hássos ~ Hássos erdő – Pădurea Harşoş* (e a Paptelkével szemben). 197. *Hássos-tető* (e). 198. *Hássos-tó – Tău Harşoş* (kisebb tó a Paptelke oldala alatt). 199. *Hássos út* (u). 200. *Hássos vége* (a Borzás-dűlő része). 201. *Hegyes-csup* (l a Vadász út és a Nagy-Lapos között). 202. *Hegy megett* (k a Pap-oldala mellett). 203. *Hegy megetti út – Hazveghi* (u). 204. *Henc ~ Henc főgye* (sz). 205. *Henc híggya ~ Henci hid* (hid és a körülötte lévő szántók). 206. *Henci kút* (kút). 207. *Henci út* (u). 208. *Henc ~ Henc vőgye – Hazveghi* (sz, k). 209. *Hidegkút* (azonos a Béni kútjával). 210. *Hidegkúti út* (u). 211. *Hódas-berek* (sz, e). 212. *Hódasberki erdő – Pădurea din Hodoşbărc* (cserjés, e). 213. *Horgas út* (út a malom-oldalon). 214. *Horvátné gödre* (l). 215. *Horvátné gödre éle* (sz, k, a Horvátné gödre feletti domb éle). 216. *Horvátné kúttya* (kút). 217. *Hosszú-ér* (Kis-Szék feletti erdő). 218. *Idesbányo – Baia Dulce* (süppedékes hely). 119. *Incéné dombja* (l). 220. *Incuka dombja* (k, magaslat a Cipőkben). 221. *Iritván ~ Iritvány* (sz, k, l a Józsi-tetőtől délre). 222. *Iritván éle* (k). 223. *Iritván-kút ~ Iritvány kúttya* (kút és itató). 224. *Iritván-tető* (l). 225. *Isten kassa – Işteencoşa ~ Coşu lui Dumnezeu* (kas alakú szakadás a Borsos padja mellett, l). 226.

Jákobné gödre (sz a nagy-Udvarnok völgyében). 227. *Jászjokná ~ Jászjok – Laz* (k a Nagy-Udvarnok torka mellett). 228. *Jenői út – Drumu la Fundătură* (Szamosjenő felé vezető út). 229. *Jenő-tető* (k). 230. *Jenei gödre* (k). 231. *Johos dombja – Dâmbu lui Iohoş* (sz a Pirtoc-dűlőben). 232. *Johosék kútja* (kút). 233. *Józsip* (k a Mikes gödre mellett). 234. *Józsip alatt* (k). 235. *Józsip-domb* (sz, l). 236. *Józsip-tető* (sz, l). 237. *Júlegelő ~ Csipkeszegi júlegelő* (l). 238. *Júlegelő híggya* (híd). 239. *Júlegelő kúttya* (kút). 240. *Juon ríttye – Râtu lui Iuonaş* (k). 241. *Kajla-domb* (k, hajdani szőlős a Virágos-hegyen, itt volt a szőlőpásztor kalibája). 242. *Kalandas-tó – Colondoştău* (nádas, mocsaras hely, régebb a Csukás-tó folytatása volt nyugat felé, k). 243. *Kalota-domb – Kalanda* (sz a Reked-tető alatt). 244. *Kanak ríttye* (l, régebb a kanok, a kandisznók legelője volt). 245–6. *Kapus – Curmătura aia Mare* (sz, hajdan a szamosújvári út kezdetén lévő kapu). 247. *Kapus-tető ~ Kapus teteje – Vârful Curmăturii* (sz, l). 248. *Kapus-tető ódala* (sz). 249. *Kapus úttya ~ Kapusi út – Poduţ* (Szamosújvárra vezető út). 250. *Kártyás ~ Kártyás-dűlő – Cartiaş* (sz, k, l Szilastól északra). 251. *Kártyás út – Drumu Cartiaşului* (u). 252. *Kelemen juka – Chelemeniu ~ Gaura lui Chelemen* (l, sz Istenkassa mellett). 253. *Kemence – Chemenţibe* (l a Sós pad mellett). 254. *Kender nyilak* (sz a Csorgó-kút mellett). 255. *Kenderverem éle* (l). 256. *Kerek-domb – Dealu Rotund* (sz, a Szélesdűlőben van, és „jegyes hely”, a hagyomány szerint a dombban sok kincs van elrejtve, három török basa ide dugott hat ökröt, ekét, boronát aranyból; ajtaja minden hét esztendőben magától megnyílik). 257. *Kerek-dombi kút* (kút). 258. *Kerektő ~ Kerektő-dűlő – Cherectău* (l, k, sz, hajdan tó volt itt, egy része ma is ingoványos). 259. *Kerek-tó garca* (szakadékos oldal). 260. *Kerek-tó farka* (a hely vége, elkeskenyedő része). 261. *Kerektői út* (u). 262. *Kerektői kaszáló ~ Új-tó* (1910-ben még nádas volt). 263. *Kerektő iszka*. 264. *Kerektő kúttya* (kút, itató). 265. *Kerektő pataka* (p). 266. *Kerektő ríttye* (l, k). 267. *Kerektőríttye híggya* (híd). 268. *Kerektő teteje* (kiemelkedő része). 269. *Kereszt – Cruce* (sz a Kapus tetején, a régi kereszt helye, „jegyes hely”, a szípasszonyok táncolnak, dudálnak ott, el tudják venni a tehenek tejét; a szolgál csapjon rá a tehenekre, s mondja: ebből is egy kicsit, abból is egy kicsit, de a fiú azt mondta: ebből is mind, abból is mind; a tehenek megpuffadtak, a sok tej elfolyt). 270. *Kerülő* (sz, k). 271. *Kerülő-ódal* (sz, k). 272. *Kerülő-tető*. 273. *Keskenyúti híd* (kis híd). 274. *Kézcsináló-kút* (forrás a Csepegő alatt). 275. *Kétberek-köz ~ Kétberek közt – Silvăşel* (sz). 276. *Kicsi-Hányás* (l, a Hányás kisebbik dombja). 277. *Kicsi-Körtélyes kúttya* (l, k a Kádas völgye és a Szőlő-hegy között). 278. *Kicsi Minya Sándor bodma* (kút). 279. *Kicsi-rít* (k). 280. *Kikbányo alja – Chicbaia* (vizes, ingoványos hely, sós vizet tartalmazó gödör). 281. *Kikbányo aljai út – Pă sub Chicbaia* (süppedékes, rossz út). 282. *Küs- vagy Kisberek ~ Ferenc berke* (e). 283. *Gyalak-kapus ~ Kiskapus* (Bonchidára vezető gyalogút). 284. *Kis-Körtéjes ~ Küs-Körtéjes – Curtuiuşu Mic* (l, sz). 285. *Kis- vagy Küs-Somos – Şomoş* (l). 286. *Kis- vagy Küs-Tekenyős – Chiştecheniş* (sz, k). 287. *Kis- vagy Küs-Tekenyős bodma* (forrás). 288. *Kis- vagy Küs-Tekenyős gödre* (k). 289. *Kis- vagy Küs-Tekenyős kúttya – Fântăna din Chiştecheniş* (kút). 290. *Kis- vagy Küs-Teréte – Teritebea Mică* (sz). 291. *Kis- vagy Küs-Teréte úttya* (u). 292. *Kis- vagy Küs-udvarnok* (e, k). 293. *Kis- vagy Küs-Udvarnok erdeje* (e, „tisztátalan, jegyes hely”, itt élnek a „borzas lányok”, akik a vadlányokkal s nem a szépasszonyokkal azonosak). 294. *Kis- vagy Küs-Udvarnok függője* (sz). 295. *Kis- vagy Küs-Udvarnok gáttya – Stupătura din Chişdorna* (gát az Új-tón). 296. *Kis- vagy Küs-Udvarnok gyilkassa* (tisztás Kis-Udvarnok erdejében, ahol a hagyomány szerint gyakoriak voltak a gyilkosságok). 297. *Kis- vagy Küs-Udvarnok kistisztása* (k). 298. *Kis-*

vagy *Küs-Udvarnak mihesse* (méhes). 299. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak nagytisztása* (k). 300. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak ódala* (sz). 3001. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak pataka* (p). 302. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak rittyje* (k). 303. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak szöllője* – *Jiia Serenceului* (ma gyü, k, régen szőlős volt). 304. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak tisztása* (k). 305. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak torka* (a hely bejárata, k). 306. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak torka híggya* (hid). 307. *Kis-* vagy *Küs-Udvarnak úttya* – *Drumu Chişdorni* (u). 308. *Kis-Váné* – *Chişvanău* (sz, l, k a Tatár völgye és a Gyertyános között). 309. *Kis-Váné alja* (k). 310. *Kis-Váné padja* (sz). 311. *Kis-Váné rittyje* – *Rătu-Chişvanăului* (k). 312. *Kis-Váné torka* (a völgy bejárata, sz). 313. *Kodori gáttya* – *Stupătura de la Codori* (gát). 314. *Kodori-tó* – *Codortău* (halastó a Felszegben). 315. *Komló-kút* – *Fântâna Băraieni* (kút és sz). 316. *Komló-kút dőlője* (sz). 317. *Komló-kút ódala* (k, sz, l). 318. *Komló-kút híggya* (hid). 319. *Kondormárok* – *Condormarc* (sz). 320. *Kondormárok-tető* – *Dealul Condormarcului* (e, cserjés). 321. *Kondormárok-teteji út* – *Drumu Condormarcului* (u). 322. *Kosár* (l a Malom-oldal mellett). 323. *Kőrész* ! (k a Kis-Váné és a Hársas-erdeje között). 324. *Körtéjes* – *Cărtoieş* (l a Kerülő-dűlőben). 325. *Körtéjes kútya* (itató). 326. *Körtéjes pataka* ~ *Körtéjesi patak* (p). 327. *Körtéjesi út* – *Deasupra Bârcului* (u). 328. *Kötő Jóska bodmája* (bodonkút a Széles oldala mellett). 329. *Kövecses* (kövecses föld a Csorgó sikátora mellett). 330. *Kurta-él* (a Nagy-berek része). 331. *Kút-hej* (l a Kerek-tó mellett). 332. *Kutyaszaras-domb* (dombtető a Teréte-dűlőben). 333. *Kübányo* ~ *Surló* – *Baia de Piatră* ~ *Şurlău* (hajdani kőbánya a Surlóban). 334. *Kühíd* – *Podu de Piatră* (hid a Kékbánya és a Malom-oldal között). 335. *Kűjuk* (kőbánya a Kerülő-dűlőben). 336. *Kűkút* (kút és sz). 337. *Kűszegő* – *Pietriş* (sz). 338. *Kűszeg-tetőji út* – *Drumu de pă Pietriş* (u). 339. *Lapas-hegy* (gyü a Virágos-hegy és a Zsidó-hegy között). 340. *Lapas-hegyi szöllő* (szőlős volt, ma gyü). 341. *Lapát-város* (általános hiedelem, hogy a Csukástó helyén város volt). 342. *Lázár-bodma* (bodonkút). 343. *Lenvőgy* – *Lenvegh* (l, k a Disznó kútjától délre). 344. *Lenvőgy alatt* (k). 345. *Lenvőgy-alatti kút* ~ *Disznók kútya* (itató). 346. *Lenvőgy hátamegett* – *După Lenvegh* (sz volt, ma l). 347. *Lenvőgy-tető* – *Deasupra Lenveghului* (sz). 348. *Lenvőgy-tetői út* (u). 349. *Le a Riten* ~ *Riten* – *Pă Rât în jos* (k). 350. *Lokák garca* ~ *Lokáné garca* (sz a Kőrösön). 351. *Magyaros* – *Moghorosş* (sz). 352. *Magyaros kútya* (kút). 353. *Mahalám kútya* – *Fântâna Măhăleanului* (kút). 354. *Malam-ódal* – *Coasta Morii* (l a Tikácsban, alatta gőzmalom volt). 355. *Malam-rít* (k a Malom-oldal alatt). 356. *Málés-kert* – *Maleşchert* (sz a Szelecs-oldal végén). 357. *Málés-kert-tető* (domb). 358. *Marakházi-út* – *Drumu către Marochaza* (u a Marokháza felé). 359. *Máté-domb* (k). 360. *Máté-kút* (kút a Tekenyös mellett). 361. *Mátyás garca* (l a Mátyás gödre felett). 362. *Mátyás gödre* (sz, k. a Büdöskúttól északra). 363. *Mátyás vőgye* (sz, k). 364. *Míhes* (k a Nagy-Váné berke alatt). 365. *Míhes* (k). 366. *Míhes kútya* (kút). 367. *Míhes-patak* ~ *Míhes pataka* (p). 368. *Mikas gödre* (l a Vackorostól délkeletre, a helynév a hajdani tulajdonos, a Mikes családnévből eredhet). 369. *Mikes-gödre kútya* (kút, itató). 370. *Mikes vőgye* (k). 371. *Mikes-vőgyi kút* (kút). 372. *Mili-tó* (k, l, a Kékbánya alatti rét). 373. *Mónárné gödre* (sz a Hódos-berektől északkeletre). 374. *Nádos-vőgye* – *Nadoşvegh* (sz, l a Ferenc berke és a Háló között). 375. *Nádosvőgyi út* – *Drumu Nadoşveghului* (u). 376. *Nagy-Árok* (árok a Horvátné gödrében). 377. *Nagy-berek* ~ *Nagy-Váné berke* (cserjés a Kötélyes és a Méhes között). 378. *Nagy-berek feje* (sz). 379. *Nagy-gyilkos* (e). 380. *Nagy-lapas* (lapályos hely a Nagy-Udvarnak erdejében). 381. *Nagy-rét* – *Rătu Mare* (k a Szegelettől nyugatra). 382. *Nagy-rét árka* (csermely). 383. *Nagy-Udvarnak* – *Naghidorna* ~ *Dorna Mare* (sz, k, l). 384. *Nagy-Udvarnak erdője* (e).

385. *Nagy-Udvarnak gyilkassa* ~ *Nagy-tisztás* (tisztás Nagy-Udvarnak erdejében). 386. *Nagy-Udvarnak híggya* (híd). 387. *Nagy-Udvarnaki út* (u). 388. *Nagy-Udvarnak kútya* – *Fântâna din Noghidorna* ~ *Fântâna Dornei Mari* (kút). 389. *Nagy-Udvarnak pataka* (p). 390. *Nagy-Udvarnak torka* (sz). 391. *Nagy-Vackaras* (ritkán használt határnév, vackorfás legelő volt). 392. *Nagy-Váné* – *Vanău Mare* (sz, k, szö). 393. *Nagy-Váné berke* ~ *Nagy-berek* (e). 394. *Nagy-Váné padja* – *Podăș* (sz). 395. *Nagy-Váné patakja* – *Pârău Vanău Mare* (p. a Körtvélyesből ered). 396. *Nagy-Váné rítye* (k). 397. *Nagy-Váné úttya* (u). 398. *Nagy-Hányás* – *Haneășu Mare* (nagyobbik domb a Hányás-tetőn, l). 399. *Nagy-Hányás úttya* – *Drumu Haneășu Mare* (u). 400. *Nagy-hegy* – *Dealul Mare* (régebbi szö, ma gyü). 401. *Nagy-híd* – *Podul Mare din Pritolț* (betonhíd a Szamosújvár felé vezető úton). 402. *Nagy-Kapus* (dombtető). 403. *Nagy-Körtéjes* (l). 404. *Nagy-Körtéjes kútya* (kút és itató). 405. *Nagy-patak* (a Gyeke-tóból indul és átfolyik Csipkeszegen és Forrószegen). 406. *Nagy-Somos* (l a Szelecse-oldaltól délre). 407. *Nagy-tehén csordalegelő* (l a Vackorosban). 408. *Nagy-Teréte* – *Teritebea Mare* (sz, a Teréte délnyugati része). 409. *Nagy-Teréte kútya* (kút). 410. *Nagy-Teréte úttya* (u). 411. *Nagy-tisztás* – *Poiana Mare* (k a Pirtoc-dűlőben). 412. *Nagy-tisztás* ~ *Nagy-Udvarnak gyilkassa* (lásd Kis-Udvarnak gyilkassa). 413. *Nucuj-kút* – *Fântâna lui Nuțui la Pârău* (kút). 414. *Nyáros* (sz a Nagy-Váné berke mellett). 415. *Nyáros kútya* ~ *Laji Sándor kútya* (kút). 416. *Nyáros-tető* ~ *Nyáros dombja* (sz, l). 417. *Ódal-kút* – *Budulău la Vișacut* (kút és körülötte lévő szántók). 418. *Ódal-kúti föld* (sz). 419. *Ódal-kúti út* (ösvény). 420. *Ódal-tisztás* (tisztás a Kis-Udvarnak erdejében). 421. *Odorján* – *Odorean* (sz, k a Kerek-tó újtától délre). 422. *Odorján bérc* (sz). 423. *Odorján fara* (sz, az Odorján vége). 424. *Odorján kútya* (forrás). 425. *Odorján rítye* (k). 426. *Ördög orra* (sz, „tisztátalan hely”, az ördögök tanyáznak itt). 426a. *Ördögorra úttya* (u). 427. *Pad* (k, sz a Váné felett). 428. *Pad-út* – *Păduț* (u, a Csukás-tó felé vezet). 429. *Pad-út alatt* (sz, k). 430. *Palatkai sóskút* – *Slatina Pălăcenilor* (Szelecse torkában lévő sós vizű kút). 431. *Pali gödre* ~ *Pali Márton hegye* (sz a Pirtoc-dűlőben). 432. *Pali Marci árka* (a csűr-kút mellett). 433. *Palkó-domb* – *Dealul lui Pălău* (gyü, k a Gyiraszi-kert felett). 434. *Páلكovács* ~ *Páلكovács-tető* (sz). 435. *Páلكovács-tetői út* (u). 436. *Papcsere* (e volt, ma sz). 437. *Papcsere bodma* (kút). 438. *Papcsere gátya* (a gát nincs meg, k). 439. *Papcsere pataka* (p). 440. *Papcsere-tető* (sz). 441. *Pap garca* (gödrös rész a Vánéban). 442. *Pap gödre* – *Groapa Popii* (k, a román papé volt a Pirtoc-dűlőben). 443. *Papok gödre* (k a Virgó mögött). 444. *Pap-kút* ~ *Pap-kútya* ~ *Pap csorgója* (a Cigánysor feletti itatókút). 445. *Pap-csorgói út* (ösvény). 446. *Pap-ódal* (sz, k a református temető mellett). 447. *Pap pusztája* (sz). 448. *Paptelke* – *Popteleac* (községi legelő volt, ma sz). 449. *Paptelke kútya* (kút). 450. *Paptelke-ódal* – *Coasta Preotașului* (k, l). 451. *Paptelke pataka* – *Pârău Boratului* ~ *Fântăna Boratului* (p, mellette k). 452. *Pásztoráj* – *Păstăraia* (sz, l, k). 453. *Pásztoráj erdője* – *Pădurea Păstăraia* (e az Új-tó jobb oldalán). 454. *Pásztoráj függője* (kis e a Pásztoráj kútja mellett, kiszögellő, kiugró oldal). 455. *Pásztoráj híggyai* (két kis híd). 456. *Pásztoráj kútya* – *Fântăna Păstăraii* ~ *Fântăna din Păstăraia* (itató). 457. *Pásztoráj legelője* (l). 458. *Pásztoráj ódala* – *Coasta Păstăraii* (l). 459. *Pásztoráj pataka* – *Pârău Păstăraii*. 460. *Pásztoráj rítye* – *Râtu Păstăraii* (k). 461. *Pásztoráj tava* ~ *Pásztoráji tó* – *Tău Păstăraii* (az Új-tó folytatása). 462. *Pásztoráj úttya* – *Drumu Păstăraii* (u). 463. *Pásztoráj vögye* (k). 464. *Pásztor-rít* (k). 465. *Pázsint-hegy* (gyü, sz). 466. *Pázsint-kút* – *Pajincut* (forrás). 467. *Peres-rít* – *Pereș* (k, pereskedtek érte). 468. *Peres-réti sósplacc* ~ *Sós-rít* ~ *Géra* – *Râru Sărat* (a Bányától keletre lévő sós rét, száraz

időben kivirágzik rajta a só). 469. *Petricis tója* (ma már nem tó; vizenyős, lápos, nádas terület, k). 470. *Pirtoc – Prátolț* (sz, k, l a Csukás-tótól délre). 471. *Pirtoc híggya – Podu Prátolțului* (híd). 472. *Pirtoc kúttya – Fântâna Prátolțului* (kút). 473. *Pirtoc-ódal – Coasta Prátolț* (k). 474. *Pirtoc ríttye – Râtu Prátolț* (k). 475. *Pirtoc pataka – Pârâu Prátolț* (p). 476. *Porongy-juk – Arina* (homokbánya). 477. *Porongy-juk felé* (ösvény). 478. *Porongy-juki híd* (híd). 479. *Postás dombja – Dâmbu lui Iuhoș* (sz a Szénesáj dűlőben). 480. *Prózsa dombja – Dâmbu lui Proja* (puszta domb a Cigánysor felett). 481. *Rác árka* (a Májer malma mellett húzódó árok). 482. *Rác bodma* (kút). 483. *Reket – Rechet* (sz, l, k az Odorján és a Papcsere között; a halastavak számára mindenütt rekesztékek voltak). 484. *Reketi szakadék* (szakadék). 485–6. *Reketi tó*. 487. *Reket kúttya* (kút). 488. *Reket pataka* (p). 489. *Reket-tető* (sz). 490. *Reket-tetői út* (u). 491. *Rígi csinát út ~ Rígi út – Drumu vechi* (u Szamosújvár felé). 492. *Rígi út híggya ~ Felsőgát híggya* (híd). 493. *Robota árka* (árok). 494. *Rókajuk – Groapa Hulcilor* (gödör a Sospatak oldalában). 495. *Rókajukakná* (Nagy-Udvarnak erdejében lévő lyukak). 496. *Román eklézsia – Cleja românească* (egyházi föld). 497. *Sajtótere – Șaitoter* (gyü, régebb prések voltak itt). 498. *Sajtótere kúttya – Fântâna din Șaitoter* (kút). 499. *Sajtótere ódala* (sz). 500. *Sajtótere szálló – Jiia din Șaitoter* (gyü, régebb szőlős). 501. *Sajtótere útya – Drumu Șaitoterului* (u). 502. *Sánc ~ Sânci rít – Râtu din Șanț* (k, l). 503. *Sárkánytó ~ Sárkántó – Șarcanteu* (hajdan tó lehetett, ma mocsaras, nádas terület; „jegyes hely”, a hiedelem szerint idejártak a sárkányok vizet inni). 504. *Sárkántó-tető ~ Sárkántó-hegy ~ Sárkán-hegy – Cetate* (Szék legmagasabb csúcsa. A hiedelem szerint Mátyás király innen nézte Szék városát). 505. *Sárkántói út – Drumu de la Cetate* (u). 506. *Sárosi-domb* (a Gyarmati-domb mellett). 507. *Somai gödre – Groapa lui Șomai* (k a Széles-tó mellett). 508. *Somai gödre kúttya* (bodonkút). 509. *Só-örház* (több sóskút és só-örház volt). 510. *Sós ~ Sós-díló – Sărata* (sz, k a temető fölött). 511. *Sós-árok – Pârâu Sărat* (nádas a Kártyás mellett, az árok meddrében sós víz folyik). 512. *Sós-bányo ~ Sós-tó – Baia Sărată* (tó az Űri-bánya mellett). 513. *Sós-kút – Slatina* (tömény sótartalma miatt két liter vízből csaknem egy kiló sót lehet nyerni). 514. *Sóskút felé* (ösvény). 515. *Sóskút útya* (ösvény). 516. *Sospatak ~ Sospatak-díló* (sz, k, l, patak folyik át rajta). 517. *Sospatak-ódal* (sz). 518. *Sospatak útya* (u). 519. *Sósrít pataka – Valea Sărată* (p). 520. *Surló – Șurlău* (sz, köves domb). 521. *Surló-tető*. 522. *Surlói út* ((u). 523. *Szálas alja – Stupătura din Noghidorna*. 524. *Szálas-erdő ~ Szálas alatti erdő – Saloș* (e). 525. *Szálas alatti út – Pă sub Saloș*. 526. *Szamosújvári út – Drumu Gherlii* (u). 527. *Szegelet-rít – Râtu din Colț* (k a Porondlyuk alatt). 528. *Szegínyek kúttya – Fântâna Străinilor* (kút a Besztercedűlőben). 529. *Szikej Sándor heje ~ Szikely Sándor tanyája – Tanei* (tanya a Nagy-Udvarnakban). 530. *Sári János bodma* (kút). 531. *Szekuláji határszél* (Szekuláj: a szomszédos Kisszék román neve). 532. *Szelecs – Săliște* (sz, k, l a Nagy-Udvarnak-dűlő mellett). 533. *Szelecsben a gátná ~ Szelecs gátya* (a kerekdomb-dűlő mellett). 534. *Szelecs gödre* (sz). 535. *Szelecsi kút* (k). 536. *Szelecsi legelő* (juhlegelő). 537. *Szelecsi rít* (k). 538. *Szelecs iszka* (k). 539. *Szelecs-ódal – Coasta Săliștii* (juhlegelő). 540. *Szelecs pataka – Pârâu Săliștii* (p). 541. *Szelecs tere* (sz). 542. *Szelecs torka* (sz, k). 543. *Szelecs útya – Drumu Săliștii* (u). 544. *Szelecstetői út – Drumu Delaului Săliștii* (u). 545. *Szentiványiak sóskúttya – Slatina Săniuonașilor* (a Kártyusban levő sósforrás). 546. *Szekuláj felé* (út Kisszék felé). 547. *Szentegyed felé* (út Vasasszentegyed felé). 548. *Szentiván felé* (út Vasasszentiván felé). 549. *Sziki fogadó – Făgădău Sicului* (ma már nincs meg; a Szamosújvár felé vezető út melletti hajdani fogadó). 550. *Szilás – Silaș* (k).

551. *Szilas alatt* (sz). 552. *Sziles-kút* (ilyen nevű kút három is van; egy a Pásztorrétben, egy a Csipkeszegi-fordulóban és egy a Felszegi-fordulóban). 553. *Szilestó* – *Sileștau* (sz a Kis-Udvarnaktól északra). 554. *Szilestó ódala* – *Coasta Sileștauului* (sz). 555. *Szilesódali út* (u). 556. *Szinásáj* ~ *Szináság* – *Sinașai* ~ *Sănășei* ~ *Sănășele* (sz, k, l; a régi időkben csak kaszáló volt). 557. *Szinásáj cseréje* (e, k). 558. *Szinásáj eleje* ~ *Szinásáj-elő* (sz a Szénásáj előtti részen). 559. *Szinásáj előtti palló*. 560. *Szinásáj előtti rít* – *Râtu din fața Sănășeii* (k). 561. *Szinásáj előtti út* – *Drumu din Fața Sănășeii* (u). 562. *Szinásáj fűúttya* (u). 563. *Szinásáj garca* – *Gorșele Sănășeii* (szakadékos hely a Csukás-tó fölött). 564. *Szinásáj gáttya* – *Stupătura Sănășeii* (töltés, átjáró a Csukás-tón Szamosújvár felé). 565. *Szinásáj kútya* – *Fântâna din Sănășei* (kút). 566. *Szinásáj nagykútya* (bodonkút). 567. *Szinásáj pataka* – *Pârâu Sănășeii* (p). 568. *Szinásáj rítye* – *Râtu Sănășeii* (k). 569. *Szinesáj-tető* (sz). 570. *Szinesáj úttya* ~ *Szinesáji út* – *Drumu Sănășeii* (u). 571. *Szitás-kút* ~ *Veres-kút* (kút). 572. *Szoros* ~ *Szöllő-köz* (u). 573. *Szováti szuguja* ~ *Várhegy szuguja* – *Poiana lui Sovati* ~ *Suguuiu lui Sovati* (k). 574. *Szőjke-domb* (l a Nagy-Váné rétjétől északra, sárga, agyagos hely). 575. *Szőjkedombi-kút* (kút). 576. *Szüllő* ~ *Szüllő-hegy* – *Jiie* (a szőlős elpusztult, ma sz, gyü). 577. *Szüllő alatt* (kertek alatt a Zsidó-hegy alatt). 578. *Szüllőfű* (sz, k). 579. *Szüllő-köz*. 580. *Szüllőközi út* ~ *Hányás úttya* (u). 581. *Szüllőköz-tető* (a Szoros teteje). 582. *Szüllő úttya* – *Drumu Jiilor* (u). 583. *Szülő-hegy* (nagy domb, l). 584. *Szülőhegy-tető* (jelzőoszlop). 585. *Tabajdi gödre* – *Groapa de la Tabaidi*. 586. *Tallókúti út* (u). 587. *Tallókút-ódal* (sz). 588. *Tanító rítye* (k). 589. *Tasnádi-bányo* (a Nyercuj-bányaa szomszédságában). 590. *Tatár-vögy* ~ *Tatár vögye* – *Tatarveghi* (sz a Gyertyános és a Szénás-völgy között; a hagyomány szerint itt jöttek be a tatárok). 591. *Tatár-vögy híggya* – *Podu Tatarveghiului*. 592. *Tatár-vögy pataka* (p). 593. *Tatár-vögy torka* – *Gura Tatarveghiului* (a völgy bejárata). 594. *Tatár-vögy úttya* – *Drumu Tatarveghiului* (u). 595. *Tekenyős* – *Techeșiș* (k). 596. *Tekenyős gödre* (k). 597. *Tekenyős híggya* (híd). 598. *Tekenyős kútya* (kút). 599. *Tekenyős lapossa* (sz). 600. *Tekenyős-ódal* (sz). 601. *Tekenyős pataka* – *Pârâu Techeșișului* (p). 602. *Tekenyős-torok* (a völgy bejárata). 603. *Tekenyős úttya* – *Drumu Techeșișului* (u). 604. *Tekenyős-vögye* (sz). 605. *Teréte* – *Teretibea* (sz a Tatár völgye és a Nagy-hegy között). 606. *Teréte híggya* ~ *Prózsa Gyuri híggya* (híd). 607. *Teréte kútya* (k). 608. *Teréte pataka* – *Pârâu Iuonaș* (p). 609. *Teréte rítye* (k). 610. *Teréte torka* (bejárata). 611. *Teréte úttya* ~ *Terétei út* – *Drumu Teritebea* (u). 612. *Tikácsáj* ~ *Tikácság* (sz, k a Csorgó-kút mellett). 613. *Tikácsáj forrása* ~ *Tikácsáj-kút* (forrás). 614. *Tikácsáj gáttya* (a malom gátja volt, ma csak a helye van meg). 615. *Tikácsáj-tető* (sz). 616. *Tikácsáji út* (u). 617. *Tisztamező* – *Tistamezeu* (l, sz a Szélestőtől keletre). 618. *Tisztamező alatt* – *Pă sub Tistamezeu* (sz). 619. *Tisztamező erdeje* – *Pădurea Tistamezeului* (e). 620. *Tisztamező fara* – *Coadă Tistamezeului* (sz, k). 621. *Tisztamező-ódal* – *Coasta Tistamezeului* (juhlegelő). 622. *Tisztamező úttya* – *Drumu pe sub Tistamezeu* (u). 623. *Tófarka* – *Coadă Tăului* (sz a Kerektón túl). 624. *Tószil* – *Marginea Tăului* (sz, k, nádas a Csukás-tó szélén). 625. *Töknyi-ódal* (sz). 626. *Turka-tető* (sz). 627. *Túsó-gát* (töltés, átjáró a Csukás-tón). 628. *Tüvisáj* ~ *Tüviság* (sz, l a Dülő gödre mellett). 629. *Tüvisáj-ódal* (l, gyü). 630. *Tüvisáji szöllő* (a szőlő kipusztult, ma gyü, főleg szilvás). 631. *Uccarít kútya* (kút a Pásztorrétben). 632. *Újfogás* (gyü). 633. *Újhegy* – *Uiheghi* (gyü). 634. *Újhegy alja* (sz). 635. *Újhegy pataka* (p). 636. *Újhíd* ~ *Új Pirtoc-híd*. 637. *Újhegyi szöllő* – *Jiia din Uiheghi* (gyü). 638. *Újkút* – *Fântâna Nouă* (sz). 639. *Újszöllő* (szőlős). 640. *Újtó* (a múlt század első felében még nádas volt). 641. *Új út* ~ *Csinát út* ~ *Szamosújvári út* ~ *Kapusi út*

– *Poduț* (a Szamosújvárra vezető műút). 642. *Úri bányo* – *Baia Domnească* (a tó melletti sóbánya). 643. *Vackaras* (a Csanafü-dülő része). 644. *Vackaras alja* (sz). 645. *Vackarasi sóskút* (sóskút a Horgas mellett). 646. *Vackaras-tető* (l). 647. *Vadász-út* – *Drumu Vânătorilor* ~ *Vadastău* (Nagy-Udvarnak erdejében lévő csapás). 648. *Váné* – *Vaneu* (lásd Nagy- és Kis-Váné). 649. *Váné berke* ~ *Nagyberek* (berek). 650. *Váné berke teteje* (k). 651. *Váné padja* (k). 652. *Váné-padi út* (u). 653. *Váné torka* (bejárata, sz). 654. *Vápa* (sz). 655. *Vápai tető* (sz). 656. *Vápa úttya* (u). 657. *Várda* (sóörölő hely volt a Tikácsájban). 658. *Várdaház* ~ *Sóórház* (nincs meg). 659. *Várdaház dombja* (l). 660. *Várdaház-tető* (l). 661. *Várdomb* (domb a Jónás dombja mellett; a hagyomány szerint itt vár lehetett). 662. *Várhegy* – *Varheghi* ~ *Orhei* (sz). 663. *Várhegy gödre* – *Groapa Orheiului* (a Várhegy melletti mélyedés). 664. *Várhegyi tőgyes*. 665. *Várhegy szugujja* ~ *Szováti szugujja* (sz). 666. *Várhegyszugujji út* (u). 667. *Várhegy úttya* ~ *Vár út* (u). 668. *Város rítye* ~ *Tanítók rítye* (k). 669. *Vass Györgyné szinafüje* (k a Nagy-Udvarnak völgyében). 670. *Vercsés* (sz). 671. *Vercsés-ódal* (sz). 672. *Vercsés vőgye* (sz). 673. *Verőfny* – *Fața* (Sárkánytó-tető délkeleti oldala). 674. *Vice bodma* ~ *Vice-kút* – *Budurlău la Vițcut* (kút). 675. *Víg Sándor kúttya* (kút a Szénásájban). 676. *Virágos-hegy* – *Dealul Florilor* (gyü a Tővisáj-szőlő és a Lapos hegy között). 677. *Virágoshegyi szőlő* (gyü). 678. *Virgó* ~ *Pali Márton helye* – *Virgău* ~ *Hărgău* (sz). 679. *Virgó-tető* (sz). 680. *Virgó úttya* – *Drumu Virgăului* (u). 681. *Vőgy* ~ *Veghi* (sz). 682. *Vőgyi-nyilak* (sz). 683. *Vőgyi út* (u). 684. *Vőgy-szöllő* – *Jiia* (gyü). 685. *Vőgy-szüllő alatt* ~ *Szüllő alatt* (gyü, k). 686. *Vőgy-tó* (a Völgy eleje, kezdete). 687. *Zsellérek kaszállója* (k). 688. *Zsellérek parcellája* – *Delniciorile Jelerilor* (sz). 689. *Zsellérek tója* – *Tău Jelerilor* (nádas hely, az Újtó folytatása). 690. *Zsidó gödre* (l). 691. *Zsoldos Péter kúttya* (kút).

JANITSEK JENŐ

SZEMLE

FAZAKAS EMESE, **A *fel, le és alá* igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig.** *ETF*, , Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 2007. 260 lap.

A címbeli nyelvészeti szakmunkájában a szerző abból az alapvetésből indul ki, hogy „[...] a kognitív nyelvészek nyelvszemlélete sokkal közelebb áll a naiv beszélők népi szemléletmódjához“, hogy „Számukra az anyanyelvük nem önálló életet élő tetszőleges szimbólumok elvont rendszere, hanem nagyon is értelemmel telített része életüknek és kultúrájuknak, gondolkodás módjuknak, észlelésüknek, hiedelmeiknek, tapasztalataiknak és érzelmeiknek” (Radden, Günter 1991. *The Cognitive Approach to Natural Language*. In: Korponay Béla–Pelyvás Péter (szerk.): *Gleanings in Modern Linguistics*. KLTE, Debrecen 1–49), azaz a vizsgált nyelvi elemeket ő sem szakítja ki eredeti kontextusukból, hanem azzal magyarázza őket. A vizsgálat újszerűsége abban rejlik, hogy Fazakas Emese a nyelvtörténeti anyag feldolgozását kognitív szempontok alapján végzi, hiszen a kutatások során világossá vált számára: a nyelvtörténeti korok folyamán végbemenő változások magyarázatára a kognitív nyelvészet fontos fogódzót nyújt.

A könyv vizsgálati tárgya három szemantikailag összefüggő igekötő: a *fel, le és alá* használata a XV. századtól napjainkig. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen körülmények között használták az említett századokban az igekötőket, az igék közül melyekhez kapcsolód(hat)tak, és miért éppen azokhoz, valamint időben miért váltották fel egyes igék igekötőit, miközben az igekötős ige használati köre változatlan maradt, illetve milyen körülmények határozták meg az igekötők és igék kapcsolódását. A klasszikus nyelvtanok szemlélete viszont, amely szerint az igekötőt vagy a vonzatot egyes igékhez, esetleg más szófajú szóhoz mint régenshez rendeli hozzá a beszélő, és minden igének külön-külön megvan az igekötője és vonzata, szinte lehetetlenné teszi azt, hogy bármilyen szabályszerűség felfedezhető legyen ezek használatában. Ha pedig az ige lenne az, amelyik meghatározza a hozzá kapcsolódó igekötőt vagy vonzatot, nem csatlakozhatna egy igéhez több (főleg ellentétes jelentésű) igekötő. Ezzel szemben a nyelvi világ felől való megközelítés teljesen más eredményekkel jár: kimutatható, hogy sem az igekötők, sem a vonzatok nem véletlenszerűen kapcsolódnak az igéhez, hanem az egyes viszonyok észlelésétől, illetve a látásmódtól függ, hogy milyen helyzetben melyik igéhez melyik igekötőt kapcsolják a nyelvhasználók.

A vizsgálat anyagául szolgáló korpusz összeállításakor a szerző azt tartotta fontosnak, hogy a címben kijelölt időszak nyelvi állapota minél teljesebben kirajzolódjék. Ennek értelmében a nyelvi adatokat az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I., III. és VII. kötetéből, a *Nyelvtörténeti Szótár*ból, a Hegedüs Attila és Papp Lajos szerkesztette *Középkori leveleink 1541-ig* című levél- és okiratgyűjteményből, valamint a XV–XVI. századi kódexekből gyűjtötte. Az említett forrásokból nemcsak a *fel, le és alá* igekötős igéket építette be a korpuszba, hanem a továbbképzett alakokat is: főneveket, melléknévi

igeneveket, az utóbbiakat azonban csak abban az esetben használta fel, ha egy adott korból nem került elő igekötős ige.

A könyv szerkezete világos és áttekinthető. A Bevezetésben Fazakas Emese meghatározza a vizsgálat tárgyát és célját, röviden összefoglalja a kognitív grammatika alaptételeit, kapcsolatot teremt a kognitív grammatika és az igekötők vizsgálata között, valamint indokolja a kutatás anyagának és korszakainak¹ a kiválasztását.

Az igekötő kérdése a magyar szakirodalomban című fejezetben a szerző az igekötőkre vonatkozó kutatásokat tekinti át, és azt a következtetést vonja le, hogy „különösen a kognitív nyelvészet terén még rengeteg tennivaló van” (32). E hiányt igyekszik pótolni a szerző a FEL, LE és ALÁ relációk történetiségükben, valamint egymáshoz való relációjukban való bemutatásával.

A III. fejezetben (*A FEL, LE és ALÁ igekötők a magyar nyelv történetében*) egyrészt a vizsgálat tárgyát képező igekötők eredetét és kialakulását, másrészt használati körét mutatja be. A IV. fejezet A FEL, LE és ALÁ jelentésszerkezetével foglalkozik. Elsősorban az észlelési feltételeket határozza meg, hiszen bármely viszony vizsgálatakor először azt kell meghatározni, hogy milyen észlelési feltételeknek kell jelen lenniük ahhoz, hogy egy viszony annak minősüljön, aminek nevezzük. Majd rátér a konkrét mozgásokat tartalmazó kifejezések elemzésére. A vizsgálatból kiderül, hogy a *fel* és *alá* már a XV. században jelentkezik egymás ellentétéként, a *le* később, a XVI. század közepétől kezd elterjedni, de már a XVII. század elejére átveszi a lefele tartó mozgást jelző *alá* szerepét, amelynek következtében az *alá* igekötőnek a *le*-hez hasonló funkcióban való használata mindinkább háttérbe szorul. A *fel* és a *le* igekötők használatában a nyelvtörténet folyamán jelentős változás nem észlelhető, az ómagyar kortól napjainkig egyre több igehez társulnak. A konkrét térbeli elmozdulások vizsgálatát követően a szerző azt mutatja be, hogy milyen alapjelentésű térbeli dolgok mintájára szerveződik a *fel*, *le* és *alá* igekötők metaforikus használata, és mi teszi lehetővé ezeknek a metaforáknak a meglétét. A nem konkrét mozgást felmutató szerkezetek tárgyalása során három részre osztotta az anyagot a szerző: először a FENN–LENN térdimenzióhoz kapcsolódó értékjelentéseket, majd az absztrakt fogalmak metaforikus konceptualizálását, végül az időhöz kapcsolódó metaforákat mutatja be. A megvizsgált három igekötő közül az *alá* szinte teljes egészében hiányzik, s ez azzal magyarázható, hogy a XVI. században a *le* lassan kezdi átvenni funkcióját, így nem alakulhatott ki metaforikus jelentése. A *fel* és *le* igekötők esetében sem lehet mindig szimmetrikus megfelelésről beszélni, hiszen egyrészt a *fel* dominanciája figyelhető meg mind a térmetaforák, mind az absztrakt fogalmak konceptualizálása keretében, másrészt előfordul, hogy a FENN–LENN dimenzió egyik pólusa hiányzik, vagy időben változik. Így gyakran nem is annyira FENN–LENN, mint inkább FENN–TÁVOL vagy KINN–LENN dihotómiáról lehet beszélni.

A kutatás eredményeit a szerző az utolsó fejezetben foglalja össze. A vizsgálat konklúziója az, hogy az igekötők használatát nem lehet olyan szabályba foglalni, amely figyelmen kívül hagyja a beszédhelyzetet és a beszélőt, hiszen a „nyelvi észlelés során egy reális térbeli hely többféleképpen megjelenhet, és csak a beszélők közlésbeli

¹ A kutató a hagyományos nyelvtörténeti korszakolást csak részben követi: a kései ómagyar kort a szakirodalomban általánosan elfogadott XIV. sz. közepe és 1526 közé helyezi, a középmagyar kort viszont kiterjeszti a XVIII. sz. végéig, hiszen véleménye szerint a nyelvújítás korai szakaszának a hatása csak a XIX. sz. első évtizedeiben érezhető.

szándékán múlik, hogy azt milyen nyelvi elemmel nevezik meg, vagyis milyen relációt használnak majd a beszéd folyamán” (262).

A hivatkozott gazdag szakirodalom az Irodalomjegyzékben, a felhasznált forrásmunkák rövidítéseinek feloldása pedig a Felhasznált forrásmunkák és szótárak cím alatt tekinthető meg.

Fazakas Emese ezzel a munkájával új szemléletmóddal gazdagítja a nyelvészeti kutatásokat, hiszen a címben megjelenő három igekötő nyelvtörténeti változásait kognitív szempontból magyarázza, és bizonyítja, hogy a nyelvtörténet sem zárkozhat el a kognitív grammatika nyújtotta lehetőségektől.

ZSEMLYEI BORBÁLA

TAPODI ZSUZSA, **A soha el nem vesző könyv nyomában.** Irodalmi tanulmányok. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2008. 246 lap.

E kötet tanulmányai a szövegek újjászületési csodájának, a varázslat mibenlétének erednek nyomába: az irodalmi rendszer működését, az íráskor egymásra és olvasókra gyakorolt hatásának titkát vizsgálják. Közös témájuk a kultusz és a kánon, de vizsgálják a különböző irodalmi motívumok vándorlását és egymás közötti kapcsolatát, az intertextualitást antik, középkori, reneszánsz, új- és modernkori, valamint posztmodern szövegek alapján.

Bármennyi kérdőjel merül is fel a célokkal és módszerekkel kapcsolatban, az oktatás – és főleg hazai, magyar irodalmi oktatásunk – nem nélkülözheti a kánonokat. Hiszen ma is fejtörést okoz a nemcsak a tanrend meghatározása, a tankönyvek megírása, de a követelményrendszer, vagy az érettségi vizsgatételek összeállítása is. *A mit, miért, mennyit, hogyan* kérdéseivel – tehát a kanonizátori szerepekkel sokszor találkoztunk az elmúlt évek folyamán. Mert volt olyan időszak, amikor az értéktelen, az ideológiával dúsított irodalmi alkotásokat kanonizálták, azt kellett tanítanunk, magoltatnunk és számon kérnünk. Így olyan olvasókat neveltünk, akikhez a közvetítő csatorna révén eljuttattuk a műveket, úgy is értelmezték, értelmezik az olvasottakat, ahogyan megtanítottuk értelmet olvasni.

Talán ezért is örülünk a Petőfi S. János szemiotikai-szövegtani elemzéseinek, amelyek lehántva az irodalmi alkotásokra rátelepített ideológiai, politikai mázt, magából az alkotásból, a szövegből, a szöveg alapján kibontakozó világkép alapján is vizsgálják, közelítik az olvasóhoz klasszikusainkat s mai alkotásokat is.

Az alapfogalmak, a kánonok kialakulása, a kánonkutatás módszertana, olvasók és kánon, kánon és érték, nemzeti és világirodalmi kánonok, kánonviták ismertetése után *A kánonok színeváltozása az erdélyi irodalomban* c. fejezetben azt a folyamatot vizsgálja Tapodi Zsuzsa, amelynek során 1948 óta irodalmi életünk egy eladdig ismeretlen faktor: a politikai totalitarizmust megtestesítő irodalompolitika irányítása alá került – Kulcsár Szabó Ernő szavaival. A politikai hatalom a munkások képviselőinek hirdette magát: „Munkáskéz fogja a kormányt / Mi alkotjuk az alkotmányt!” – hangzott a csasztuska az Utunk 1948/5. számában.

A szerző három alkotó rekanonizációs kísérletét is olvashatjuk: Daday Lóránd emberi és írói útját dokumentumok és legendák alapján vázolja föl Fényi István versei

alapján az esztétikai szép kánonbeli helyéről, és a képekben és szövegekben álmódó Gulácsy Lajosról.

A kötet második része a szerzőnek az összehasonlító irodalomtudomány útjain tett utazásait foglalja össze, az írások háttérében szintén a kanonizáló-elmélet fogalmkörébe tartozó kérdések állnak, céljuk, hogy nyomon kövessék az irodalmi rendszer összetevőinek a különböző korokban és kultúrákban bekövetkezett változásait: a Trisztán-legenda változatairól, Vladimir Nabukov *Lolita*-ja kapcsán, az intertextualitásról, az utópia változatairól, Umberto Eco, Milorad Pavič és Szilágyi István posztmodern történelemszemléletéről, Jónás próféta történetének két, huszadik századi alakváltozatáról, a szentimentális regényről, Mihail Bulgakov műveiről és végül Csingiz Ajtmatov *Egy évszázadnál hosszabb ez a nap* című szintézis-regényéről.

A kötet harmadik része a kultusz és az irodalom összefüggéseit taglalják. Előbb az induló erdélyi magyar irodalom identitástudatát meghatározó Ady-kultusz hatását idézi, mert egyéneknek és közösségeknek egyaránt szükségük/szükségünk van az identitásépítő kultuszokra, megtartó mítoszokra. A buddhizmus szentjévé avatott Kőrösi Csoma Sándorra és a köréje fonódott mítoszra is, mert a „maga korában hazájától *legtávolabbra, legmagasabbra* jutott, és mégis hazai magyar líráinkban *az otthonmaradás* heroizmusának jelképévé vált.” – vallja a szerző. A harmadik tanulmány Tapodi Zsuzsa doktori disszertációjának egyik fejezete, benne Gaál Gábor utóéletét a kultusz, autorizáció, kisajátítás koordinátái között vizsgálja. Hazai magyar irodalmunkban Gaál Gábor munkássága „a diktatorikus hatalom hivatalos kánonja helyett klasszikusa lett egy olyan kánonnak, melyet az eszmékhez ragaszkodó értelmezői közösség ellenkánonként fogalmazott meg, de amely felerősítette, sőt, mára átvette az előbbi kánon szerepét, és most olyan rivális kánonként kell szembesülnie, amelyek nem csupán nemzedéki és világszemléleti különbségeket testesítenek meg, de eltérő irodalom-felfogásról is vallanak” – idézi Cs. Gyimesi Éva véleményét, miután részletesen ismerteti a hajdani főszerkesztő, kritikus és irodalomtörténet professzorának életét, a címben megjelölt koordináták között.

Mindhárom rész gazdag jegyzetanyaga segíti az olvasót a további kíváncsiságra, kutatásra, a kérdés további elmélyítésére. Az élvezetes olvasmányt kínáló kötetet irodalomtanároknak, a jövődő tanárainak, de az érettségire készülők diákoknak is melegen ajánlom.

MÁLNÁSI FERENC

MOLNÁR GÁBOR TAMÁS, **„barátilag megfelelni a dolgot”**. Irodalmi tanulmányok, értelmezések. Anonymus. Bp., 2006. 296 lap.

Az „újszerűségről” való gondolkodás teoretikus megvalósítása addig nem észlelt vagy háttérbe szorult jelenségek perspektívájában képzelhető el. A radikalitás problémájának a fölvetése tehát nem egy olyan egyoldalúsító nézetből szemlélhető, amelyben bizonyos törekvések maguk alá rendelik a velük szemben álló és „megalapozatlanabb” lehetőségeket, hanem valójában e kettő kölcsönhatásának és cseréjének a termékeként valósulhat meg egy olyan harmadikként elkönyvelt perspektíva, amely gyakorlati útmutatókat is kínálhat a kultúrát, társadalmat, művészeteket vizsgáló célkitűzéseknek. Ha ebből a szempontból fogjuk fel a radikalitás és újszerűség

értéktelítettségét, akkor nyilván olyan vizsgálódásokat értünk rajta, amelyek mindeddig lappangó vagy érdektelennek nyilvánított folyamatokat léptetnek előtérbe és értékelnek fel. Manapság viszont a radikalitás, az újat mondás lehetősége erősen ironikus töltetet kaphat. Ez a fajta visszahatás pedig akkor érvényesülhet, ha az „újszerűség” gondolatára rácsúfolnak azok a fölgyorsulóban lévő kulturális folyamatok, amelyek tagadják, hogy létjogosultságukat, érvényre jutásukat valami rajtuk kívül álló ideológiai/politikai/poétikai sémáknak és modelleknek köszönhetik.

Molnár Gábor Tamás tanulmánykötete azt sugallja, hogy a tudományos vizsgálódásoknak egy olyan komplexitását érdemes szem előtt tartani, amely a vizsgált tárgyat (pl. irodalmi szövegek) nem csak önmagában szemléli, hanem értelmezési regiszterébe bevonja és fölhasználja más diszciplínák tanulságait is. Ebből következően egy bizonyos kutatási terület dialógusba állítható más megközelítési módokkal, a kettő közti viszony pedig a vizsgált jelenség többszátúságát eredményezi. Irodalmi szövegeknél maradván tehát nemcsak azt vizsgáljuk, hogy ezek esztétikai médiumként milyen sajátosságokkal rendelkeznek, hanem azt is figyelemmel kísérjük, hogy kulturális reprezentációs formaként milyen vizsgálati anyaggal és lehetőségekkel szolgálhatnak egy tágabb kutatási mezőt lefedő kultúrtudományos diskurzust. Az irodalmi szövegek többszátúsága azonban nemcsak „kifelé” mutat, hanem egyazon médiumon belüli eltérések is adódnak. Ebben az értelemben beszélhetünk a manapság korántsem egyértelműen szétválasztott magas és populáris kultúra fogyasztói szokásairól, a képzett, profi olvasók és a laikus olvasók közti értelmezői és befogadói habitusokról, az irodalmi szövegek konstatív és performatív mechanizmusairól, illetve a semleges, „magabiztos” és az önmaga létrejöttére folyamatosan utaló, önreflexív elemekkel átszótt prózatechnikák eltérő modalitásairól.

Tanulmányaiban, értelmezéseiben Molnár Gábor Tamás hasonló problémacsoportokat vizsgál, amelyek részben különböző elméletekre irányuló reflexiókat és gondolat kísérleteket tartalmaznak, mások pedig konkrét műértelmezések gyakorlatában világitanak rá bizonyos esztétikai, narratológiai, retorikai premisszáik működésére. A teljes hivatkozás igénye nélkül és az olvasói kíváncsiság felkeltése érdekében tetszőlegesen kiválasztott írások alapján mutatok be néhány értelmezési kísérletet, amelyek mindenekelőtt a kortárs irodalmi gondolkodást meghatározó problémákra figyelmeztetnek.

Ha az irodalmi szövegek produkciójaként fogjuk fel, akkor ez a némiképp egyszerűsített meghatározás is utalhat két meghatározó problémára. 1. Mi a garanciája annak, hogy a létrejövő szöveget mint műalkotást definiáljuk? 2. Milyen értelemben beszélhetünk interpretációról mint szorosabb értelemben vett szakmai gyakorlatról? Az első kérdés egy összetett esztétikai, poétikai és kanonizációs értékítélet intézményesen szabályozott repertoárja szerint közelíti meg a vizsgált tárgyat, a második pedig a mindenkori értelmezői közösségek által kialakított interpretációs elméletek és paradigmák kontextusában hozza létre a befogadás különböző módozatait. Ennek következtében az irodalom mint művészeti ágazat tárgya és egyben alanya, befolyásos eleme is lesz egy olyan tudományos diskurzusnak, amely önkényesen, tehát bizonyos kirekesztésekkel élve határozza meg a szakmai értelemben vett esztétikai élvezet alapfeltételeit.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik szerzőnk kötet címet viselő tanulmánya, amely a laikus és profi olvasók befogadói gyakorlatairól kialakított álláspontokat vizsgálja. Az

alapkérdés tehát az, hogy milyen értelemben hozott létre az irodalommal foglalkozó szakmai gyakorlat egy bizonyos olvasó-konstrukciót, illetőleg milyen meggyőződések szerint határozta meg különállását a pusztán naiv, az olvasás köznapi tapasztalatán belül maradó olvasótól. A recepcióesztétika tételei némiképp finomítanak ezen az éles szembeállításán mondván, hogy az olvasás aktusában megképződő esztétikai élvezet mindig elsődleges kell hogy legyen a professzionális értelmezéssel szemben. Ezt az eljárást alkalmazva viszont ugyancsak egy dichotomikus kapcsolatot kapunk, amelyet a recepcióesztétika a következőképpen szüntet meg: tudatában van a naiv és a profi olvasatok különbségének, csakhogy a kettő közt húzódó oppozíciót a szakavatott olvasó felől bontja meg. A filológus tudniillik nemcsak értelmező, hanem egyszersmind olvasó is, tehát rendelkeznie kell elsődleges esztétikai tapasztalattal. Jausssal érvelve azt mondhatnánk, hogy egy sajátos önreflexió révén a filológus kompetenciája mintegy megoszlik, úgy az elsődleges esztétikai tapasztalat visszanyerése és a professzionális értelmezés jelensége a filológus önmagával folytatott dialógusában érhető tetten.² Ennek az állításnak viszont az a buktatója, hogy a szakmai gyakorlatban képtelen elválasztani az elsődleges esztétikai tapasztalatot az interpretáció diszkurzív műveleteitől.

Az olvasó „emancipációjáért” küzdő kultúrtudományos elméletek állásfoglalása szerint a két olvasótípus közötti bináris oppozíció azért jöhetett létre, mert maga a kánon is politikai-ideológiai meghatározottságú, így értelemszerűen kiszorítja és a peremre helyezi a „nem kívánatos” szubjektumokat. Ennek a vizsgálata azért is fontos, mivel a marginalizált szubjektumok megszólaltathatósága olyasmit is elárulhat a kánonképződés folyamatáról, amely makrószinten rejtve marad, illetve kevésbé artikulálódik (lásd pl. Foucault munkáit).

Az angolszász pragmatizmusban létezik egy olyan elképzelés, amely az esztétikai tapasztalat szempontjából egyenértékűnek tekinti a laikus olvasót és a profi értelmezőt, minthogy azonban a tapasztalat ellentétbe kerül a diszkurzív kifejtéssel, megértés és interpretáció elválik egymástól. Molnár Gábor Tamás Richard Shustermanra hivatkozik, aki cselekvés és gyakorlat kötelékeinek szétlázítása következtében hangsúlyozza a nem verbalizált, tehát intuitív megértés fontosságát, amely a diszkurzivitással szemben egyfajta nehezen közvetíthető egyéni élményként, olvasói készségként funkcionál.³

A továbbiakban a tanulmány azon teorémáit vázolom, amelyek a kötetben belül több írásban is visszaköszöntenek.

Az olvasó diszkurzív felszabadítását megcélzó elméleti törekvések egyik fontos alapföltevése a különböző írástechnikák és a befogadói kompetenciák közti viszony feltárása. Molnár Gábor Tamás itt mindenekelőtt két sajátos írástechnika működés-módjára hívja fel a figyelmet. A kérdés az, hogy az olvasó akkor nyerheti-e vissza viszonylagos szabadságát, ha az olvasott szöveg minimálisra szűkíti önkomentárjait; vagy érdemesebb olyan szövegekre figyelni, amelyek önreflexivitásukból fakadóan állandó közbeszólásokkal utalnak „megcsináltságukra”. Ugyanis ez a fajta írásgyakorlat meglehetősen szűkíti az olvasó szabadságát, hiszen lerombolja fiktív és valós szembeállíthatóságát, következőképpen pedig az olvasót a szöveg „igazságának” elfogadására készíti. A szöveggel dialogikus viszonyba bonyolódó olvasó identitása

² Lásd Hans Robert Jauss, *Esztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika*. In: Uő, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris. Bp., 1997.

³ Richard Shusterman, *Pragmatikus esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása*. Kalligram. Pozsony, 2003.

mintegy alárendelődik az elbeszélő deklarációinak, amely képes a fiktív világ és az olvasó tapasztalati világa közti ellentét föloldására. Azt mondhatnánk, hogy a kétfajta írásgyakorlatnak köszönhetően az olvasó identitása is sajátos kettősséget mutat: az elbeszélő szöveg semlegessége esetén az olvasói viszonyosulás a szöveghez képest mintegy külsődlegesen preformált, az önkomentáló, reflexív szövegalkazatok esetében pedig az olvasói identitás a szövegolvasás során performált.

A laikus és profi olvasó ellentétes viszonya kapcsolatban áll a kötet azokkal írásaival, amelyekben a gyakran mechanikusan szétválasztott magaskultúra és tömegkultúra fogyasztói habitusairól esik szó. *Az ízés mint médium* című tanulmányban Umberto Eco vizsgálódásaira reflektálva Molnár Gábor Tamás arra keresi a választ, hogy milyen normatív előfeltételei vannak egy műalkotás adekvát befogadásának, illetve hogy melyek azok az értelmezői regiszterek, amelyek bizonyos kulturális termékek fogyasztási lehetőségeit megszabják és kijelölik. A populáris kultúra ugyanis egyre inkább jogot formál arra, hogy a kulturális regiszterek dialektikájában különálló médiumként funkcionáljon, illetve hogy meghatározott intézményes keretek között (pl. televíziós csatornák) befolyásolhassa a kulturális termék fogyasztását. A népszerű kultúra és irodalom azért száll vitába a kulturális elitizmus esztétikai kánonjával, mert az elfedi a kánonképződés politikai/ideológiai meghatározottságát.

A *Nyitott mű* első befogadói a szöveg kínálta interpretációs szabadságot hajlamosak voltak túlértékelni. Eco azonban időben figyelmeztet, hogy a befogadó tevékeny közreműködése mindig a műben előre strukturált magatartás-lehetőségek felől képzelhető el, amely nem garantálja sem a szerzői szándék megkerülését, sem a befogadói szándék totalitását. Eco lehetséges olvasói intencionalitásokról beszél, amelyeket a magas és populáris művészetnek egyaránt helyet biztosító kulturális demokratizmus tesz lehetővé. Ennek pedig meghatározó feltétele az ízlésítélet működése, amely láthatóvá teszi a kulturális rétegzettség közti ellentéteket. Úgy tűnik, hogy a kulturális rétegzettség ténye eleve meghatározza az ízlésítéletet, hiszen olyan struktúráként működik, amely előállítja, és egyben ellenőrzi is önnön termékeit. Az értelmezői ízlésítélet tulajdonképpen akkor érvényesül igazán, amikor a kulturális regiszterek határait átlépő szövegekkel találkozunk. Ilyen például a giccs, amelyet a normatív ítélet úgy reagál le, mint amely szándékosan és öncélúan elmosza a határt művészet és szórakoztatás között, hiszen az egyiket a másik helyébe kívánja léptetni. Az önreflexív prózatechnika sajátosságait a *Kánon és nem-olvasás* című tanulmány vizsgálja. John Barth néhány elméleti és szépírói munkája kapcsán a szerző úgy kezeli az „önreflexivitást”, mint amelyben sem a „történetvezetés, sem a jelölőtől a jelöltig vezető út nem lehet egyenes és tökéletesen célelvű – hiszen a történet mindig visszakanyarodik, visszahajlik önmagára”⁴ A „túlzott” kiszólásoktól zsúfolt mű zavarba ejtő lehet, hiszen úgy állítja be önmagát, mint amely igényt formál „teoretikus” igazságának érvényességére, és ezzel mintegy megfosztja a befogadót a megértés kínálta élvezettől. A konvenciók fölírásának következménye a narratív illúziók megbontása, valamint az elbeszélés mimetikus funkciójának továbbgondolása lehet. Ha a konvencionális értelemben vett elbeszélés hitele csorbul, akkor az elbeszélte világ struktúrája a konstatív funkció elbizonytalanítása miatt kérdőjeleződik meg. Az önreflexív szöveg ugyanis

⁴ Molnár Gábor Tamás, *Kánon és nem-olvasás. Egy példa John Bathról*. In: Uő., „barátilag megfelelni a dolgot”. Anonymus. Bp., 2006. 42.

performanciaként működik, amely szétválasztja és eldönthetlenné teszi a beszélő alany grammatikai és retorikai alakzatait. Már nem a konstatív funkció igaz–hamis tengelye mentén dönt az elbeszélés hitelességéről, hanem performativitásából fakadóan önmaga kijelentéseit teszi meg a valóság egyetlen garanciájaként.

Ez az elméleti premissza pedig igen fontos kritikai szempont lehet azokban a vizsgálódásokban, amelyek az irodalmi szöveg és valóság ellentétét igyekeznek kiküszöbölni. Az *Antropológia és fikcióelmélet* című fejezet célkitűzése irodalmiság és valóság kapcsolatának mérlegelése különböző diszciplínák összevonásába. Eszerint antropológia és irodalom kapcsolata azt teszi lehetővé, hogy a poétikai szempontok meghaladásával az irodalmi szöveg helyet kapjon egy tágabb kultúraoktatásban. Ez tulajdonképpen az újhistorizmus elve, amely mintegy megpróbálja föloldani fikció és empirikus világ, művészet és kultúra mechanikus szétválasztását.

A módszertani csere következtében kialakuló szemléletváltás másik érdekes példája az etnográfiai beszámoló és az irodalom retorikussága közti viszony. Itt mindenekelőtt Clifford Geertz interpretatív antropológiájára érdemes gondolni, melynek sűrű leírás fogalma lehetővé tette az irodalmi értelmezés és az elégtelen antropológiai módszertan sajátos keveredését. Ebben a megközelítésben az irodalom kisegítője az empirikus gyűjtés eljárásainak, mert a terepgyakorlatokon szerzett tudás újszerű narrativizálását eredményezi. Érdemes reflektálni a módszertan elméleti újításai mellett ennek kritikai fogadtatására is, mely szerint a Geertz-féle sűrű leírást a bali kakasviadalról inkább leleplezik az irodalmi, retorikai fordulatok, mint megerősítik.⁵ Geertz ugyanis egy olyan szimbolikus világ értelmezését javasolja, amely már vizsgálata előtt értelmezett és az újabb vizsgálatok csupán ezen értelmezések értelmezését képesek halmozni.

És ha továbbgondoljuk az önreferenciális szövegekről mondottakat, akkor az irodalmi valóság visszanyerése könnyen cáfolható olyan szövegek viszonylatában, amelyek kimutatják, hogy fikcionális eljárásaik tulajdonképpen referenciális eltévelyedések. Ehhez a meggyőződéshez kapcsolódhat Molnár Gábor Tamásnak az a tanulmánya, amelyben a szerző Kertész Imre főművének fikcionalitását és történelmi reprezentációs eljárásait vizsgálja. A Sorstalanság azért jelent határesetet a fenti állításokhoz képest, mert nem tagadja, hogy Auschwitz mint történelmi esemény historiográfiai, dokumentarista beszámolóban leírható. A haláltábor „mitikus esemény”-ként artikulálódik a regényben, amely nem ragadható meg a tudományos formulákkal. Azáltal vonódik be a beszédbe, hogy „tárgyként” szöveggé válik, amit nem lehet referenciálisan olvasni. A historiográfiai nyelvezet elégtelensége tehát azt sugallja, hogy a jelenség „megértése” érdekében szükség van az esztétikai képzelet nyújtotta lehetőségekre. Auschwitz így olyan műalkotássá válik, amelyet nem lehet és nem érdemes erkölcsi értékszempontokkal vizsgálni.

A Kertész-tanulmány érdekes tanulsága sok mindent megmagyaráz az eddig vázolt értelmezési praxisokról és teoretikus elkötelezettségekről. Az irodalom kétosztatúsága, diszciplináris elkülönződése ebben az értelemben azt jelenti, hogy egyazon eseményt a médiumok eltéréséből fakadóan másként értelmezzünk. Megtörténhet, hogy az érvényesülő mediális logikának köszönhetően az irodalmi szöveg kínálta

⁵ Vincent Crapazano, *Hermész dilemmája. A szubverzió álcázása az etnográfiai leírásban*. Helikon. 1999/4. 514–39.

történelmi valóság mégsem adja azt a fajta referenciális biztonságot, amelyet a történelmi esemény „valóságos” volta megkíván. Az írott és nem írott világ különválasztásának következménye, hogy az a valóság, amelyet az írás mintegy „leképez”, mindig csak önnön médiumán keresztül nyújthat egyfajta referenciális biztonságot, s ez értelemszerűen nem egyezik azzal a referenciális igénnyel, melyet egy historiográfiai beszámoló forgalmaz és applikál.

NAGY ZOLTÁN

BALÁZS MIHÁLY – GÁBOR CSILLA (szerk.), **Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban.** Egyetemi Műhely Kiadó. Kolozsvár, 2007. 620 lap.

Pierre Nora 1984-től 1992-ig tartó hatalmas vállalkozása⁶ – az *Annales* iskola harmadik generációs képviselőinek a kutatásaival párhuzamosan – jelentős szerepet játszott a történelmi emlékezetkutatás iránti érdeklődés megélénkülésében; ráirányította a figyelmet emlékezet és történelem szétválására, az alapvető különbségre „a megélt esemény lecsapódása (emlékezet) és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenység között (történelem).”⁷ Az emlékezet működésének mikéntje, jelentősége a historiográfia számára térben és időben kiterjedt vizsgálatokat eredményezett, amelyek természetesen a magyar történelmi érdeklődésű kutatásokat sem hagyták érintetlenül. A magyar történelmi emlékezetkutatás az ego-dokumentumok számos változatát tanulmányozza a kora újkori emlékezeti műfajoktól a jelenkori *oral history* interjúkig, ilyenformán a szorosan vett historiográfiai–irodalomtörténelmi érdeklődésen kívül az emlékezetkutatás, az emlékezet és történelem viszonyának problematizálása a (történelmi) néprajzi, (történelmi) antropológiai kutatásokra is hatással van.

Ennek az érdeklődésnek a jegyében került sor 2006 május 24 és 27 között Kolozsváron a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének szervezésében az *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban* című nemzetközi konferenciára, amelynek az anyaga azonos címmel a Bolyai Társaság által működtetett Egyetemi Műhely Kiadó gondozásában jelent meg Kolozsváron, 2007-ben, Gábor Csilla és Balázs Mihály szerkesztésében.

A vaskos, 619 lapot számláló kötet az emlékezet/emlékezés problémáját a tárgyalt korok (XV–XVI. századtól a XIX. század elejéig) kontextusában a lehető legtágabban értelmezi: a felhasznált források köre az emlékezet működését gyakorlati, applikációs szinten elősegítő műfajoktól (memóriatan, kombinatorika) a devóciós irodalom használati szövegein keresztül az emlékezést és ennek elbeszélését tematizáló emlékirat-, napló-,

⁶ Pierre Nora (szerk.), *Les lieux de mémoire*. I–III. Paris, Gallimard, 1984–1992. I. La République: (Symboles, monuments, pédagogie, commémorations, contre-mémoire); II. La Nation, tome 1. (Héritage, historiographie, paysages), tome 2. (Le territoire, l’État, le patrimoine), tome 3. (La gloire, les mots); III. Les France 1. Conflits et partages: (Divisions politiques, minorités religieuses, partages de l’espace-temps), 2. Traditions: (Modèles, enracinements, singularités), 3. De l’archive à l’emblème: (Enregistrement, hauts lieux, identifications).

⁷ K. Horváth Zsolt, „Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látkepe”. *Aetas* 3 (1999): 108–15; <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-9.html>

mártírium-, illetve história-szövegekig terjed. A könyv fejezetei éppen ehhez a felosztáshoz igazítják tartalmukat.

Az első fejezet *Az emlékezet működései* címet viseli, és, amint az előbbieken jeleztem, az emlékezés, a memória gyakorlati vonatkozásaival foglalkozik – mintegy tágabb kultúrtörténeti kontextust teremtve a kötet további részeinek forrásfeltáró, elemző, értelmező tanulmányai számára. Tanulmányt olvashatunk itt az *Ars Memoriae* XV–XVI. századi magyarországi recepciójáról (13–42 l.), Alsted és Descartes párhuzamos jelenlétéről Porcsalmi András egy elveszettnek hitt kéziratában (*Alsted és Descartes „egy lapon”*. *Kombinatorikus enciklopédia és karteziánus meditáció*. 43–70 l.), valamint – a konferencia, illetve a kötet különös ingyencégeként – egy tanulmányt a XVII–XX. századi erdélyi toronygombirakokról, mint a lokális történelmek hordozóiról (71–107 l.).

A második fejezet címe *Devóció és környezete*, amely a kulturálisan meghatározó kegyesség korabeli formáinak és az emlékezetkutatásnak eddig kevésbé tárgyalt összefüggéseire világít rá. A kötet előszava is fontosnak tartja kiemelni ezt a vonatkozást, annak a vizsgálatát, hogy „az egyéni és közösségi spiritualitásnak a konfesszionalizálódó Európában kialakult, egymással olykor feszült viszonyban álló, máskor pedig éppen a felekezetiesség határait is feszegető különféle módjai miképpen vannak jelen az élettörténet-mondás és -írás különféle formáiban, hogy a devóció hagyományai és konvenciói miképpen artikulálhatják a személyes, családi vagy nemzeti történetek narrációját.” (*Az olvasóhoz*, 10. l.) Terjedelmi okoknál fogva, sajnos nem áll módunkban minden szerzőt/tanulmányt külön bemutatni, e tömb írásai viszont minden esetben azt bizonyítják, hogy egy olyan kultúrában, ahol a kegyesség, a devóció gyakorlásának a mindennapi, mentalitásbeli jelenléte meghatározó, a történelmi emlékezet vizsgálata nem választható el a devóció műfajainak a vizsgálatától sem.

A harmadik fejezet címe *„Önéletek” és reprezentációk*. Címéhez híven, ez a fejezet foglalkozik a jobb híján emlékiratirodalomnak nevezett elbeszélésformák műfajaival, az ego-dokumentumok különböző irányú és megközelítésű vizsgálatával, az én-reprezentáció típusaival, stratégiáival. A tömb az írások nagyrésztében a magyar emlékirat-irodalom kanonizált, de legalábbis ismert és kutatott szövegeinek (Veresmarti Mihály, Bethlen Miklós, Bethlen Kata, Bod Péter stb.) újraértelmezésére, újabb szempontú, sokszor elméleti igényű megközelítésére vállalkozik, a modern pszichológiai irányzatok alkalmazhatóságától a *self-fashioning*, az élettörténet-reprezentáció, vagy akár a filológiai, forráskritikai igényű történeti szöveg(újra)értelmezési stratégiáig.

A negyedik, ötödik, és hatodik fejezet voltaképpen olyan műfajokra koncentrál, amelyek nem szűk értelemben vett ego-dokumentumok ugyan, de a narratív elbeszéléssémáknak olyan formáit mozgósítják, amelyek relevánsak a történeti emlékezetkutatás forrásai és vizsgálódásai számára. Ezek a műfajok a mártírium (IV. fejezet: *Mártírium és mártírológia*), a naplók és kalendáriumok (V. fejezet: *Naplók, kalendáriumok*), illetve a história (VI. fejezet: *Változatok a históriára*).

A kötet szerkezeti–tartalmi bemutatása után szólnunk kell a szerzők köréről, hiszen a 37 név, ami a kötet szerzőit bemutató listában szerepel, a tágabban értelmezett szakterület reprezentatív képviselőit nevezi meg. Megjegyzésre érdemes, a szerzők névsorát olvasva, hogy a szakma ismert és elismert nevei mellett számos fiatal kutató, doktorándus neve is szerepel, ez a tény pedig arra enged következtetni, hogy az elkövetkező években olyan generációváltásnak lehetünk majd tanúi, amely alapos

filológiai és forráskritikai felkészültségét a korszerű történetelméleti módszerek, interpretációs stratégiák átgondolt és koncepciózus alkalmazásával párosítja.

Ez a kettős igény voltaképpen ebben a kötetben is szépen érvényesül. A konferencia előadásai számottevő tudásmennyiséget mozgatnak meg, a kanonizált szövegek újraértelmezésétől ismeretlen vagy elveszettnek hitt szövegek felfedezéséig, illetve olyan elemzésekig, amelyek a forrásfeltárás fontosságának újabb historiográfiai és szövegkritikai bizonyítékait adják. Ezt a szempontot – a filológiai és elméleti igény egyidejű jelenlétét – a kötet szerkesztői is fontosnak tartották kiemelni: „[úgy találhatjuk, hogy] tanulmányok egész sora hozott a felszínre új, eddig csaknem ismeretlen vagy éppen elveszettnek hitt kéziratok szövegeket, vagy tett javaslatot a kanonizált szövegváltozatok lényeges helyesbítésére”, illetve „lényeges és fontos hozadéka volt a konferenciának az elméleti reflexiók területén is. [...] Különösen fontosnak tarthatjuk, hogy ez elmélettörténeti megközelítéseket is magában foglalt.” (*Az olvasóhoz*, 9–10 l.).

Érdekes kiegészítésként tartozik hozzá a kötethez a 18 oldalnyi illusztrációs anyag, amely legnagyobb részben a memóriatanok módszereinek képi megjelenítését dokumentálja korabeli kiadványok anyaga alapján. Nem hallgatható el viszont, hogy egy ennyire komoly és tudományos tartású kiadvány színvonalán sokat rontanak a hemzsegő sajtóhibák. Élményszerűbbé tette volna a könyv forgatását, ha ezeknek híján olyan kötetet tarthatnánk a kezünkben, amely nyomdatechnikai kivitele, „könyvi tartása” révén is megfelelné tartalmi és tudományos igényeinek.

G. CZINTOS EMESE